

**MƏHƏMMƏD ƏSƏD BƏY
VOLFQANQ FON VAYSL**

ALLAHU ƏKBƏR

İslam dünyasının Əbdülhəmiddən
İbn Səuda qədər çöküşü və qalxışı

Almancadan çevirəni:

Çərkez Qurbanlı

Bakı – 2005

Nəşrin məsul redaktoru:

ELDAR İSMAYILOV

Almancadan çevirəni və önsözün yazarı:

ÇƏRKƏZ QURBANLI

Orijinalda: **ESSAD BEY / WOLFGANG VON WEISL**
ALLAH İST GROSS

Redaktorları:

SƏRXAN ABDULLAYEV
GÜLƏNBƏR PİRNEZƏROVA

MƏHƏMMƏD ƏSƏD BƏY/VOLFQANQ FON VAYSL
ALLAHU ƏKBƏR. İslam dünyasının Əbdülhə-
middən İbn Səuda qədər çöküşü və qalxışı.
Tarixi-publisistik roman, Bakı, «Nurlan» nəşriyyatı, 2005, s. 160.

Kitabda XIX əsrin ortalarından 1936-cı ilə qədər islam dünyasının siyasi tarixinə nəzər salınır. Müəlliflər zəngin qaynaqlardan yararlanaraq Avropa dövlətlərinin islama, özəlliklə də Osmanlı imperiyasına və onun aparıcı xalqı türklərə qarşı apardığı hərbi-siyasi mübarizəni, XIX əsrin sonunda və XX yüzilin başlanğıcında islamın çöküşünü, Birinci Cahan Savaşından sonra onun qalxışını maraqlı fakt və dəlillərlə şirin və yatımlı bir üslubda şərh edirlər.

«Nurlan» nəşriyyatı, Bakı – 2005

ÖNSÖZ

SON SƏLİB YÜRÜŞÜNÜN SALNAMƏSİ

İslam ölkələlərinin dərd və iztirablarından həli olmaq istəsən, bu kitabla yatıb-dur!

İslam dünyası var olduqca azərbaycanlı Əsəd Bəyin və alman zadəgan soyundan olan Volfqanq fon Vayslın «Allahu Əkbər» romanı öz yaşarlığını saxlayacaqdır, zira bu kitab təkcə ötən əsrlərdə islam dünyasının başına gətirilən bəlaları deyil, həm də XXI yüzildə onun görəcəyi məşəqqətlərin səbəbini açıb göstərən bir əsərdir. Səməvi kitab olan Tövratda Allah Həcərə buyurmuşdur: «Həcər, ey Sareyin qaravaşı ... *Sənin törəmələrini o qədər artıracam ki, miqdarının çoxluğuna görə onları saymaq mümkün olmasın* (kursiv bizimkidir – Ç. Q.) ... Budur, sən hamiləsən və bir oğul doğacaqsan, adını İsmail¹ qoyarsan. O, çılğın insan olacaq; onun əli hər kəsə qarşı və hər kəsin əli ona qarşı və o, bütün qardaşlarının acığına yaşayacaq»².

Bu hökmü islamdan öncəki hər iki təkallahlıq dininin hazırkı və gələcək təbliğatçıları, təmsilçiləri, hökm üləmaları və nəhayət xristian missionerləri heç vaxt unutmayıblar və, çox güman ki, bundan sonra da unutmayacaqlar. Biz müsəlmanlar çox şeylərə fikir verməsək də, onlar “*Sənin törəmələrini o qədər artıracam ki, miqdarının çoxluğuna görə onları saymaq mümkün olmasın*” buyruğunun nə demək olduğunu gözəl bilirlər, zira İbrahim peyğəmbərin böyük oğlu İsmail pey-

---

¹ Anlamı «Allah eşidir» deməkdir.

² Musa peyğəmbərin I kitabı (16;8,10,12) – Die Bibel. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1987, səh. 16.

ğəmbərdən törəyənlər məhz müsəlmanlardır və iudizmlə xristianlıq müsəlmanların bu artımı qarşısında daimi xof keçirərək əl-ələ verib birgə fəaliyyət göstərirlər.

Sadəcə XX yüzilin demoqrafik inkişafına nəzər salaq: Düz bir əsr ərzində Avropa ölkələrinin əhali sayı, demək olar, artmamışdır və Avropa sosioloqlarının hesablamalarına görə XXI əsrin ortalarına qədər bu ölkələrin aborogen əhalisinin təxminən 25-30% arasında azalması, müsəlman ölkələrində isə 50%-ə qədər artım gözlənilir. Deməli, xristian dünyası müsəlmanların artımından bərk narahatdır və bunu özünün dini kitabından bilir. Odur ki, İkinci dünya müharibəsindən sonra bütün ixtilaf və müharibələrin müstəvisi müsəlman ölkələrinə keçirilmişdir.

Məqsədimiz İkinci Cahan Savaşından sonrakı və hazırkı dövrü araşdırmaq deyil, sadəcə olaraq Qərbin islam dünyasına münəsbətini Məhəmməd Əsəd Bəy və Volfqanq fon Vayslın baxışında Azərbaycan oxucusuna çatdırmaqdır.

Heç təsadüfi deyil ki, “demoqrafik tarazlığın pozulmasından ciddi narahat olan xristian dünyası müsəlman artımı qorxusunun təsiri altında düz səkkiz əsr islama qarşı onbir iri xaç yürüşü keçirmişdir, arada edilən xırda yürüşləri isə çoxları dilə gətirmir. Adıgedən həmin xaç yürüşləri yenə Bibliyada təsbit olunmuş amansızlıqla aparılmışdır. Tanrının dönük İsrail evladlarına yönəltdiyi cəza amansızlıqla islam dünyasına tətbiq edilmişdir, beləki İsrail evladları Allahın hökmündən çıxdığına görə Ulu Tanrı Qüdsə bəla göndərməyə qərar verir və Öz mələklərini belə bir tapşırıqla oraya yollayır: **“Gedin şəhərə və qırıb-tökün; gözlərinizdə yanımcıllıq nişanəsi olmasın və heç kimə rəhminiz gəlməsin. Qocaları, gənclə-**

ri, bakirə qızları, uşaqları və qadınları qırın, hamını öldürün”¹ (Qabartma bizimkidir – Ç. Q.), yaxud Samuel peyğəmbər Tanrının buyruğu ilə Zaulu Əmalikin üstünə göndərəndə ona aşağıdakı Allah kəlamını söyləyir: **“İndi isə get ora və Əmaliki əz, ona və nəyi varsa, hamısına öz gücünü göstər; onlara rəhmin gəlməsin, əksinə, kişi və qadınlarını, uşaqlarını və südəmərlərini, mal-qaralarını və qoyun-keçilərini, dəvələrini və ulaqlarını qır”²** (Qabartma bizimkidir – Ç. Q.).

Allahın bu buyruqları haqq yolundan çıxmış qövmlər barəsində olsa da, xristian dünyası rəhm bilmədən onları nöqtə vergülünə qədər islam aləminə tətbiq etmişdir.

Tarixi, xüsusilə də Şərq tarixini gözəl bilən Məhəmməd Əsəd Bəy “Allahu Əkbər romanını tanınmış tarixçi Volfqanq fon Vayslın³ yazardaşlığı ilə qələmə alarkən bu tarixi gerçəkliyi həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, onu əsərinin aparıcı motivinə çevirmişdir.

Müəlliflər sanki əllərində fənər tutaraq türk-islam tarixinin bütün qaranlıq nöqtələrinə, Avropanın Türkiyəni dizə gətirməsi yolunda qurduğu gizlin və məkrli torların üstünə işıq salmışlar.

Beləki Osmanlı imperiyasından tük salan, kilsələrində ibadətlərini **“Türklərin bəlasından özün qoru bizi sən, ya Rəb və qadir Allah”** duası ilə açıb-bağlayan Avropa XIX yüzildə tə-

---

¹ Ezexil peyğəmbər (9,5-6) – Die Bibel. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1987, səh. 792.

² Samuelin birinci kitabı (15,3) – Die Bibel. səh 299.

³ Bax: Wolfgang fon Weisl. Kampf ums Heilige Land (Müqəddəs Torpaq uğrunda mübarizə), Berlin, 1925; Zwischen dem Teufel und dem Roten Meer (Şeytanla Qırmızı Dəniz arasında), Leipzig, 1928.

nəzzülə üz qoyan Türkiyəni Bosforun xəstə kişisi adı ilə rişxənd obyektinə çevirir: “Əsən başda fəs, hər qoltuğun altında bir çəlik.

Türkiyəni bir dövlət kimi yer üzündən silməyi, türklərin Qoca Qitədən qazılıb atılmasını, onları buraya yaxın buraxmamağı qarşısına məqsəd qoymuş Avropa dünya imperiyası sayılan Osmanlı səltənətini içəridən və çöldən dağıtmağa başlayır. İçəridən xristian və qeyri-türk müsəlman millətlərini qızıışdırmaq, onlarda türklərə qarşı nifrət oyatmaqla qocaman türk dövlətinin özülünü laxlatmaq, çöldən isə həmin millətlərin “himayədarı rolunu oynayaraq özünün arxadan xəncər zərbələrini endirməklə məşğul olur. İslamın milli mədəniyyət abidələrini çağdaş Türkiyənin sınırlarından çox-çox uzaqlarda, hazırkı ərəb dövlətlərinin ərazilərində (Bağdadda “İmam Hüseyin və “Əbülfəzül Abbas məscidləri, Nəcəfdə “Həzrət Əli Məscidi, Qüdsdə “Həzrəti Ömər Məscidi, Misirdə islamın ən möhtəşəm məscidlərindən biri və Əl-Əzhar universiteti və s.) ucaldan türklərə qarşı ərəbləri, türklərin zadəganlıq meylləri ucbatından və mömin müsəlman kimi sələm və pul təsərrüfatı ilə məşğul olmaq istəmədiklərindən bütün maliyyə işlərini səmimi qəlblə tapşırıdıkları yunanları və erməniləri türklərin üstünə qışqırdılar.

Həmn qışqırtmanın nəticəsidir ki, ərəb başçılardan biri Cənubi Ərəbistandakı kiçik liman qəsəbəsi Hüdeydadan Suriyadakı qardaşına yazırdı:

“Əziz qardaş! Buz istehsal etmək üçün türklər bura kondensator göndəriblər. Türklərin necə bəcəriqsiz heyvan olduğunu biz gözəl bilirik. Maşınla davranmağı onlar heç vaxt öyrənməyəcəklər. Tezliklə dünya görəcək ki, ərəblərin əksəriyyəti türklərin mürdarlığından və işgəncələrindən tən-

gə gəlib”¹.

Müəlliflər qardaşın 23 iyun 1913-cü il tarixli məktubunu iqtibas etməklə kifayətlənmirlər. Məktubdan sonra öz münasibətlərini söyləyirlər və bununla da tarixi obyektivliyə nə qədər yaxın olduqlarını bir daha önə çəkirlər:

“Süni buz fabrikinin qurulması ilə türk mürdarlığının arasındakı bağlılığı o dəqiqə başa düşməyə oxucuya ətraflı izah etməyə ehtiyac varmı ki, “türk işgəncələri” dövründə adı çəkilən Hüdəydanın 40 min əhalisi vardı, türk “zölmündən” azad olduqdan sonra isə cəmi 8 min sakin qalmışdı?!”²

Oxuculardan *“türk işgəncələri”* söz birləşməsinin müəlliflər tərəfindən dırnağa alınmasına diqqət yetirmələrini məsləhət görərdik!

Türklərlə eyni dövlətdə birləşmiş xalqların Avropa dövlətləri ilə gizli danışıqları, onların vahid cəbhədə birləşərək Osmanlı imperiyasını dağıtmaları əsərdə rəsmi sənəd və faktlarla təsdiq olunur:

“Druz Yahya Bəy Əl-Atraş 1.06.1913-cü ildə Dəməşqdə fransız baş konsuluna bəyan etdi: Fransa Suriyanı tutarsa, druzlar türklərə arxadan zərbə endirəcək”³.

Həmin gizli sövdələşmələrin nəticəsi kimi, müəlliflərin fikrincə, Avropa Birinci Cahan Savaşını başlatmışdı və burada Osmanlı imperiyasının bölünməsi başlıca məqsədlərdən biri olmuşdu:

“1914-cü il girmişdi. Hələddici il. Türkiyənin bölünməsində üç böyük dövlətin marağı vardı. Üç

---

¹ Bax: Məhəmməd Əsəd Bəy / Volfqanq fon Vaysl. Allahu Əkbər (İslam dünyasının Əbdül Həmiddən İbn Səuda qədər çöküşü və qalxışı). Bakı, 1998, səh. 91.

² M. Əsəd Bəy / V. f. Vaysl. Allahu Əkbər, səh. 91.

³ Yənə orada, səh. 92.

böyük dövlət bu bölgədə öz rəqibi hesabına xeyir götürməyə hazır idi. Bu üç dövlət – Rusiya, İngiltərə, Fransa – qəflətən ziddiyyətləri qırağa qoyub həmçinin Türkiyədə marağı olduğunu bildirən dördüncü böyük dövləti, Almaniyanı öncə məhv etmək qərarına gəldi. Əslində Birinci Dünya Müharibəsinin yaranış tarixi budur”¹.

Əsərdə Birinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində Türkiyənin iki nəhəng dövlət bloku ilə üz-üzə tək dayanması, Türkiyənin bölüşdürülməsi niyyətini güdən Antanta bloku ilə Liqa vasitəsilə türk sərhədlərinin toxunulmazlığına zəmanət verməkdən boyun qaçırmış mərkəzi dövlətlər blokunun birgə fəaliyyəti qeyd edilir və Türkiyənin bölüşdürülməsində Antantanın maraq dairələri açılıb göstərilir:

Müəlliflər Türkiyənin bölünməsində maraqlı üç Antanta dövlətinin hər birinin marağını tutarlı arqumentlərlə verməklə sanki tarixdən bixəbər oxucuların “gözünü açırlar.

Həmin dövlətlərdən biri və birincisi Rusiyadır. Məlum həqiqətdir ki, Rusiya özünü Bizans səltənətinin varisi sayırdı və elə bugün də saymaqdadır. Beləki Kiyev Rus dövlətinin ilk başçısı Oleq təkallahlığı qəbul etmək məqsədilə dinləri öyrənmək üçün dünyanın dörd yanına nümayəndələr göndərir ki, hansı dinin daha mütərəqqi olmasını müəyyənləşdirsinlər. Nümayəndələr geri döndükdə islam dininin məziyyətlərinə üstünlük verdiklərini söyləyirlər və Kiyev Rus dövləti islamı qəbul etmək istədiyi ərəfədə Bizans ordusunun tərkibindəki ermənilər güclü bir qiyam qaldırırlar və Bizans qeysəri Kiyev dövlətindən qiyamın yatırılması üçün yardım istəyir. Oleq böyük bir ordu göndərib

---

¹ M. Əsəd Bəy / V. f. Vaysl. Allahu Əkbər, səh. 92.

qiyamı yatırır və Bizans kralı minnətdarlıq nişanəsi kimi öz qızını Oleqə armağan göndərir. Oleq Bizans imperatorunun qızını özünə övrət etməklə həm də xristianlığı qəbul edir və X əsrdən etibarən slavyanlar xristianlaşmış olurlar. Bizans dövləti türklər tərəfindən yer üzündən silinəndən sonra isə Rusiya pravoslav dininin varisinə çevrilir və düz on əsr dalbadal Türkiyəni yer üzündən silmək təşnəsi ilə yanır. Müəlliflər bu tarixi həqiqətə birbaşa toxunmasalar da, Rusiyanın Türkiyəyə qarşı nifrətini və bu nifrətdən irəli gələn düşmənçiliyi ustalıqla təsvir edirlər:

“Türkiyənin ən təhlükəli düşməni Rusiya idi. Çünki Rusiya sultana qarşı müharibəni təkcə iqtisadi səhələri ələ keçirmək üçün aparmırdı, onunku həm də səlib yürüşü idi. Siyasi səbəblərin hamısı – Rusiyanın açıq dənizə ehtiyacı – əhəmiyyətsiz idi, əsas məsələ deyildi. Türkiyəni məhv etmək cəhdi Rusiya üçün əslində Böyük Pyotrdan tutmuş İkinci Nikolaya qədər bütün rus çarlarının səlib yürüşü romantikasını təşkil edirdi. Çar özünü Bizans imperatorunun davamçısı, – bundan yaxşı müqayisə ola bilməz – yunan ortodoks kilsəsinin “xəlifəsi” sayırdı. İslam xəlifəsinin başını əzmək, ayparanı Aya Sofiyadan düşürüb İsanın xaçını yenidən ora asmaq – Türkiyəyə qarşı bütün rus müharibələrinin motivi bu idi. Bundan başqa çarın Bosforu və Dardaneli rus istehkamlarının müdafiəsi altında görməsi səlib yürüşünün gözəlliyini və ləzzətini rus dünya siyasətinin bəhrəsi ilə bağlamaq demək idi”¹.

Göründüyü kimi, Rusiya tarixi intiqam arzusu ilə alovlanırsa, Türkiyənin ikinci rəqibi İngiltərə tamamilə ayrı məqsədlər güdür, Türkiyəni geosiyasi

---

¹ M. Əsəd Bəy / V. f. Vaysl. Allahu Əkbər, səh. 92-93.

maraqlar baxımından məhv etməyə çalışır, özünün həm müttəfiqi, hə də gizli rəqibi Rusiyanı bu arealdan uzaqlaşdırmaq istəyir:

“Britaniya onda maraqlıydı ki, Bosfor və Dardanelə çar yox, sultan ağalığı etsin ki, rus donanması yeni güc amili kimi Aralıq dənizində fəsadlar törətməsin. Həmçinin britan tarazlıq siyasətinin ana xəttində Rusiyanın Ərməniyyəni və Kürdüstanı Türkiyədən qoparmaq və bununla Persiyanı ələ keçirmək cəhdinə mane olmaq dururdu, çünki Persiya Rusiya ilə Britan Hindistanı arasında bufer dövləti idi. Beləliklə, İngiltərənin və Türkiyənin maraqları üst-üstə düşürdü. Lakin Türkiyənin Asiya hökmranlığında İngiltərənin öz marağı da vardı: Türkiyənin qərb yarısı Hind imperiyasının Fars körfəzindəki maraq dairəsinə aid idi, orda neft yataqları, cənub fars neft çölünün təbii davamı vardı. Və şərq yarısı Suveyş kanalının Asiya baryeri idi. Hər ikisi birlikdə Nildən Hindistan yarımadasına körpü, Misirdən qonur irqin dünyasına quru yol idi. Beləliklə, İngiltərə istər-istəməz ərəb müstəqillik cəhdlərinin müdafiəçisinə çevrilmişdi, necə ki Rusiya erməni və yunan inqilabçılarına hər cür şərait yaradırdı”¹.

Osmanlı imperiyasının məhv edilməsində, bu mümkün olmadıqda isə ən azı parçalanmasında üçüncü maraqlı dövlət Fransadır. Birinci Cahan Savaşına qədər Fransa Türkiyədə yetərincə nüfuz malik idi və bu nüfuzdan yarınaraq o, katolikləri himayə edirdi, odur ki, *“özünün kiçik xristian majoritarlığı ilə əvvəlcə Liviyada, sonra isə bütün Suriyada maraqlarını”²* dirçəltməyə çalışırdı.

---

¹ M. Əsəd Bəy / V. f. Vaysl. Allahu Əkbər, səh. 93.

² M. Əsəd Bəy / V. f. Vaysl. Allahu Əkbər, səh. 94.

Müəlliflər Avropanın Türkiyə və islama qarşı düşmənçilik münasibətini oxuculara tam orijinal bir yolla – ya özlərinin təhkiyələrində, ya da digər tarixçilərdən və ictimai xadimlərdən iqtibaslar şəklində – çatdırırlar. Bu baxımdan aşağıdakı nümunə xüsusi maraq doğurur:

“Xristian dünyası – özünün irqi və millətçilik mübarizələrinə baxmayaraq – ümumiyyətlə Şərqə və xüsusi ilə də islama qarşı birləşmişdir; bütün müsəlman dövlətlərini dağıtmağa birləşmişdir. Səlib yürüşlərinin ruhu, eremi Peterin fanatizmi hələ də yaşayır. Xristianlıq islama bugün də fanatik ikrah və nifrətlə yanaşır. Xristian hökumətləri müsəlman dövlətlərinə eynihüquqlu dövlətlər kimi baxmurlar; islam millətlərini gerilikdə və barbarlıqda suçlandıraraq onları hər cür hücumlarla alçaldırlar. Lakin elə özləri də min cür üsul və vasitə, hətta müharibə ilə islam ölkələrində istənilən islahata, yaxud dirçəlişə mane olurlar.

İslama nifrət tək-tək yox, bütün xristian xalqlarına xasdır; buradan da islamı dağıtmaq üçün səssiz-səmirsiz, inadkar bir mübarizə baş qaldırır. Müsəlmanın hər duyğusunu, hər amacını xristian saxtalaşdırıb şərləyir. Avropalılarda millətçilik və vətən sevgisi deyilən şeyi onlar şərq şovinizmi adlandırıb söyürlər. Qərbin milli duyğusu Şərğin ksenofobiyası sayılır. Buradan belə çıxır ki, özünü məhvdən qorumaq üçün bütün islam dünyası böyük bir müdafiə ittifaqına qatılmalıdır. Buna nail olmaq üçün o, elmi texnikanın və Avropa qüdrətinin sirrini öyrənməlidir”¹.

Bu, “Revue de Monde Musulman (1913) dərgisində panislamizmin ideya başçısı, **“Bütün dünya müsəlmanları birləşin!”** şüarını ortaya

---

¹ M. Əsəd Bəy / V. f. Vaysl. Allahu Əkbər, səh. 64-65.

atdığına görə dünyanın bütün məntəqələrindən ingilislərin qovub didərgin saldığı milliyyətçə türk olmuş Cəmaləddin Əfqani təliminin islam dövlət xadimlərindən biri tərəfindən ümumiləşdirilmiş tezisdır və, bircə, bu tezisi müəlliflər adi bir təsadüfdən iqtibas etməmişlər, ayıq oxucunu Əfqani təlimi ilə tanış etməklə müsəlmanların başına açılan bəlalara “eyham vurmaq istəmişlər.

İslam əlamətinin dünya sivilizasionuna qovuşması yolunda Avropa həmişə ona maneçilik törətmişdir. Türkiyə hər dəfə demokratik islahatlar keçirmək cəhdində bulunduqda Avropa dövlətləri ona hücumla keçmiş, türkləri islahatdan “diksindirmişdir. Bunun xronoloji ardıcılığını biz əsər boyu görürük, beləki 1 sentyabr 1876-cı ildə hakimiyyətə gələn Əbdülhəmid sultanlığının dördüncü ayında (23 dekabr 1876) baş vəzir Midhəd Paşanın hazırladığı və geniş azadlıqlar nəzərdə tutan konstitusiyayı rəsmi şəkildə bəyan edir, lakin Avropa dövlətləri xristian əyalətlərdə valilərin təyini zamanı özlərinin nəzarətçilik hüququnu tələb edirlər. Hələ bu azmış kimi, 24 aprel 1877-ci ildə Rusiya Türkiyəyə müharibə elan edir və onun dirijorluğu ilə Rumıniya, Serbiya və Çernoqoriya Türkiyə üzərinə hücumla keçir.

Sonrakı dövrdə gənctürklər hakimiyyətə yetişəndə də Avropa onların keçirmək istədiyi islahatların qarşısına sipər çəkir və roman müəllifləri bunu ürək ağrısı ilə belə təsvir edirlər: “...türk tarixində tez-tez baş verdiyi kimi, xristian dövlətlər bu dəfə də böyük coşğunluqla başlanmış islahatların keçirilməsinə maneçilik törətmişlər. Gənctürklər hökmranlığa sahib olar-olmaz və kölgə sultan Beşinci Mehmet Rəşidin adı altında

gizlənərək ordu və donanmanın qurulmasına girişər-girişməz, köhnə hava yenidən çalınmağa başladı: Avropa hücumu keçdi”¹.

Bir sözlə, böyük dövlətlər Türkiyəni siyasi tarixdən silmək yolunda əllərindən gələni əsirgəməirlər və onların “*bu metodoloji yoxetmə fəaliyyətinə Türkiyə nə maddi, nə də mənəvi müqavimət göstərə*² bilir.

Roman müəllifləri bu əsər çapdan çıxana qədər heç kəsin dilə gətirə bilmədiyi bir gerçəkliyi, tarixi həqiqəti tam açıqlığı ilə öz oxucularına haray çəkir:

***“Əslində Şərq gizli müqavilələrlə çoxdan bölünmüşdü*³.**

***“Avropa qalib gəlmişdi – Aypara torpağa sərilməmişdi. Sonuncu səlib yürüşü sona yetmişdi*⁴.**

Kim bilir, bəlkə də Əsəd Bəy Avropada arzuolunmaz yazıçıların siyahısına elə həmin adla çap etdirdiyi sonuncu əsəri “Allahu Əkbərdə etdiyi bu açıqlamalara görə düşmüşdür, bəlkə də buna görə ABŞ ona viza verməkdən imtina etmişdir, bəlkə buna görə Əsəd Bəy adı ilə çap olunmaq ona yasaq edilmiş və o, sonrakı əsərlərini Qurban Səid təxəllüsü ilə yazmaq məcburiyyəti qarşısında qalmışdır?! Kim Bilir!?”

Çərkəz QURBANLI

---

¹ Allahu Əkbər, səh. 84.

² Allahu Əkbər, səh. 94.

³ Allahu Əkbər, səh. 150.

⁴ Allahu Əkbər, səh. 156.

P R O L O Q

SƏHRADA SÜVARI

Səhra Avropadan çox-çox böyükdür. Niger sahilində Tumbuktudan tutmuş Liviyada Aralıq dənizi sahilindəki Kartaq və Roma saraylarının xarabalıqlarına qədər. Əbədiyaşar Nilin daşqınlı torpaqlarından başlamış Kanar adaları ilə üzbə-üzdəki Atlantik okeanının ləpədüyənələrinə qədər. Otuzuncu en dairəsinin iki tərəfi boyunca doxsan uzunluq dirəsindən çox bir sahəni əhatə edən səhra kəməri – yer kürəsinin dördüdə biri – məskunlaşmamış torpaqla ayrılmadan, Qırmızı dənizin hər iki tərəfinə, Somali sahillərindən başlayaraq Ərəbistan boyu Fəratın sahillərinə, Fars körfəzindəki Piratlar sahilinə, oradan Əfqanıstan və Belucistan üzərindən Hindistana, Tar səhrasına qədər uzanır. Cənubdan şimala qədər də ölçüsü az deyildir. Cənubda, Somalidə ekvatora qədər, şimalda isə üç gölün – Xəzərin, Aralıq gölünün və Baykalın – sahillərinə çatır. Qara Qumun, Qızıl Qumun azman, sonsuz qum yataqları, Bak-Pak-Dala səhrası və hamısı birlikdə öz adları ilə. Ucsuz-bucaqsız, nəhəng-azman. Qum çölü, daş çölü, bütün Monqolustan boyu Çin kuruna¹ qədər Ural stepləri. Beşdən başlamış əllinci en dairəsinə qədər səhra dünyası. Bu səhra ərazisinin ən xirdalarından biri – Ərəbistan – üstüstə Almaniya, Fransa, İtaliya, Polşa, Rumıniya və Avstriyadan böyükdür.

---

¹ **Çin kuru** – Çin səddi. “Kur “qurmaq felindən olub qədim türk dilində “divar deməkdir (Bu və bundan sonrakı ayaq qeydləri əsasən tərcüməçinindir. Şərh və izahatlar müəlliflərə aid olduğu təqdirdə bu, qeyd olunur).

Qum, qum, qum. Yaxud daş, daş, daş. Ya da hər ikisi: bir-birini dəyişə-dəyişə. Təbiət mərhəmət göstərsə, yazda, güzdə azca yağış düşər. O zaman səhra burda bir neçə həftəliyə, orda bir neçə aylığa otlağa çevrilir, burda dəvələrə, orda qoyun-keçiyə, ata-ulağa ağnağaz yem mənbəyi olur. Lakin yüzminlərlə kvadrat kilometrələr var ki, oraya az qala heç zaman yağmur düşmür. Yalnız yeraltı axınlar adda-budda üzə çıxır, susuzluqdan korluq çəkənlərin quyusuna çevrilir, bəzən hətta qəmli zümzümə edən qaynaqlar da poq-quldayıb qalxır ki, bu da qaynar səhra onu soğub udana qədər arx, yaxud kanal kimi süni şəkildə paylanaraq bir neçə kilometr uzanır.

Çünki hər yan səhradır. Əbədi və dəyişməzdir. O, qardaş qatili Qabilin qaçışını qımıldanmadan müşahidə etmişdir. Patriarx İbrahimin kənizi qovqun Hacərin öz oğlu İsmaili bu azman səhranın ağuşuna necə atdığını görmüşdür ki, həmin İsmaildən də ərəblər öz başlanğıcını almışlar.

İsmail barədə isə Allah buyurmuşdur: “O, çılğın insan olacaq, onun əli hər kəsə, hər kəsin də əli ona qarşı.

Kahinlər buyururlar: “Çılğın insan – nədir bu?

Anlamı belədir: “Səhranı sevən insan. Çünki səhra çılğın olmayan kəsin sevə bilmədiyi amansızlıqdır, yadlıqdır, müdhişlikdir. Kim səhrada böyüyübsə, çılğındır, qanuna sığmır, mədəni aləmin insanlarından seçilir. Onun əli hər kəsə qarşıdır, hər kəs da ona qarşı...

***

Çılpaq təpənin üstündə bir süvari. Açıq rəngli baş örtüyü onun təpəsini, alnını və çənəsini qoruyur, yalnız sivri burnu, qaytan dodaqları və qaynar, şəffaf, qara gözləri görünür ki, onlar da

hərisliklə qum təpəsindən bəriyə, yaşıl əkin sahəsinə, bəyaz divarlara və uzaqlarda baş qaldıran qalalara – səhranın tükəndiyi səmtə boylanır.

Şəhər sakinlərinin iraq evlərindən külək çalçağı səslerini qovub gətirir. Orda mərasimlər keçirilir, orda əlvən paltarlar dalğalanır. Ordakı meyxanalarda şərablar içilir, mahnılar oxunur. Orda bütlər, büstlər alışıb-yanır, göz qamaşdırır. Orda su da var, taxıl da, orda gümüş də var, qızıl da – hər şey.

Bu ölkə səhra çaparının könlünə yatmır. Orda qorxuya sarınmış bu insanlardan onun zəhləsi gədir. İçində dustaq olduqları evlərinə nifrət edir. Çəkdikləri kefdamaq, oyunları onun ürəyini bulandırır. Yeməkləri, içməkləri, möminlikləri, günah işlətmələri – hamısı suçlu və iyərəndir. Amma buna baxmayaraq yenə də çəkicidir. Çünki orda səhra cəngavərinin aradığı xoşbəxtliyin hamısı var. Kölgəli ağaclar, həmişə gənc qadınlar, sərinləşdirici sular – hamısı ordadır. Onu ələ keçirən hər kəs üçün.

Səhra çaparı baş qaldırır. Bu bərəkətli dünya onunku olacaq, fəqət o heç vaxt həmin dünyanın olmayacaq! O, həmin aləmin bütün sərvətlərini dadacaq, lakin onun köylülərinin, baqqallarının batdığı günaha batmayacaq, öz səhrasının azadlığını heç vaxt əldən verməyəcək. O belə and içir. Üzünü məsləkdaşlarına tutur, qılıncını başı üstünə qaldırır; minqatlı yeganə bir çağırış:

Allahın hökmü və Onun qılıncı!

Və səhra çaparları nizələrini endirirlər, bərəkətli torpağı sürüb keçirlər. Allah belə buyurur: “Onların əli hər kəsə qarşıdır, hər kəsin də əli onlara qarşı...”

***

Səhradakı bu süvari islamdır. Onun aypara şəkilli əyri qılıncı – Məhəmmədin qılıncı – Ulu Mələk Cəbrayılın son və axırını Peyğəmbərə, Abdulla oğlu Məhəmmədə göylərdən gətirdiyi müqəddəs Quran kimi eyzən Allahın hökmüdür.

Məhəmməd səhra oğlu idi. Zəvvar şəhəri suçlu Məkkədə, oçağkı Ərəbistanın yeganə böyük şəhərində doğulsa da, heç cür şəhərli deyildi. Bə-dəvilər arasında boya-boşa çatdığından, tacir kimi səhraları gəzib-dolaşdığından o, səhranı sevirdi. Dünyaya bəxş etdiyi Quranı səhraya bəxş etmişdi. Bu vəhyin böyüklüyü və mənası orasındadır ki, bütün dünyanın qanun kitabı olmaq iddiasını ortaya atan yeganə səhra qanunudur. Quranda səhra mədəni dünyaya hökm edir. Yalnız Quranda, insan zəkasının məhsulu olmayan bu müqəddəs kitabda.

***

Ərəb baxışına görə insanlar üç böyük təbəqəyə bölünür.

Aşağı təbəqə torpağa bağlı kəndlidir, fəllahdır. Amansız, göylərin yağmurundan, qaynar küləkdən asılı. Onun üfqü kəndinin hüdüdlərindən uzağa çıxmır; cəsarəti yadlar gələndə mırıldayan, fəqət daş atılan kimi, ağac fırlanan kimi qaçıb uzaqlaşan itin cəsarətindən artıq deyil. Çox vaxt ən yaxın şəhərdəki borclu olduğu böyük ağarlardan birinin təbəəsidir, yaxud məhsulun yarısını, ya da dörddebirini bac götürən bədəvi tayfalarından birinin təhkimlisidir.

Nisbətən yuxarı təbəqə keçisi, qoyunu, ən yaxşı halda mal-qara sürüsü olan tayfalardan ibarətdir. Bu mal-heyvana çoxlu su və ələf lazım olur. Tayfanın bol və müntəzəm yaz yağışı düşən torpağı varsa, sürü sahibləri səhranın əsl azad

evladları sayılırlar. Əksər hallarda isə suya və ələfə ehtiyac üzündən onlar becərilən torpaqların böyür-başında fırlanırlar ki, kəndlilər məhsulunu daşıyıb apardığı biçin sahələrindən otlaq kimi istifadə etsinlər. Bu yolla yarımköçərilər yaranır ki, onlar da özlərini qismən əkinçilikdən, qismən də maldarlıqdan dolandırmaqla məhsul yığımından sonra sürülərini otarmaq üçün müxtəlif ərazilər axtarırlar. Bu primitiv “grande cultureun qədim nümunəsi həzrəti Adəmin adına bağlanır: o, oğlanlarından birini əkinçi, digərini isə çoban etmişdi – onlar ikisi birlikdə yarımköçərinin təsərrüfat vahidini yaradırdı.

Üçüncü təbəqə ən ali, ən özgür, ən məğrur təbəqədir – “ərəbdir. Dəvə bəsləyənlər. Dəvə bədəvini dünyadan asılı etmir. Hətta yağışdan və sudan da. Ona heç nə gərək olmur. Dəvə yem kimi ona süd, qan və ət verir. Tüklü dərisi aşılانmış gön əvəzi, yunu hörmə paltar, dəyə keçəsi və sənətkarlıqla toxunmuş xalı. Dəvə qığı yanacaq. Dəvə sidiyini ərəb dərman kimi içir. Dəvə damarı ilə tikiş tikir. Dəvənin belində mal-qarasını otarır və sahibi olduğu çölə qorçusuz gələn yadları qovur.

Məhəmməd Quranı səhraya nizamnamə və Allahı insanlara rəb¹ edənə qədər bu özgürlük nə qanun bilirdi, nə də rəb tanıyırdı. Bu qanun bədəvi üçün yaradılmışdır. Ona olan sevgidən “asan edilmişdir, çünki Allah acıyan və bağışlıyandır və istəmir ki, “dini, qanunu çətin olsun. Bədəviyə olan sevgidəndir ki, namazdan öncə dini paklaşma borcunun yerinə yetirilməsi üçün mədəni torpaqların qiymətli suyu əvəzinə səhranın qumu ilə təhəmmüm yetərli sayılır. Səhra oğluna sevgi-

---

¹ **Rəb** – qədim sami dillərdə «müəllim», «ustad» mənasında, Bibliya və Quranda da məhz həmin anlamda işlənir.

dəndir ki, Quranın haram buyurduğu qida onsuz da çöldə gözə dəyməyən donuzla məhdudlaşır, halbuki Bibliyanın yasaq etdiyi dəvə və at müsəlmana halal buyurulur.

Məhəmməd öz səhra ərəblərinə və səhra çaparlarına hamının anlaya biləcəyi “yüngül qanun vəz edir. Ərəbistanın quzeyində və güneyində özgür tayfalar kimi birləşib ibadət edən yəhudilərin saysız mürəkkəb yazılarına baxanda bunu yadda saxlamaq çox-çox asandır. Arianlar, nestorianlar¹ yəqubçular və monofizitlərin², eləcə də Bizans xristianlığının başqa adlı digər təriqət və təlimlərinin hamısının mübahisələr apardığı dolaşlıq problemlərdən isə min dəfədən də çox sadədir. Onun məntiqi qılınıc zərbəsi kimi itidir. Arqumentləri nizə sancımı kimi inandırıcıdır. Hər savadsız bədəvinin sağlam insani zəkası başa düşməlidir, haçanki Məhəmməd Allahın adı ilə xəbər verir:

Qul huval-Allahu əhəd / Allahus-saməd / ləm yəlid va ləm yuləd.

Söylə: Təkdir Allah / Əbədi pak / Törətməmiş O özü / törənməmiş Özü də.

Necə sadə, necə dəqiq! Səhra dinininki məhz bu sadəlik, bu dəqiqlikdir. Heyrətamiz bir olay anladır ki, Məhəmməd özü başladığı işin gələcəyinin bundan asılı olacağını necə də gözəl başa düşürmüş. Bir kərə Ulu Mələk Cəbrayıl onu “bə-

---

¹ **Nestorianlar** – Nestor tərəfdarları, şərq xristian təriqəti «nestorianlığa» iman gətirənlər. (Nestor – müdrik müşavir, icma ağsaqqalı; yunan əfsanəsinin çox sinli, müdrik padşahının adından).

² **Monofizitlər** – monofizitizm tərəfdarları. Monofizitizm İsa peyğəmbərin yalnız ilahi təbiətini qəbul edən, onun insani təbiətini yaxın buraxmayan Kiçik Asiya və Afrika kilsələrinin təlimi.

dəvilərin psixologiyası barədə sınağa çəkmişdi. Mələk səhra ərəbinin libasında Peyğəmbərə yanaşib sormuşdu: “İslamın canı nədədir? Məhəmməd cavab vermişdi:

“Tək Allahı tanımaqda / Və Onun Peyğəmbəri kimi məni (tanımaqda) / (Beş) vaxt namaza dəqiq əməl etməkdə / Kasıblara sədəqə verməkdə / Və vəziyyət imkan verərsə, Məkkəyə həcc ziyarətində”.

Bədəvilərin Ulu Mələyi gül üzünü göstərib tərifləmişdi:

“Necə demisən, elədir, ya Məhəmməd, doğru-dürüst”.

Bəli, islamın inanc əsasları heç də beləcə asan deyil. Məhəmməd burda yalnız tələblərdən bəhs edir, özünün dünyaya baxışından yox. Yəhudilərin və xristianların dolaşmaq bəhs etdikləri bir sıra məsələləri o, yeniləmiş ilkinliklə həll edir. “Allahın ali mərhəməti ilə “əbədi lənətin birləşdiyi şübhə islamda yoxdur. Ona bəllidir ki, dünya yaradılarkən insanların yarısı əbədi cəhənnəm oduna məhkum olunmuşdur, digər yarısına isə cənnət vəd edilmişdir. Cənnətin düzümü barədə də aydın və birmənalı məlumat vardır:

O, eyzən Dəməşq şəhəri, üstəgəl səmavi nurdur.

Başqa dinlərin tərəfdarları baş sındırmışlar ki, insani iradə azadlığı Allahın hər şeyi bilməsi ilə necə birləşə bilər. Düşünmədən söyləməyə cəhd edilsəydi, Məhəmməd Hillelin kompromis həllini vurğulayır. Hər şey Allah tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilmişdir, amma O yenə də insana hər zaman seçimi və hətta haqqa dönüşü açıq qoymuşdur. Fəqət bu baxışın özü də bədəvi üçün çox intellektualdır; ona görə də Məhəmməd onu “Allahın iradəsinə itaət – ərəbcə “islam –

məfhumu ilə tamamladı. *“Demə, mən istəyirəm! De: İnşallah – Allah istəsə! Zira bütün şeylər Allahın istədiyi kimidir. O, kainatı hərəkətləndirən yeganə qüvvədir.”*

Bu əzəmətli idrak heç bir hüdud və kompromis tanımır. Nəticə etibarilə o, iki müxtəlif mə-nəvi özümlülüyə gətirib çıxarır: bir tərəfdən bütün insani cəhdin cılızlığı düşüncəsinə və bununla da taleyinə boyun əyməyə, digər tərəfdən isə daxili azadlığa və istənilən taleyin müqabilində sonsuz üstünlüyə. Əgər hər şey – həm xoşbəxtlik, həm bədbəxtlik – əvvəlcədən müəyyənləşmişsə, insan nə özünü oda-közə vurmalı, nə də qayğılanmalıdır. Ona görə yox ki, belə deyək, – xristian dinində olduğu kimi – mərhəmətli Göylər Atası lalələrin və qarğaların qayğısına necə qalırsa, o cür də öz evladlarının qayğısına qalır. Müsəlman inanmır ki, Səməvi Ata mütləq öz möminlərinin qayğısına qalır; o, təcrübədən bilir ki, insan hətta mömin olsa belə, yolunu aza bilər. Quranın heç yerində belə bir vəd yoxdur. Amma yenə də 11-ci Surə buyurur (Ayə 3):

“O sizi gözəl şeylərlə təmin etsin / bəlli bir zamana qədər / və fəzilət qazanan hər kəsə / öz mükafatını nəsib etsin”¹.

***

Amma məhz bu ehtiyatlı kəlam: “Bəlli bir zamana qədər fəzilət həmin ifadənin hesabına bilməməsini öncədən şərtləndirir. Və bununla müsəlman özündə təskinlik tapır: insan əzab çəkirsə, yolunu azırsa, deməli, onun “dəftərində belə yazılıbmış. Əgər o özünün bəxt ulduzuna qarşı mübarizə aparmağa cəhd göstərmiş olsaydı

---

¹ Ayənin azərbaycanca və türkcə tərcümələri, eləcə də əldə olan alman tərcüməsi fərqli mətn səslənişinə malikdir.

belə, heç nəyin köməyi dəyməzdi.

Avropa tələsməyə hazırdır ki, bu cür itaətkarlığı fatalizm kimi rədd etsin. Lakin fatalist dünyabaxışı heç də islami deyildir! İslam məhz fatalizm demək deyil, tərsinə, bərişdolu itaətçilikdir. Müsəlmanda, “itaətkarda söhbət ruhi dinclikdən, daxili sevincdən gedir. Əgər istəsə, şəkəkə bunu lağa da qoya bilər: “Hər şey Allahın hökmü ilə baş verirsə, Allahın istədiyi şeylərin hamısı müdrək olanda mömin boyun əyməlidir, onda o, boyun əyməz, bunun da ona köməyi dəyməz. Amma şəkəkə, ya qeyri-şəkəkə: bədəvi bu məntiqi başa düşür. İnsan zəkəsi bu könlöxşayan itaətkarlığı Allahın hökmü kimi qəbul edir.

Ona görə də Məhəmməd hər yerdə aqlın hökmünü öncələyir:

“O kəslər ki namaz qılır, zəkət verir və axirətə möhkəm inanırlar”, onlar heç də bir o qədər fəzilət sahibləri deyillər, daha çox ağıllılardır. Əksinə, **“Axirətə inanmayanlar şaşqınlıqda”** yaşayırlar (27, 3-4).

“Öz nəflərinə uyan zülmkarlar nadanlardır / Allah onları azdırır və onların yardımçısı yoxdur” (30, 28).¹

Belə saysız-hesabsız kəlam və ayələrdən çox göstərmək olar ki, onlar da həmişə bədəvilərin beyninə yeridilir: Quran² insan müdrəkliyinin zəkəsi və təzahürüdür. Kim Məhəmmədin rəsulluğuna inanmırsa, o qədər də yolazmış, günahkar deyil, əksinə, acınmalı cahildir ki, Allah Özünün

---

¹ Azərbaycan və türk dillərinə tərcümələrdə bu, 29-cu Ayədə öz ifadəsini tapır, lakin həmin tərcümələr, eləcə də almancaya tərcümə başqa səslənişdədir.

² **Quran** – hərfən “oxunuş, yəni üzündən oxunuş və kiməsə oxunuş deməkdir (İzahat müəllifləridir).

dərk olunmaz iradəəsi ilə onu yoldan çıxarmışdır.

Bu yolla səhra döyüşçüsü Allaha tapınmada ikinci, siyasi tamamlanmanı əldə edir ki, o da ruhi rahatlıqla müsəlmanın xasiyyətini müəyyənləşdirir: misilsiz üstünlük kompleksi. Müsəlman imansızlara nifrət edir. Onu xalis gic və dəli sayır. “Allahım, deyə soruşur, “necə axmaq olmaq və qanmamaq gərəkdir ki, islamın təlimi dünyanın ən yaxşı, ən ağıllı, ən məntiqli təlimidir? Apasan din, rahat və doğru? Bu bilməcəni onunla cavablayır ki, imansızlar məhz axmaqdırlar “və yoldan azdırılıblar. Buradan da o özünü bütün insanlardan uca və seçkin görür, onu seçib Məhəmməd ümməti edən Allahın rəhmi ilə.

Bu üstünlük kompleksi dünya hökmranlığını qazanmaq istəyən icma üçün əvəzsizdir. Səhra çaparları daha nə ilə öyünə bilərdilər? Dəvələri, qoyunları iləmi? Gözəlliklərini tərənnüm etdikləri qadınları iləmi ki, qədim dünyanın sərrafları onları az dəyərləndirmirdilər, necəki çağdaş estətlər bugünkü ərəb qadınlarını?

Olsa-olsa ərəb trubadorlarının balladaları – dünyanın diqqətini çəkmək üçün bu da çox azdır. Yalnız islamın üstünlük kompleksi buna ilkin şərtləri yaratdı ki, kürədən yenidən çıxmış müsəlmanlar dünya tarixində karyera qazanmaq həvəsinə düşdülər.

Fəqət bu, tək-cə həvəslə də əldə olunmadı. Dünya tarixində karyera qazanmaq həvəsi dəqiq özünüdəklə şərq xalqlarının böyük bir qisminə vardır. Müsəlmanlardan qopmuş druzlar təriqəti, atəşpərəstlərdən ayrılmış şeytan ibadətçiləri – hər ikisi möhkəm əmin idi ki, dünya ağalığı Qiyamət Günü onların qucağına düşəcək. Ancaq tək-cə inam siyasi cəhətdən güclü etmir.

Napoleon barədə deyirlər ki, bir dəfə o, Rusi-

yada bir yəhudi sinaqoquna girir, icma Yerusəlimin çöküşünün ildönümündə çılpaq dallarının üstündə dərdli-dərdli oturubmuş. Bu milli dönməzlik heç də əsgər-qeysərin xoşuna gəlmir, onun acı bir ifadə söyləməsinə səbəb olur: “Yadda saxlayın, cənablar, dalla heç vaxt dövlət qurmaq olmaz.

Əgər onun üçün bir şey etmirsənsə, nəbiçilik (messiyaçılıq) də beləcə heç nəyə yaramır. Yeni tərəfdarları qəbul etməməklə druzlar öz tarixi gərəkliliklərinin yolunu bağladılar. “Druz olmaq olmaz, gərək druz doğulasan. Bax beləcə onlar yüziyirmi min başdan ibarət bir təriqət olaraq qaldılar. Məhəmməd öz təlimini ərəb-milli düşüncə tərzini kimi qurmuş olsaydı, onda Peyğəmbərin bütün psixoloji üstünlüklərinə baxmayaraq islam bugün səhra sakinləri üçün məhəlli bir təriqət olardı. Məhəmməd isə lap başlanğıcdan, ən azı 630-cu ildən, dünyaya gərəклиyi istəyirdi. Başa düşürdü ki, yarımadaının bir ovuc insan ehtiyatı buna yetərli olmayacaq. Bunun üçün də o, bütün millətlərdən olan yeni tərəfdarların qəbuluna nəinki icazə verdi, hətta buna imkan da yaratdı. Mənsəbindən, millətindən və dərisinin rəngindən asılı olmayaraq bütün iman sahiblərinin eynihüquqluluğunu qanuniləşdirdi. *“Yaxşı olar, qızını iman sahibi bir qula verəsən, nəinki mənsəb sahibi bir imansıza”*. Quran belə hökm etdi.

Beləliklə, xarici uğur üçün islam üçüncü ilkin şərti yaratdı: bütün imanlıların birliyi anlayışını. Bu yaranmış birlik son olaraq Ərəbistanda əbədi qardaş qisasının və tayfa çəkişmələrinin aradan qaldırılması üçün üstün əhəmiyyət qazandı. Məhəmməddən öncə ərəb xalqı yox idi, yalnız ayrı-ayrı tayfalar vardı ki, onların da kəndi maraqları əbədi düşmənçiliyə aparırdı. Bunun yerinə islam

tamam yeni bir məfhum qoydu: müsəlmanların hərtərəfli qardaşlığı məfhumunu. Bütün Məhəmməd ümməti qanunla böyük vətənə, “İslam evinə aiddir. Məhəmmədin təsnifatına görə yalnız iki insan qrupu vardır: Məhəmməd ümmətinin vətəni, “dar əl islam və imansızların vətəni, “dar əl hərəb (döyüş ölkəsi). Bu bölgü dərin mənada psixoloji amil kimi qəbul edilməlidir: “İslam evi ağıllılar ölkəsidir, başqa aləm isə dəlilər evidir ki, burada Allahın yoldan çıxarmaq istədiyi kimsələr yaşayır. Yalnız ikinci mərhələdə, islamı təşkil edən hər şey insan qəlbinə hopandan sonra, yalnız onda bütün bunlardan siyasi nəticə çıxır və həmin nəticə də budur: Cihad! Müqəddəs savaş! ***“Mən işimi tamamlamışam”***, deyər Peyğəmbər əmr edir: ***“İslam evini bütün ölkələrdə yayın. Savaş evinə, imansızlar məmləkətinə – Allah sizlərə verir onu / Onlardan biri sağ qalana qədər kafirləri yenin.***

***

Yer kürəsinin səhralara sərhəd olan bütün ölkələrini Peyğəmbər bu ayədə öz imanlılarına göstərir: Onlar sizinkidir – arvadları, xəzinələri, əkinləri, tarlaları, hamısı sizinkidir! Qarət edin – buna təkçə icazə verilmir, o, dini borcdur! Qarət edin və insafla paylaşdırın və çatacaq payı imanlıların başçısına göndərin! Qarət edin – Allah sizlərə yardımçı olacaq və sizi varlı edəcək!

İslamın siyasi mənzərəsi yalnız indi tamamlanır: Səhra çaparı at belinə qalxır. Nizəsinə o, Quranı, dünyanı ona bəxş edən Allah kitabını bağlayır. İtiriləsi bir şeyi olmayan kəs hər şeyi qazanmalıdır. “Bismillah!la, Allahın adı ilə, yola çıxır. Dünyada islamın tarixi bu olacaq.

İSLAM AT BELİNDƏ

Cəmi beş ildə, xristianlıqdan sonrakı 627-632-ci illərdə üç qitənin taleyi müəyyənləşdi. 627-ci ildə islamın varlığı sapdan asılı idi. Hicrətin, Məhəmmədin ticarət-aristokrat şəhəri Məkkədən kiçik burjua əyalət şəhəri Mədinəyə qaçışının beşinci ili idi. Ötən illərdə Məhəmmədlə onun məkkəli rəqibləri arasında əhəmiyyətsiz çəkişmələr olmuşdu. Bunlar bədəvi didişmələri idilər ki, orada da ən pis halda iyirmi-otuz meyit yerdə qalmışdı. 627-ci ilə qədər məhz məzhəkəli şəkildə Ərəbistanın və dünyanın gələcəyi həll olundu.

Bütün məkkəlilərin generalisimusu Əbu Sufyan bədəvi tayfalarının hamısı ilə birləşdi və onları ələ ala bildi. Yəhudi quryeşləri cahan savaşıdan sonra bütün Ərəbistan yarımadasına hakim kəsilən və həmin mərkəzi ərəb məmləkətində bugünkü islamın ümüdi sayılan Nəcd tayfaları kimi onun bayrağı altına tələsdilər. Mədinəyə yürüyən bu panərəb ordusunun sayı on min idi! Məhəmməd çarəsiz qalmışdı. Onun vur-tut üç min döyüşçüsü vardı; özü əllyeddi yaşındaydı, deməli, daha cavan, qıvraq deyildi, hər şey uduzulana oxşayırdı. Bu vaxt onu bir fars qulu, Salman – onun adı tarixə düşmüşdür – uşaqsal, sadə bir məsləhətlə xilas etdi. Mədinənin dörd yanında xəndək qazıb torpağını iç tərəfə atmaqla təpə düzəltməyi təklif etdi. Məhəmməd onun sözüne qulaq asdı və məkkəlilər yaxınlaşanda qətiyyənlər ərəbə xas olmayan bu qərribə işə donub-qaldılar. Onlar təpəyə və xəndəyə qarşı döyüşməyə qadir deyildilər! Üstəlik havaların pisləşməsi, başçıları da ağızbirliyinin olmaması; qıyası, Məkkə bəhədirləri yenidən evə döndülər. Bu, 627-ci il idi.

Beş ildən sonra Məhəmməd öləndə, demək

olar, bütün Ərəbistan ona tabe idi: Bu beş il ərzində Məkkənin qoşun başçıları onun tərəfinə keçmişdilər, yəhudilər Nəcdədən qovulmuşdular, bütçü ərəblərin Məkkə ziyarətinə gəlməsinə son qoyulmuşdu, hətta Suriyanın sərhəd tayfaları da ona tabe olmuşdu. Öz inamından dünyəvi din yaratmağı Məhəmməd xeyli əvvəllər qət etmişdi. Hələ 630-cu ildə o, Bizans qeysərinə, Persiya padşahına, Həbəşistan nequsuna¹ islamı qəbul etmək və ona biət etmək tələbi ilə məktublar göndərmişdi. Cihadın yolunu əvvəlcədən cızmışdı.

Hələ daha çox: Siyasi vəsiyyətnamə ilə o bunun da qeydinə qalmışdı ki, dünya ağalığı istəyi onun ölümündən sonra da saxlanılsın. Həyatının son günlərində döyüşünə hazırlaşdığı Bizansa qarşı müharibəni davam etdirməyi öz “məsləkdaşlarına ciddi şəkildə tapşırırmışdı. Suriyanın fəthi onun qəlbinə hopmuşdu. 8 iyun 632-ci ildə Mədinə məscidindəki son moizəsindən bir iki saat sonra yüngülcə mürgüləyib öləziyənlər gəzləri ilə Göylər Mələyini süzəndə islam artıq öz yaradıcısının ölümündən çox yaşamağa yaraqlanmışdı. İlk xəlifə, Peyğəmbərin canişini Əbu Bəkr cənazə uyuyan evdən çıxıb əlini qaldırmış və imanlıların həyəcanlı, qüssəli dəstəsinə bəyan etmişdi:

“Kim Məhəmmədə iman gətirirsə, bilsin, Məhəmməd dünyasını dəyişdi; fəqət kim Məhəmmədin Allahına iman gətirirsə, bilsin: Allah ölməzdir, əbədiyaşardır!

Və islam yaşadı.

***

Hətta İskəndərin yürüşündə də Avroasiya al-

---

¹ Nequs və ya nequs neqesti – Həbəşistan hökmdarının titulu; “şah və müvafiq olaraq “şahənşah deməkdir.

lahların siyasi doğuluşunun belə bənzərli tamaşasını görməmişdi, necəki indi, yatanda yuxuya belə girməyən yeyinliklə səhra çaparları dünyanın iki səltənətini dağıdıb onların yerində üçüncüsünü quranda. Suriya, Mesopotamiya, Ərməniyyə, Persiya, Əfqanıstan, Hindistana qədər Belucistan, Qafqaz və Türküstan məmləkətləri, Misir, Tripoli, Tunis, Mərakeş, İspaniya, Siciliya – vur-tut doxsan ilin içində bir ölkə digərinin ardınca yoluq bədəvilərin hücumuna məruz qaldı. Ayparanın zəfər yürüşü möcüzə idi. Mömin müsəlman, ərəb yarağının həmin uyuşdurucu zəfərini bugünün özündə də bir möcüzə, Allahın mərhəmətinin parlaq təzahürü kimi qəbul edir. Doğustanın eşidilməmiş parlaqlıq çağından söz düşəndə “savadlı batıstançı da heyrətlə sual edə bilər: “Yaxşı, necə oldu ki, beş il qabaq torpaq təpə və quru xəndəklə sipərlənmiş əyalət şəhərini ala bilməyən ərəblər Bizans qeysəri Heraklin, Persiyanın Sasani padşahlarının, İspaniya knyazlarının qoşunlarına hücum çəkə, qalib gələ, onları hərfən silib ata bildilər?

Bu kitabın mövzusu da əslində elə həmin sualdır, baxmayaraq yalnız islamın iyirminci yüzildəki çöküşünün və yenidən qalxışının təsviri ön plandadır. Çünki məhz indi biz oxşar tamaşanın şahidi oluruq, yenə də islam imanının nisbətən kiçik, zəif, pis yaraqlanmış pulsuz şərq dövlətləri dünya dövlətlərinə qarşı vuruşur və yenə də xeyli güclü, böyük, zəngin və yüksək kultürləşmiş Avropa basqıya məruz qalır. O yenə də səhra döyüşçülərinin qabağından addım-addım geri çəkilir.

Yeddinci əsr ərəbçiliyinin timsalında bəlkə də tək-cə “bugünkü gün anlaşılmayacaq, tərsinə, sabahın açarının analoqu mümkünləşəcək. Hər olay

tam dođal, tam asan anlaqlıdır – a posteriori¹. Odur ki, biz bugün, min üçyüz ildən sonra, islamın sürəkli qələbəsini qavramlı edən ayrı-ayrı hallar toplusunu tam ayıqlıqla sadalaya bilərdik. Məsələn, Bizansla Persiyanın məhz həmin çağlar son damla qanlarına qədər bir-birilərini diz çök-dürmələri bizim baxışımızdan önəmsizdir. O da önəmsizdir ki, qüdrətli fars padşahı Xosrovun ölümündən sonra Persiyada taxt-tac çəkişmələri labüd vətəndaş müharibələri ilə alovlandı.

İki olay dođru izahata zəmin yaradır:

Birincisi: O vaxt Fələstinin, Suriyanın və Misirin hökmranı olan Bizans həmin ölkələrin taleyinə, demək olar, heç acımadı, lap 1936-cı ildə Böyük Britaniya həmin ərazilərlə maraqlanmadığı kimi. İzahat axtararkən uzağa getməyimizə nə ehtiyac? Bugünkü Misirin onaltı milyon əhalisi var və geriyə çəkilənə qədər ordakı ingilis qarnizonunun gücü on min nəfər idi! Fələstinin bir milyon yarım əhalisi var və o, 1936-cı ildə cəmi iki batalyonluq piyadaya, bir neçə uçağa malik idi (1929-cu ildə Fələstində 70 ingilis əsgəri vardı!). Həmin dövrün Bizans qarnizonlarını biz məhz bu cür təsəvvür etməliyik, təkcə bir fərqlə ki, o vaxt nə radio vardı, nə uçaq və ciddi rəqibin hücumu qarşısında bizanslılar təpərsiz rola malik idilər, nəinki İngiltərə müvafiq olaraq 1929 və 1936-cı illərdə hərbəş münəqişəsinin başlanğıcında, yaxud Fələstin ixtişaşlarında. O vaxt kral hökumətinin diqqəti almanların və slavyanların imperiyanı təhlükə altına aldığı Dunay sərhədinə yönəlmişdi. Bizansın sonrakı dərdi İtaliya idi, məhz İngiltərənin bugünkü dərdi kimi. Onun üçüncü dərdi Persiya və Qafqaz idi. Bizans “Tayminin və İstanbul “Deyli Heraldının oxucusu

---

¹ a posteriori (lat.) – sonralar, təcrübədən irəli gələn.

vaxt-vədə ötəndən sonra Fələstini, Misiri, dünyanın iki qitəsinin – Asiyanın və Afrikanın – kəsişmə nöqtəsini düşünürdü. Ərəblərin qələbəsi hərbi cəhətdən bu cür izah oluna bilər.

Ərəblərin öz zəfərlərini necə kiçik hərbi kontingentlə qazandığını Persiyanın, gözünü həmçinin Bizans sərhədinə dikmiş və ona görə də ərəblərin hücumlarına əhəmiyyətsiz narahatlıqlar kimi baxmış Persiyanın, bununla da fürsəti fəvtə vermiş Persiyanın timsalı göstərir. Kifayət etdi ki, Fərat yörəsindəki kiçik – əslində bütçülüüyü saxlayan – bədəvi tayfası Persiyada qarət iştahına düşsün. Bu, Persiyaya hücum üçün xəlifə Əbu Bəkrdən yardımçı qoşun istəmiş Motannanın, Bəkr ben Vail bölüyü başçısının tayfası idi. Əbu Bəkr Mədinədən beşyüz adam göndərdi; Motanna iki min Fərat bədəvisini də onlara qoşdu və bu “ordu ilə bir neçə şəhərə hücum çəkib onları xərac verməyə məcbur etdi; bu xəraclarla yeni bədəvilər toplanıldı, yeni-yeni şəhərlərə basqınlar edildi – səhra xalqı qarət iyi alıb quzğun sürüsü kimi Persiyaya daraşdı. Sasanilərin böyük milli qəhrəmanı Rüstəm uğursuz bir savaşa öldürüldə və səltənətin idarəçiliyi gənc padşah Yezdəgirdin umuduna qalanda Persiyanın axırı çatmışdı.

Suriyanın hərbi müdafiəsi də eyzən beləydi. Kral Heraklin birinci ehtiyat qoşununun sayı beş min nəfər idi. Hələ müharibənin üçüncü ili Dəməşq ətrafında ərəblərə ağır zərbə endirmək üçün yunanların dördminlik ordusu kifayət etmişdi. Misirin zəbtində də döyüş meydanında elə iri qoşun dəstələrinə rast gəlinməmişdi: ehtiyat qoşunun gücü dörd min nəfərə yaxın idi. Onminlik, ən uzağı iyirmiminlik qoşun böyük tarixi dönüş üçün tam yetərli olardı.

İkincisi: Dünya tarixində misal tapsaq ki, nəhəng imperiyalar kiçik qoşunlarla yenilmişlər – İskəndərin yürüşü, Amerikanın zəbti, Hindistanın ingilislər tərəfindən tutulması – onda belə bir gümana yaxlaşırıq ki, xarici düşmən yetgin bəhrə verənə qədər həmin imperiyalar lalılıqlanmış, çöküşə hazır olmuşlar. Bu, yeddinci yüzilin Fələstininə, Suriyasına və Misirinə də aiddir: doğrudan da bu, həmin ölkələrdə məhz xristianlığa yox, Bizans kilsəsinə zəfər çalmış islam olmuşdu.

Şərqi kilsəsinin xristian təriqətləri arasında qarşılıqlı nifrət elə artmışdı ki, Bizansda hökm sürən dini yönümün əleyhdarları ərəblərə qoşulmaqdan həzz alırdılar. Məsələn, bu, bir faktdır ki, 635-ci ildə Dəməşq ərəblərə həmin şəhərin xristian din xadimlərinin təhriki ilə təslim olmuşdu, çünki dini icma kral Heraklın ocağı üçün aktual teoloji çəkişmə saydığı bir məsələnin həllindən narazı qalmışdı. 643-cü ildə kopt¹ xristian Əl-Moqauqis tərəfindən xəyanətkarcasına ərəblərə təslim edilən İskəndəriyyə ilə də məhz belə olmuşdu. Sonra – üç il ötmüş, bağışlanılmaz gecikmə ilə – yunan qoşunu general Manuelin rəhbərliyi altında gəlib İskəndəriyyəni və Nil vadisini geri alanda ərəblər darmadağın edildilər, lakin xristian koptlar qiyam bayrağını öz bizanslı iman qardaşlarına qarşı qaldırdılar. Oxşar hadisə Tripolidə və Tunisdə də olmuşdu ki, burada ucsuz-bucaqsız əraziləri zəbt etmək üçün iyirmi min ərəb bəs etmişdi, çünki xristian kənd əhalisi elə ilk döyüşdən sonra ərəblərə könüllü xərac ödəmişdi, səbəbi də o idi ki, bu xərac kralın indiyə qədər tələb etdiyi vergidən xeyli aşağı idi.

Başqa sözlə: İslam qalib gəldi ona görə ki, gənc idi və qocalmış dünyaya qarşı döyüşürdü. O,

---

¹ **Koptlar** – Misir xristian kilsəsinin üzvləri.

dəbdəbəli sivilizasiya üzərində qələbə çaldı ona görə ki, primitiv və barbar idi. O, aşılıb-daşan vari-datının bir hissəsindən keçməyi bütün var-dövlətini döyüşdə itirməkdən üstün tutan zəngin, eyş-işrət düşkünü dünyanın üzərində qələbə çaldı, çünki qarət hərisi idi.

Qalib gələn səhra çaparı oldu.

***

Bu qələbəni istisnasız olaraq tək cəmiyyəti dini fanatizmin ayağına yazmaq yanlış olardı. Artıq qeyd etmişik ki, Persiyanın alınmasında ilk hücum dəstələrinin beşdəördü bütçülər olmuşlar. Sonralar Aralıq dənizi boyunca zəfər yürüşlərini aparanlar heç vaxt xalis müsəlman dəstələr olmamışlar, əksinə, islamçı özək dəstələrinə bütün insanlardan olan qarət hərisi köçürülər qoşulmuşlar. Buraya Aralıq dənizinin şərq yarısında Bizans başçılarına, qərb yarısında isə vandallara, batı qotlarına və suevlərə nifrət də əlavə olunurdu. Roma səzarlarına gedib çıxan iqtisadi səbəblər də, özəlliklə həmin ölkələrin Roma dövlətçiliyi nümunəsində uğursuz idarəçiliyi də bu nifrətə qatışırdı. Onun mərkəzi böyük şəhərlərdə yerləşirdi: ora mədəniyyət və komfortun, siyasi iqtidarın beşiyi, qarnizonların məskəni, eləcə də pəndəmliyin, zəngin mülkədarların və dinc dursunlar deyə işsizlik müavinəti alan plebeylərin¹ oturaq yeri idi. Bu şəhər əhli tənbel, qorxaq, xurafatçı və eyş-işrət düşkünü idi. Ona görə də islamın amansız döyüşçüləri onlarda müqavimətə rast gəlmədilər – Afrikaya baxanda isə İspaniyada daha az. Zalıv mənşəli əsərinin altıncı cildində şəhər əha-

---

¹ **Plebeylər** – Roma xalqının azad təbəqəsinin toplusu; orta əsrlərdə iqtisadi cəhətdən sərbəst olmayan, vətəndaşlıq hüququndan məhrum şəhər əhalisi.

lisinin bu halına çox gözəl bir təsvir verir:

“Barbarlar qaş-qabaqlı, müqavimətsiz və durmadan yaxınlaşdıqca İspaniya sakinləri orgiyalarda¹, qəsrlərdə və meyxanalarda təhlükəni unutmaya çalışırdılar. Özlərini kef-damaq sayıqlaması ilə kütləşdirməyə çalışırdılar. Düşmən, darvazaları döyəcləyəndə sərxoş, tomtox varlılar rəqs edib mahnı oxuyurdular. Titrəyən dodaqları ilə onlar göyçək qul qadınların çıpaq çiyinlərini öpürdülər. Xalq da bir-birinin boğazını üzən qadiatorlara amfiteatrlardan əl çala-çala qanın şəh-vətinə öyrəşməyə çalışırdı.

Müsəlmanları İspaniyaya gətirən yenə də satqınlıq oldu. Seuta valisi qraf Yulian Mərakeşin qaliblərinə məsləhət və yardım təklif etdi. O, qalaya öz adını vermiş – Qibraltar (Cəbəl əl-Tarik) – sərkərdə Tarikin başçılığı ilə oniki min (!) adam göndərdi ki, bunların da üçdəikisi yenicə islama dönmüş hamı² berberləri idi. Müsəlmanlar təslim olacaq ispanlara lap başlanğıcdan “minimüm vergi ilə tam eynihüquqluluq vəd etdilər.

Yerli sakinlər o saat öz ağalarına qarşı qalxdılar. Elə ilk döyüşdə ispanlar sursuz kral Roderixi tək qoydular və o, berberlər tərəfindən öldürüldü. 713-cü ildə, Məhəmmədin ölümündən doxsandoqquz il sonra bütün İspan yarımadası təslim olmuşdu. İslamın hökmranlığı Çindən Fransaya qədər yayılmışdı.

“Ərəblər aşağıdakı metodlarla idarə edirdilər: Keçmiş hökumətlərə nisbətdə vergilər çox cüzi idi. Həddən artıq iri cəngavər malikanələrində

---

¹ **Orgiya** – bir sıra qədim şərq, qədim yunan və qədim Roma allahlarına pərəstişlə keçirilən dini mərasim; təmtəraqlı qonaqlıq və eyş-işrət məclisi.

² **Hamilər** – Afrikanın şimalında (berberlər) və şimal-şərqiində (kuşilər) samilərə qohum xalq və dil.

təhkimçi icarəçilər, yaxud narazı qullar tərəfindən becərilən torpağı ərəblər varlıqların əlindən alıb bərabər payla oturaq əhali arasında bölüşdürüldülər. Yeni mülkiyyət sahibləri onu səylə becərir və nəticədə daha bol məhsul götürürdülər. Ticarət indiyə qədər qoyulmuş məhdudsiyyətlərdən və ağır taksalardan azad edildi və nəzərə çarpacaq dərəcədə gəlişdi. Quran qullara ağıllı ödənişlə azad olmağa icazə verdi; bu, yeni hərəkət azadlığı gətirdi. Bütün bunların hamısı islami hökmranlığın həvəslə qəbul olunmasına şərait yaradan ümumi rifaha imkan açdı.

Dosi özünün “İspaniyada müsəlmanlığın tarixi əsərində islami hökmranlığın ilk illərindəki durumu bu cür təsvir edir. İspaniyaya xas olanlar Suriyaya, Misirə və başqa dövlətlərə də aiddir. Bu, Şərqdə avtokrat sistemin inkişaf etmiş kapitalizmi, Qərbdə xalqlar köçü dövründəki tayfaların feodalizmi idi, o tayfaların ki, onlar islamın primitiv demokratiyası altında çökdülər.

Nəqədərki kürədən təzəcə çıxmış müsəlman dünya hökmdarları Məhəmmədin sağlam ağılın məhsulu olan dininə sadiqlik göstərirdilər, nəqədərki o, həqiqətən “Səhranın çaparı olaraq qalırdı, hökmranlığı davam edirdi.

Fəqət bu, bircə nəsilədən uzağa getmədi.

QIZIL QƏFƏSDƏ

Səhra çaparlarının hökmranlığı duruş gətirmək istəyirdisə, gərək o, bədəvilərin bizim müqayisəmizdə qum təpəsinin üstündə içdiyi andı – mədəni ittifaqa sahib çıxmaq, fəqət onun əsiri olmamaq andını – qoruyub saxlayaydı. Amma bunun üçün gərək Məhəmmədin özü əməlinin bəhrəsini dadaydı, qalib müsəlman sərkərdələri təsir altında saxlayaydı, zəbt olunmuş ölkələri öz şəxsiyyətinin gücü ilə bundan sonra da mənən təslim edəydi.

Lakin bunlar ona nəsib olmadı. Altını cızmışdıq ki, Məhəmmədin həlledici mübarizələri onun ömrünün son beş ilinə təsadüf etmişdi. Həmin zaman kəsiyində ona imkan düşmədi ki, ətrafındakı ən yaxın məsləkdaşlarından savayı daha çox insanı tam və hərtərəfli inandırсын. İslam dini sağlam insan zəkasına nə qədər çox uyğun gəlsə də, din heç vaxt təkcə zəka ilə qavranılmır. “Allah haqqında düşünməzdən qabaq gərək Allaha olan sevgini ürəyində gəzdirəsən, kahinlər belə öyrədirlər. Və Allaha və islama olan bu sevgi ilk öncə qılıncla döndərilən xalqlarda olmamışdı. Zira düşünmək olmaz ki, islam öz missiyasını əminliyin gücü ilə yerinə yetirib, bunu edən – islamın Allahın hökmünü açıqlayan qılınıcı olub.

İlk öncə Məhəmmədin vəlilər taxt-tacının ikinci xəlifəsi Ömər tezliklə öyrəndi ki, messiyaçılıq işi gəlirli sahə ola bilər: O, toxunulmazlığın əvəzini ödətdirdi. Özü də pis ödətdirmədi. Məsələn, Hələb qarətdən yan ötəcəyi vədə görə 300 min qızıl sikkə ödədi. Eyni şeyi digər şəhərlər də etdilər. Sonralar bütün ölkələr bu yolu tutdular. Misir koptları hələ 640-cı ildə, islami hökmranlığın ilk ilində orada yaşayan altı milyon xristian

üçün cüzi bir şey, oniki milyon qızıl sikkədən ibarət baş vergisi¹ ödənilər. Təbii ki, bu gəlirin də təslimçi xristianlara az köməyi oldu, atəşpərəstlərə, farslara olduğu kimi. Bütün vədlərə və toxunulmazlığa baxmayaraq tabe olan ölkələrin taleyi, təbii ki, müsəlman hakim sinfinin taleyindən pis idi. Beləliklə, suriyalılar, misirlilər, farslar və ispanlar dilucu tapınış verməyə və bununla öz qəsbkarları ilə eynihüquqlu olmağa tələsdilər.

Eynihüquqlu? Bəli, həqiqətdə hətta eynihüquqluluqdan da çox.

İslamı qəbul etmiş suriyalılar, misirlilər, farslar, yəhudilər bilikdə, xüsusilə də dünya təcrübəsində səhra çocuqlarından ölçüsüz üstün idilər. Bunlardan fərqli olaraq onlar həmin dövrün çəşidli dünya dillərində danışirdilər; aramey, fars, yunan və latın dillərinə əlavə olaraq Quranı oxumaq və öz ərəb başçıları ilə mübahisə aparmaq üçün indi də ərəbcəni öyrənirdilər. Bunlar həmişə iki böyük partiyaya bölünürdü: Peyğəmbərin islamı cani-dildən, ciddi qəbul edən mədinəli ənsarları və canını dişinə tutub onu birtəhər qəbul edən keçmiş məkkəli rəqiblər. Bu sonuncuların, varlı aristokratların heç yatanda yuxularına da girmirdi ki, Quranın buyruqları ilə yerdəki həyatın naz-nemətlərindən zövq almaqdan özlərini saxlasınlar. Məhz onlar səhra döyüşçüləri deyildilər. Xoş həyata alışmışdılar; eys-ışrət düşkünü, təkəbbürlü, biraz da dünya təcrübəli şəhərlilər. Beləliklə, artıq Məhəmmədin ölümündən sonrakı onuncu ildə qəribə bir vəziyyət yarandı: Mədinədə qüdrətli xəlifə Ömər qoruyub təmsil etdiyi həqiqi islam hökm sürürdü. Dəməşqdə isə onun valisi, əslində isə vitse-padşah, Məhəmmədin qa-

---

¹ Həmin baş vergisi qəbzində belə yazılmışdır: Başın kəsilməməsi üçün girovpulu (Servye) – (İzahat müəllifləridir).

tı düşməni, onminlik qoşunu Mədinəyə yeridən Əbu Süfyanın oğlu, Məkkənin bütün aristokrat tör-töküntüsünü öz ətrafına yığmış, şərab içib kefi istədiyi qədər qadın saxlayan, qisası, islamın mübarizə üçün yola çıxdığı bir həyat sürən Müaviyə adlı birisi oturmuşdu. Belə bir adamın öz dininə olan duyğularını təsəvvür edə bilərik, əgər öyrənsək ki, onun bütçü anası Ühüd savaşında atasını öldürmüş müsəlmanların qulaq və burunlarından özünə boyunbağyı və biləzik düzəltdi. Həmin “zərif qadın bundan əlavə Məhəmmədin əmisi Həməzinin sinəsini yarmış və dişləri ilə onun bağrını didik-didik etmişdi. Oğlu da islam üçün zəbt edilmiş Dəməşqdə hökmranlıq edirdi! Daha iki misal göstərir ki, Məhəmmədin xəlifələri – açıqca insan qıtlığı üzündən məcbur olaraq – ən yüksək vəzifə və idarələri yeni dönənlərin önündə açmaq üçün dilucu tapınışı yetərli saymalı olurdular. Kufədə Valid adlı birisi hökmdarlıq edirdi; onun atası Uqbə bir dəfə Məhəmmədin üzünə tüpürmüş, ikinci kərə isə az qala onu boğub öldürmüşdü. Abdulla ben Saad adlı bir məkkəli Misirin valisi oldu; onun barəsində deyirdilər ki, Peyğəmbər onu açıq-aşkar lənətləyib, zira həmin Abdulla Məhəmmədin ona diktə etdiyi Allah vəhylərinin qol-qabırğasını bilərəkdən qırarmış ki, Allahın Rəsulunu gülünc vəziyyətə salsın.

Yeni zəbt olunmuş kral səltənətlərində çalışan insanların siması bu idisə, Mədinənin özündə də durum bundan yaxşı deyildi. İkinci xəlifə Ömər, üçüncü xəlifə Osman özlərinin xarici siyasət uğurlarına baxmayaraq qətlə yetirildilər və cəngavər xəlifə Əliyə, Məhəmmədin birinci və ən qızgın təəssübçüsünə, sevimlisinə, kürəkəninə qarşı islamı iyrenc karyera imkanından başqa bir

şey saymayan məhz həmin Müaviyə döyüşdü. Satqınlıq yolu ilə Müaviyə talesiz Əliyə qələbə çaldı və xəlifə, yəni bütün dindarların əmiri elan edildi. Onun suriyalı ordusunda döyüşçülər xidmət edirdi ki, Əlinin özü onlar barəsində deyirdi: “Suriyalılar heç Quranın nə olduğunu bilmirlər. Qarət hərəsi olan bu toparlanmış tör-töküntü 661-ci ildə dünya ağalığını öz əlinə aldı. Müaviyə ilə məşhur əməvilər sülaləsinin, ərəb mədəniyyətinin çiçəklənmə dövrünün və Məhəmməd inamının enişinin başlanğıcı qoyuldu.

***

“Ərəb mədəniyyəti ifadəsi heç də yerinə düşmür, “müsəlman mədəniyyəti daha doğru, fəqət o da qeyri-dəqiq olardı. Axı Məhəmməd səhnəyə çıxana qədər heç ərəb dili də olmamışdı! Yalnız Quran yarımadaının bütün tayfaları üçün ümumi bir dil yaratdı, Luterin Bibliya tərcüməsi bütün alman tayfaları üçün yeni ədəbi alman dilini yaratdığı kimi.

Əsl ürəkdən inanan xəlifələrin sarayında suriya-, misir- və farsqanlı tərəfdarlar heç zaman həlledici rol oynaya bilməzdilər. Qarət hərəslə əməvilər arasında təbii hal idi ki, məhz həmin suriyalılar “öz qəsbkarlarının tərbiyəsini ələ keçirdilər. Savadsız bədəvilərə Yunanıstan mədəniyyətini və elmini öyrətdilər. Bədəvi öyrəndiyinin hamısını başa düşmürdü, fəqət yunan-latın sivilizasiyasından götürdüklərini o, suriyalıların öz şərq mentalitetləri ilə dəyişdirdiyi şəkildə qəbul edirdi. Suriya ərəbləri bu yolla tamam yad təsirin altına düşdülər. Onlar məhz Suriyada ən yüksək formada təzahür tapmış dəbdəbənin, komfortun və eleqantlığın əsirinə çevrildilər. Suriyalıları yamsılamaq və onlar kimi yaşamaq tovlantısına

müqavimət göstərmədilər. Xəlifə Müaviyə onlara nümunə oldu. Onun sarayı – bəzən lap karikatura şəklində – Bizans sarayının dəbdəbəsini və eyş-işrətini yamsılayırdı. Suriya ərəb enerjisinin məzarına çevrildi. Bədəvilər burada mədəniyyətin və nəcibləşmənin müəyyən ölçüsünə çatdılar və özlərinin ayıqlığını, müqavimət gücünü itirdilər.

Vaylın “Xəlifələr tarixində verdiyi bu təsvir eləcə də ərəblərin İspaniyadakı hökmranlığına aiddir.

Suriyada yunanca danışan suriyalılar idisə, İspaniyada barbar qəsbkara sirayət edən latın mədəniyyəti oldu. Suriyada islama ən yüksək dərəcədə etinasızlıq göstərən, dinə yenicə dönmüş Müaviyə idisə, İspaniyanın hər iki qəsbkarı – Mərakeş valisi Musa ben Noseir və onun təzətər dindar berber oğlu general Tarik – üçün din elə cüzi bir rol oynayırdı ki, hər ikisi allahsızlıqları ucundan vəzifədən götürüldülər. Əgər bu valilər hətta Suriya sarayı üçün az dindar olublarsa, onda İspaniyada durumun necəliyini təsəvvür etmək çətin deyil.

Primitiv döyüşçülər eyş-işrət hərisliyini inkişaf etdirən kimi çürümə başladı. Və Suriya və İspaniyada əsl yüksək mədəniyyəti inkişaf etdirmək onlara müyəssər olanda eniş üçün yetişmişdilər. İslam avropalının başa düşüb valeh olduğu kimi sivilizasiyanın təməlinə xidmətdən ötrü nəzərdə tutulmamışdır. Onun ideali özünüçəkdirmədən ibarətdir. Şərab haram buyurulur, kişinin üstündəki qızıla və ipəyə ikrah edilir. Musiqi və oyun yaxşı qarşılanmır – bu cür həyat baxışının özü də böyük və əzəmətli mədəniyyət yarada bilər. Lakin Avropa incəsənəti və mədəniyyət tarixləri tərəfindən tərəfli kəlmələrlə dərk edilə bilən sivilizasiya yox. Təkcə bir fakt ki, dərsliklə-

rimizdə biz İspan epoxasının, yaxud Dəməşq və Bağdad çağlarının mədhini oxuyuruq – təkcə bu faktın özü sübut edir ki, həmin mədəniyyət daha islama aid deyil, yalnız islami fasada malikdir ki, onun da arxasında ilkin, hökmsüz bir monoteizm gizlənmişdir. Bu şəkildə o, həmin qaranlıq zəmanədə özünü göstərdiyi kimi təkcə Qallıyanın və İtaliyanın mədəniyyətindən bir boy yuxarıda durmuşdu, həm də daha “xurafatdan xali olmayan Şərqi Romanın mədəniyyəti idi. Fəqət əməvi mədəniyyəti məhz bu mənəvi azadlığa görə bugünün anlamında müsəlman mədəniyyəti deyildir.

Səhra döyüşçüsü öz alaçığından saraya köçmüşdür. Onun atı, o at ki, canını və bədəninin iyini gecələr öz döyüş kəhərinin iyindən ayırmamaq üçün döyüşçü onun paçası arasında yatırdı, indi gözəl tövlələrə bağlanırdı və quru xurma əvəzinə qızıl qiymətli dən yeyirdi. Və onun əmirləri, o əmirlər ki, Məhəmmədin sadə və aydın qanunu onlara insan zəkasının və müdrikliyinin təcəllası görünürdü, indi Bizans kralları təki mübahisəli fəlsəfi məsələlərlə və – *horrible dictu*¹ - teologiya ilə məşğul olurdular, çünki “aydın və sadə qanun da mane ola bilmirdi ki, Suriya, Misir və fars tərəfdarlar o dövrün digər dinlərinin həyata uyuşmayan həmin incə pedantizmini islama gətirsinlər. Sünnilər və şiələr arasındakı mübahisədən çıxış edərək islamda bir-birinə köklü nifrət bəsləyən və bir-biri ilə qanlı mübarizə aparən saysız-hesabsız fəlsəfi məktəb və təriqətlər təşəkkül tapdılar.

İslam adlı möcüzə ağacının kökünü qurd gəmirirdi.

---

¹ *horrible dictu* (lat.) – demək dəhşətlidir.

TÜRKLƏR DÜNYA TARİXİNƏ DAXİL OLURLAR

Yaşlaşmış kişi cavan arvad almağı xoşlayar. Yaşlaşmış dul qadın özünə gənc aşna seçməyə üstünlük verər. Gənc qəsbkar bacarıqsızlıq duyğuları canından çıxmayan əsl bambılı kimi öz sarayında sənətkar və alimlər, nazirliyində isə kübarlar saxlayar.

Lakin qəsbkar tədricən savadlandıqca, duyumlandıqca və sənəti dərk etdikcə yaşlaşmış dul qadın kimi öz xidmətinə gənc və güclü barbarları qəbul edər. Onda öncə qulların, sonra pretorianların¹, axırda isə baş xadimlərin hakimiyyəti başlayar. İrəliləyişin sonunda barbarlar, səhra döyüşçüləri özlərini məmləkətin ağası edənə qədər, kölgə padşahı yıxana qədər, qəsbkar kimi taxtacı ələ keçirənə qədər. Və özlərini qoca kübarlığı çəkib gətirən bambılılar kimi hiss edənə qədər və oyunu yenidən başlatdırana qədər.

Çöküşləri başlayana qədər ərəblərin də durumu belə idi. Bunun ilkində həddən artıq savadlanmış, yaşamdan həddən ziyadə razı əməvilərə qarşı narazılıq durur. Tarixə qiymət verməyi başa düşən oxucu üçün onların məğlubiyyət tarixi bir örnekdir: fars valiləri sonuncu əməvi xəlifəsi İkinci Mərvana qarşı baş qaldırıb Məhəmməd peyğəmbərin mömin əmisi Abbasın nəticəsi İbrahimini əksxəlifə elan etdilər. Döyüş əməvilərin xeyrinə qurtarmaq üzrə idi. Bu vaxt qalib dincəlmək üçün etinasız və yorğun halda atdan endi. Və qoşunu onu bir daha at belində görməyəndə döyüşü təslim edib qaçdı. Mərvan və sülalənin yüzə yaxın üzvü qəddarcasına əzildi, yalnız on-

---

¹ **Pretorian** (lat.) – qədim Roma krallarının can qorçuları.

biri salamat qaldı, onlar da Mərakeşə qaçıb hələ bu gün də yaşayan İspan xəlifəliyini yaratdılar.

Bu olayın özündə dərin bir ibrət var: xəlifə kəhərdən enirsə, xalq ona olan inamını itirir. Xəlifə yorulursa, xəlifəliyi itirir. Və xəlifə səltənətini itirirsə, onu yüksək mədəniyyətli birisi yox, yaxşı döyüşçü ələ keçirir.

Əməvilərin çöküşündən sonra – mənəviyyat tarixi baxımından – ərəb dilindəki yunan-latin mədəniyyəti hind çalarlı yunan-fars mədəniyyəti ilə get-gedə sıxışdırıldı. Fəqət abbasilər sülaləsinin bu mədəniyyəti də paytaxtları Bağdad kimi ərəb səciyyəli idi, halbuki əsl hakimiyyət fars nazirlərin əlində toplaşmışdı. Ona görə də hakimiyyətdə olanlar hər zaman mümkünləşə bilən ərəb təcavüzünə qarşı qorunduqları kimi farslara qarşı da qorunurdular. Nə farslara, nə də ərəblərə inanırdılar və beləliklə, onlar da məhz bu məqamda Roma sezarlarının, Bizansdakı yunan krallarının etdiklərini etdilər:

Barbarları¹ qulluğa götürüb əllərinə silah verdilər, onlardan can qorçuları və daimi qoşun dəstələri yaratdılar. İzaurları² və germanları Bağdada gətirə bilmədiklərinə görə ocağkı Şərqin son köçərilərini – ərəblərdən və kürdlərdən başqa – işə götürdülər: türkləri. İlk türk döyüşçüləri Bağdad xəlifəsinin qulları kimi tarixə öz yürüşlərini başladılar, ərəbləri islam üzərindəki hökmranlıqda əvəz etmək missiyası ilə.

Bu köçəri döyüşçülər birinci minilliyin sonunda Mərkəzi Asiyadan qərbə doğru yürüşə başla-

---

¹ **Barbar** sözünü müəlliflər bütün məqamlarda etimoloji mənada, yəni «yad», «bizdən olmayan» anlamında işlədirlər.

² **İzaurlar** – Kiçik Asiyada İzaur əyalətinin sakinləri. Talançı köçərilər olmuşlar və e.ə. 78-77-ci illərdə romalılar tərəfindən ram edilmişlər.

dılar və Oksun¹ və Yaksartn² üzündəki səhralarda Abbasilər səltənətinin sərhədlərini müntəzəm olaraq narahat etdilər. Bu müharibələrdə türklər əsir düşdülər, xəlifənin sarayına göndərildilər və, ərəb tarixçisi Əmir Ben Bəhr Əl-Cahizin yazdığı kimi, “dözümlü, sözə baxan, intizamlı qullar tək tanındılar. Bağdad xilafəti farsların can qvardiyasından çox, onlara söykənirdi. Türk qulları tezliklə bu rollarından istifadə etdilər. İstədiklərini xəlifədən aldılar. Qüdrətləndilər. Xəlifənin yalnız adı vardı. 870-ci ildə xəlifəni artıq türk qarnizonunun başçısı seçdi. Bununla da Bağdad xilafətinin hökmranlığı praktiki olaraq sona yetdi. Türklərin hökmranlığı başladı – barbarların, səhra döyüşçülərinin.

Lakin çox çəkmədi, türklər də öz hakimiyyətlərini ələ keçirdikləri metodlarla əldə saxlamaq həvəsini itirdilər. Təkcə xəlifələr qvardiyasının əlində oyuncaq deyildilər; türk baş xadimlərinin də öz dar hakimiyyət sahələrinin xaricində sözləri keçmirdi. Hər yanda türk başçılara tabe olan müstəqil əmirliklər yarandı. Səltənət dağıldı.

Bu zaman üçüncü müsəlman xalq meydana atıldı. İslam özünün ortodoks formasında, sünnə təlimində, Mərkəzi Asiyadan olan yenə türk mənşəli bir xalqı qazandı. Bu, barbar qəsbkarların bütün qəddarlıqları ilə indiyə qədər Ön Asiyaya dolmuş səlcuqlar oldu. 1055-ci ildə səlcuq Toğrul Bəy Bağdada girdi; onaltı il sonra Qüds zəbt edildi, azca keçmiş Dəməşq. Həmin vaxt səlcuqların ikinci dalğası Bizansa doğru yürüdü, Kiçik Asiyanı indiyə qədər ərəblərin basqısından

---

¹ **Oks** – yunanca Oxus, yaxud Oxos; Amudəryanın qədim mənbələrində adı.

² **Yaksart** – yunanca Yaxartes, yaxud Laxartes; Sırdəryanın qədim mənbələrində adı.

saxlamış Bizans qoşunlarına hücum çəkdi. İndi də səlcuq səhra süvariləri Asiyada xristianlığın son dayağını məğlub etdi. Konstantinopolun qulağının dibində yeni müsəlman səltənətləri əmələ gəldi. Səlcuq türkləri ilə türk yürüşü başladı.

Bu millət ərəblər kimi sürətlə boy vermədi. Döyüşlər sərt oldu və uzun çəkdi. Bütün Kiçik Asiya türklərin əlinə keçənə qədər əsrlər ötdü. Amma türklərin zəfər yürüşü məhz nisbətən ləng olduğuna görə onun qarşısını uzun müddət ala bilmədilər. 1683-cü ildə onlar Vyananın qapısı ağzını kəsdirildilər, Ştayermark dağlarında, Karpat meşələrində dolaşdılar.

Və sonra həmin dəmir qanuna görə bu sərt və qüdrətli hakimiyyət sınıb töküldü. Ona görə yox ki, barbar idi, ona görə ki barbar olmağın tərkinə qılmışdı.

Bunun ən gözəl nümunəsini Hindistandakı türk hökmranlığı verir. Orda da Əfqanıstan üzərindən yeriyib islamın bayrağını dalğalandıran türk qulları, sonralar Türküstan bədəvi tayfaları olmuşdu.

Türk qulları onuncu yüzildə Hindistanda özlərinin ilk müsəlman dövlətlərini qurdular. Artıq onikinci əsrdə onlar incəsənətin və elmin sərrafına çevrildilər və bu sonucla da öz səltənətlərini qorumağa qadir olmadılar. Türk moğollarının sülaləsi, axır ki, hind padşahlıq səltənətini yaradana qədər digər türk tayfaları ardı-arası kəsilmədən Hindistana hücum çəktilər. Sonra moğollar da sənətə meylləndilər. Moğollardan biri dünyanın ən gözəl abidəsini, Aqrada Tac Mahalı tikdirdi. Tarixin heç bir mərhələsi incəsənətin bu cür möcüzə əsərini moğol hökmranlığı Hindistanda yaratdığı kimi meydana çıxarmayıb.

Sonra yenidən barbarlar Hindistana soxuldu-

lar, bu dəfə təhsildə və incəsənətdə Hindistan müsəlmanlarından çox-çox aşağıda duran ingilislər. Və bununla islam Hindistan üzərindəki ağıllığını itirdi.

***

Biz bu çökilmə və qabarmaları, müsəlman səltənətlərinin çöküşünü və onun yeni barbar hökmranlığı altında təzədən doğuşunu bilə-bilə ümumiləşdirilmiş şəkildə təsvir etdik, insan təbiətin qanununu təsvir etdiyi kimi:

Qəsbkar çox böyük bir ərazini özünə tabe etdirirsə, onun xalqı, ilk növbədə də ordusu yaxşı yaşayır – qarət hesabına¹; müəyyən zaman keçəndən sonra elə məqam yetişir ki, ya müharibə aparmaqdan və qarət toplamaqdan imtina etməli olursan, yaxud da məcbur qalırsan ki, qarət xatirinə uzaq-uzaq əraziləri zəbt edib talayasan. Nəqədərki dövlət başçısının müharibəyə, döyüşə, qan tökməyə və talana həvəsi var, hər şey yaxşı gedir. Amma müharibə aparmağa nə həvəsi, nə də istedadı olan hökmdar taxt-taca çıxırsa, işlər pisləşir. Şahzadə xoşagəlməz dilemma qarşısında qalır: müharibəni özü aparırsa, üzücü olur, eys-işrətə maneçilik törədir. Və bu zaman müharibədə uduzmaq riski var. Məğlubiyyətlər isə hökumət və monarxın həyatı üçün həmişə dözülməzdir. Müharibəni özü aparmırsa, onu sərkərdələrə tapşırırsa, həmin sərkərdələr ya məğlub edilirlər – bu da xoşagəlməzdir –, ya da qalib gə-

---

¹ Bu qarətin miqdarı üçün bir misal: Şimali Afrikada Zufetulu (yaxud Zifetula, Sbeytla, Şimali Afrikada şəhər – Ç.Q.) şəhərinin zəbtində (640) hər süvari üç min, hər piyada min qızıl sikkə almışdı - bugünkü nisbətlə də böyük bir sərvət. Digər döyüslərdən sonra qarət daha böyük olmuşdu (İzahat müəlliflərimdir).

lirlər, onda da monarxın hökmranlığı üçün təhlükəyə çevrilirlər.

Bu halda qəsbkarın varisi belə düşünür, belə duyur və belə hərəkət edir: öz generallarının qorxusundan qoşunu dağıdır. Donanmanı dağıdır ki, ona qarşı çıxmasın. Öz sarayında gizlənilir, əlində olanı qoruyub saxlamağa çalışır.

Ata döyüş qəhramanı, qəsbkar ola bilər, oğlu taxta çıxanda isə birdən sanki bir gecənin içində səltənətin çiçəklənməsi dayanır. Dağılma başlayır, qarşısı alınmadan.

Bu, Türkiyənin taleyi oldu. 1683-cü ildə türk sultanı və xəlifə özü daha döyüş meydanında görünmədi; hərəmxanada müharibə bülletenini gözləyəndə Vyananı onun naziri mühasirəyə almışdı. Bir insan ömründən sonra xaç artıq serb sərhədində dayanmışdı: uca və dimdik. Yenə bir əsr sonra Türkiyə böyük xristian dövlətlərin bir-birinə qısqançlığı sayəsində yaşayırdı. 1840-cı ildə o, ingilis və Avstriya toplarının köməyi ilə qalibiyyətli üsyankar Məhəmməd Əlinin Misirdən başladığı yürüşün qarşısını almaq üçün hətta xristianları köməyə çağırdı – islam üçün ən böyük həqarət!

Türkiyənin ölüm savaşını, islamın ölüm savaşını sonrakı səhifələr işıqlandırır. Bu batışı başa düşmək üçün lazım idi ki, keçən əsrlərin yüksəlişini ən azı ötəri şəkildə göstərəsən. Öncə də ona görə ki, bugün biz heyrət və şübhə ilə bir səhnənin şahidiyik ki, onu dərk etmək çətin olardı, əgər səhranın dönə-dönə təkrarlanan qələbə tarixini bilməsəydik. Kiçik Asiya steplərində, Persiyada, hər şeydən əvvəl də Mərkəzi Ərəbistan səhralarında islamın ulu gücü son onbeş ilin içində təzədən özünü yeni hücumla toplayır.

Xəlifəliyin islamı ölmüşdür, fəqət səhranın is-

lamı yaşayır!

BİRİNCİ KİTAB

PEYĞƏMBƏRİN ƏBASI

Gectürk səltənətinin qüvvətli və zəif cəhəti ondaydı ki, imanlıların hökmdarı xəlifə həm də osmanlıların sultanı idi, lakin sultanın, padşahın¹ həm də “bütün imanlıların amiri olmaq kimi bir vəzifəsi vardı, deməli, o təkcə öz səltənətinin dərini çəkməməliydi.

Xəlifəni bir növ müsəlman papası hesab etməkdə, “bütün imanlıların amirini dini nüfuz kimi təsəvvür etməkdə Avropa səhvə yol verir. Bundan artıq yanlışlıq ola bilməz! Papa ilə xəlifənin yalnız bir ümumulyi var: dünya ağalığı iddiası. Lakin bu iddia təkcə onlar tərəfindən yox, həm də Roma imperatorları və Bizans bazileusları², Çinin “Göylər oğlu və yapon tenno³ tərəfindən irəli sürülmüşdü. Bu qüdrət sahiblərinin hamısı məhdud mənada kosmokratlar, dünya ağaları sayılmışlar və sayılırlar. Sülaləsi ara vermədən düz 2700 il hökmranlıq edən Yaponiya kralı Tenno təkcə ilahədən törəməyib, onun özü allahdır.

Çin kralı da göylər tərəfindən təyin edilmişdir, bununla belə, təkcə Çin fəlsəfəsi yox, həm də Çin təcrübəsi göstərir ki, kral məsuliyyətə çə-

---

¹ **Padşah** rütbəsi türk sultanının hələ müstəqil olmadığı vaxtilik çağlarından başlayır. Anlamı “şahların himayədarı deməkdir, sonralar məcazi mənə kəsb edərək “şahların ali rəbbi, yəni kral, şahlar şahı anlamını bildirmişdir. (İzahat müəllifləridir).

² **Bazileus** - yunanca hərfən “əjdaha, rus dilindəki “vasiliy sözü də buradandır.

³ **Tenno** – yaponca hərfi mənəsi «ilahi hökmdar». Yaponiyada imperator titulu.

kilə bilər. Kralın əzəmətli qüdrətini daraltmaq üçün Çində yetərli sayda inqilablar və sülalə dəyişkənliyi olmuşdur.

Üçüncü mərhələyə Bizans kralı və onun hüquqi ardıcılı, Rusiyanın çarı yetmişdi: Onların hər ikisi yalnız Allahın mərhəməti ilə padşah deyildilər, həm də onlarla Allah arasında vasitəçilər yox idi. Padşah adını onlara heç bir papa, heç bir patriarx vermirdi, heç bir papa, heç bir patriarx onlarla xalqın arasına girə bilməzdi. Onlar hər ikisi eyni zamanda öz dövlətlərinin kilsə başçısı idi. Patriarx onları təyin etmirdi, əksinə, onlar patriarxları təyin və azad edirdilər.

Papanın işi isə tamam başqadır, o, ruhanilər tərəfindən seçilir, lakin seçildəndən sonra Allah qarşısında cavabdehdir. Nə dünyəvi hökmdar, nə də dini rütbəsi olmayan bir kəs, yalnız kilsənin ali rütbə sahibləri qanunla papa hakimiyyətinə təsir göstərə bilərlər. Amma o da öz tərəfindən ümumi dünyaya təsir gücünə malikdir, ruhun xilasına cavabdehdir. Özü də təkcə öz imanlılarınıninkinə yox, həm də kafirlərininkinə ki, onları katolik kilsəsinə çəkmək onun borcudur. Ali keşiş kimi o, “talelərə hökm edə bilər, müqəddəs saya və lənətləyə bilər; göylərin açarı və cəhənnəm onun əlinə tapşırılmışdır. Katolik dünyasının vicdanı və ruhu üzərindəki bu hakimiyyətdən onun nə dərəcədə istifadə etməsi nisbidir. Tarixdə həddən artıq siyasi və bütövlüklə siyasətdən kənar papalar olmuşdur.

Bu mövqeyin tam əksi isə xəlifənin mövqeyidir. İslam qanununa görə xəlifə heç vaxt, heç zaman ruhanilər tərəfindən seçilmir, o, consensus omnium¹, yəni xalqın ümumi tanıyıb qəbul etməsi ilə elan olunur və sonra ölənə qədər bu seçkini

---

¹ **Consensus omnium** (lat.) –ortaq razılıq.

qəbul etməyə borcludur. O heç vaxt ruhani deyil, “imanın qoruyucusudur, deməli, ilk növbədə islamın generalisimusuna tay tutulan hərbi vəzifəsi var. O həm də daxildən imanın qoruyucusudur; bu vəzifədə o, islamın içindəki azmaları və küfrü, təriqət pozğunçuluğunu və qorxulu yanlış təlimləri dəf etməlidir¹. Amma nəyin düz inam, nəyin

---

¹ Xəlifənin hakimiyyət gücü və hökmranlığı – necə deyərlər, konstitution vəzifəsi – sünni islamın dörd müxtəlif özlüçü şəriət məktəbi tərəfindən müxtəlif cür izah olunur. Halbuki şiəlik – Persiya, İraqın bəzi bölgələri, Yəmən, hind islam dünyasının çeşidli araziləri – xəlifənin təyin olunmasını ümumiyyətlə kökündən rədd edir.

Amma yenə də: İmam Nəcməddin Nəssafinin risaləsinə əsasən böyük əksəriyyət xəlifəyə aşağıdakı vəzifə və öhdəlikləri həvalə edir. Nəssafi xəlifənin fəaliyyət dairəsini səciyyəvi dolaşılıqla sadalayır:

«Müsəlmanlar imam (xəlifə) tərəfindən idarə olunmalıdır ki, şəriətin şərtlərinə nəzarət edib onu qorumaq üçün həmin xəlifə hüquq və hökmranlığa malikdir. O fikir verməlidir ki, qanuni cəzalar yerinə yetirilsin. O, sərhədləri qorumalı və qoşun toplamalıdır. Dövlətin xəzinəsini doldurmalıdır. Üsyankarlığı və qaçaqçılığı boğur. Cümə günü və bayramda ümumi namaza pişnamazlıq edir. Vətəndaşlar haqqında hökm verir. Mübahisəli məsələlərdə şəri dəlillərə yol verir. Doğal himayədarları olmayan oğlan və qızları hələ az yaşlarında evləndirir. Nəhayət o, savaş qərarlərinin şəriətlə (Quranın hökmü ilə) bölüşdürülməsini həyata keçirir.

Ərəblərin böyük tarixçisi İbn Xəldun əlavə edir ki, “hər bir hərəkətdən öncə o, müşavirlərlə məsləhətləşməyə borcludur, zira bu hətta Allahın ilhamı altında çalışan və bu səbəbdən də insan məsləhətinə ehtiyac duymayan Məhəmmədə Allahın buyurduğu hökmdür. Lakin məsləhətçilərin bu cür cəlb olunmasını öz xələflərinə borc kimi qəbul etdirmək üçün hətta Peyğəmbər özü də buna tabe olmuşdu. Bu təyinat kanonik qanuna çevrilmişdir ki, “üləmalar, yəni din elminin və islam şəriət hüququnun professorları dövlət qanunlarının həyata keçirilməsinə və Quran hökmlərinin gözlənilməsinə nəzarət edirlər və hər hansı yeni qanun qəbul olunanda, vergi qoyulanda və müharibə elan ediləndə bu məsələlər onların başçısı Şeyxülislamdan soruşulmalıdır. İbn Xəldunun buyurduğu “xəlifənin müdrik insanlarla məsləhətləşməsinin forması budur (Şərh müəlliflərinin).

yanlış inam olduğunu heç də xəlifə yox, dindarlar, başında Şeyxülislamın durduğu üləmalar kəsdirirlər ki, onların dini qanun barədə verdikləri qərarlar da məcburi və təkzibedilməz olur.

Xəlifənin Şeyxüslama münasibəti qəribə münasibət olmuşdu. Potsdam saray vaizi nə qədər az, nə qədər çox danışardısa, normal zaman axarında bu şeyx həzrətləri də bir o qədər danışmalı olurdu. Ehtiram əlaməti olaraq ona “həzrətləri deyə müraciət edərdilər, o, nazirlər şurasında əyləşərdi, əmin-amanlıq hakimləri olan qazilərin başçısı sayılırdı, əslində isə mədəniyyət və təhsil nazirilərindən də az danışardı. Lakin, zaman axarları normal olmazdısa, onda bu saray din alimi islam dünyasının taleyini birdən-birə öz əlində saxlaya bilirdi. Yeni qanun qəbul etmək, köhnəni geri götürmək istərkən, Osmanlı imperiyası demokratik anayasaya ehtiyac duyduqda, yeri gələrsə, sultan-xəlifəni rahatsız edən hər hansı bir dövlətə qarşı müqəddəs savaş elan edildikdə, yaxud üsyan baş qaldıranda və qalib inqilabçılar xəlifədən can qurtarmaq istədikdə – həmişə, hər zaman Şeyxülislam həzrətləri yozumsuz Quran ayələrinə söykənən dini hökm verməli olurdu. Özünün təkzibsiz və qaçınmaz qərarında, “fətva da o, qoyulan suallara “hə, yaxud “yoxla cavab verirdi. Və bu hə, yaxud yox müharibə və əmin-amanlığın taleyini həll edirdi.

Bu məsələlərdə xəlifə öz ali dindarından asılı olurdusa, istənilən digər məsələdə o, “Allahın yerdəki kölgəsi idi. Əsl-nəcəbəti olan hər bir müsəlman xəlifə ola bilərdi. O yalnız iki şərtə əməl etməli idi: din xadimlərinin razılığını almaq və, əldə qılinc, islamı qorumaq imkanına malik olmaq.

Bu son təyinat xəlifəliyin mahiyyətini təşkil edirdi. Onun mənası nə az, nə çox, öz dövründə xəlifənin bütün müsəlmanların ən qüdrətliyi olmasından ibarət idi. Yenə həmin müqayisəyə qayıtmaq üçün papanın ona görə gücü yoxdur ki, papadır; xəlifə isə ona görə xəlifə olur ki, seçilməzdən öncə o, islamda böyük gücə malikdir.

Məhəmmədin əbası və Peyğəmbərin yaşıl bayrağı – xilafətin mistik əlaməti bunlar idi. Hər iki müqəddəs şəhərə – Məkkə və Mədinəyə – sahib olmaq xəlifə ləyaqəti üçün sonrakı ilkin şərt sayılırdı. Hər cümə ikiyüz əlli milyon müsəlman yaşıl bayrağın və müqəddəs əbanın sahibi olan, Məkkə və Mədinəyə hakim sayılan hökmdara və onun valilərinə xütbə oxuyurdu. Özlərinin sipəri olan xəlifəyə.

***

İyirminci yüzilin başlanğıcında xəlifə taxtında padşah həzrətləri Əbdülhəmid, Əbdülməcid xanın oğlu oturur. Özünün surlu Avropa həmkarlarından fərqli olaraq Allah Öz mərhəmətini onun üstündən çəkdiyi hökmdar. Zira o, Anadolu, Rumeli¹, Makedoniya, Albaniya və Egey dənizi adaları, Ərməniyyə və Kürdüstan, Suriya və Fələstin, İraq və Fars körfəzi ölkələri, Hicaz, Yəmən və Qırmızı dəniz məmləkətləri üzərinə Allahın mərhəməti onun üstündə uyuduğuna görə təyin edilməyib. Bilir ki, qismətinə bunun əksi düşüb. Onu Allah və Peyğəmbər qorumur, əksinə, o, Allahı və Peyğəmbəri qorumaq üçün təyin edilib. O, Allahı hifz edir, imanı qoruyur. Öz ruhunun nicatı ilə cavabdehdir ki, bir əyalət belə,

---

¹ **Rumeli** – Osmanlı üsul-idarəsində 1864-cü ilə qədər imperiyanın Avropa hissəsinə (Bosniya, Rumıniya və Morsadan başqa) verilən ad.

islamın əlindən çıxmasın, heç bir imansız xalq yeganə doğru olan hökmün buyruğundan yayınmasın.

Budur yer üzündə onun vəzifəsi. Bu vəzifəni bacardığı qədər yerinə yetirir. Əsl möminə xas olan tərperlə, elə bir möminə ki, xəlifəlik onun üçün boş bir mənşəb deyil, elə bir möminə ki, iyirmi ildən bəri Peyğəmbərin əbası amansızcasına onun çiyinini əzir.

ALLAHIN YER ÜZÜNDƏKİ KÖLGƏSİ

İmperiya sarayının, İstanbuldakı Ulduz Köşkünün divarları arxasında yeddi min adam yaşayırdı. Xacələr və qullar, siyah saray keşikçiləri və Qafqaz xəzinədarları, xəlifənin arvadları və qara yaşları böyük hökmdarın icazəsi olmadan heç kimin tərək etmədiyi saray şəhərinin saysız-hesabsız köşklərini məskunlaşdırırdılar. Təkcə sultan aşpazlarının sayı sülh çağlarında Avropa alayının sayı qədər idi: 800 nəfər. Tövlələrə yüzlərlə at bağlanırdı. Heyvanxanalar, süd mağazaları, muzeylər, daş-qaşla dolu yeraltı kahalar, bir ədəd rəsədxana, cəbbəxana və silah sexləri – bütün bunların hamısı sultan sarayının divarlarında yerləşdirilmişdi. Səltənət olaylarının hamısına burda qərar verilirdi. Bu saray sahibinin bircə himi ilə dilənçilər nazirə çevrilirdilər, nazirlər dilənçi kimi sürgünə göndərilirdi. Bircə himlə ərəb və kürd tayfaları arasında müharibələr alovlanırdı. Bircə himlə Anadolu kəndlisinin yüzlərlə evladı müharibəyə yürüməli olurdu.

Qəsr və köşklərin dar dəhlizlərində, qübbəli türk tavanlı yarımqat qaranlıq odalarda, saray məmurlarının öz vəzifələrini icra etdiyi qızıl suyuna çəkilmiş qəbul salonlarında, həbsxana kimi həsrəmxana qadınlarının payına düşmüş kiçik monastr hücrələrində – bu aləmin hər yerində qəsr divarlarının arxasında həmin saray şəhərinin insanlarına gülüşü unuduran, onların cəsarət və məğrurluğunu əllərindən alan, onları yaltaq və gücsüzlər kimi tərbiyə edən bir kabus, bu şəhərin hökmdarı qarşısında qorxu kabusu dolaşırdı. “Qanlı sultan Əbdülhəmid qarşısında qorxu.

***

İyirminci yüzilin başlanğıcında “Allahın yer üzündəki kölgəsi yaşlı bir kişi idi. Gözləri tərki-dünya gözləri kimi çuxura düşmüşdü. Arıq sifətdən qartalvari uzun, sərt əyilmiş bir burun dikəlirdi. Gözləri xırda və amansız idi. Nazik dodaqları yorğun-yorğun gülümsəyirdi, iltifatlı və amansız, həna ilə qırmızı boyanmış enli bığ-saq-qalla çərçivələnərək. O, Ulduz Köşkündə öz içinə qapılıb insanlardan qaçaraq yaşayır, insanlar da ondan pəsinirdilər.

Xəlifə taxtında oturmuş iki sələfini, ona yol açmaq üçün öldürülmüş Əbdüləzizi və Beşinci Muradı heç zaman unutmurdu. Taclı şəhidlər sırasında üçüncü olmaq istəmirdi. Buna görə də öz müqəddəsləşmiş ömrünün təhlükəsizliyi üçün düşünüb tapdığı tədbirlər qəribə və şaşırıcı idi. Yeməyə yalnız o vaxt əl vurardı ki, məhz bunun üçün təyin edilmiş mənəb sahiblərindən birisi onun gözləri önündə möhürü, sultan mətbəxində hökmdar üçün bişən istənilən yeməyin ağzına vurulan möhürü sındırsın. Sonra həmin məmur bu xörəkdən yeməli idi. Amma siyasi fanatizm intiharçılar da yetişdirir. Deməli, Əbdülhəmid bundan sonra yeməkdən itlərə, pişiklərə də verirdi. Bu heyvanlar imperatorun dadlı tikələrindən üz döndərirdilərsə, ortada zəhər gümanı olurdu və ciddi yoxlanış aparılırdı.

Hər axşam sultan yalnız özünün əvvəlcədən müəyyənləşdirdiyi otaqlardan birinə istirahətə gedirdi. Gecə isə qəsdçilər tərəfindən çarpayıda hücumə məruz qalmaq qorxusunu azaltmaq üçün qalxıb başqa bir odaya sürünürdü. Bir dəfə yataqda birə tapmışdı. Saray gözətçisi o saat yaraq altına çağırıldı, xacələr bir-birinə dəyilər, gecənin gırt yarısında baş vəziri hüzuruna çağırtdırdı və məclis quruldu ki, zəhərlənmiş birəni iyrenc qətl

niyyəti ilə böyük hökmdarın yatağına kim atmış olar. Həşərat tutuldu, can həkimləri tərəfindən müayinə olundu və xoşbəxtlikdən onun sağlamlığının təsdiqlənməsinə baxmayaraq bir neçə saray məmuru sürgünə göndərildi.

Səltənətinin o qədər də inanmadığı mənsəb sahiblərindən kimisə qəbul etməyə sultan həmişə can çəkirdi. Ucalar-ucasının yörəsində dolaşmağa yalnız iki əlahəzrətin ixtiyarı çatırdı: əmniyyə naziri sırtıq, lakin dahi Fəhim Paşa və əzəmətli baş katib Təhsim Paşa. Nazirlərin çoxunun xəlifəyə təsir gücünə malik ola bilməməsi bunlar üçün maraq kəsb etdiyinə görə onlar sultanın insanlardan qorxusunu getdikcə gücləndirirdilər. Görünür, qəbullar üçün qoyulmuş saray mərasimləri də onların təsirinin ayağına yazılmalıdır: məmurlar əllərini həmişə tapançanın üstündə atəşə hazır saxlayan böyük sultanın hüzurunda başlarını yerə dikərək qımıldanmadan dayanardılar. Görüşlərin birində nazirlərdən kimsə təngildəmişdi. Sultan sui-qəsdə qorxmış, tapançanı çıxarıb bu bədbəxti bir göz qırpımında yerə sərmişdi. Nə qədər az döyüşkən olsa da, atəş açma məharətinə elə ciddi-cəhdlə səy edirdi ki, səltənətinin ən yaxşı atıcısına çevrilmişdi. Çox uzaq məsafədən atıb asanlıqla öz adını gözəl ərəb xəttatlığı ilə taxtaya həkk edə bilirdi.

Sultanın içtürk siyasətinin hamısına bircə fikir hakim kəsilmişdi: təbəələrinin ağına gəlməməliydi ki, ümumiyyətlə gizli sözləşmələr, sui-qəsdlər, hökmdar qətləri ola bilər. Hətta əcnəbi hökmdarların qətli belə, Türkiyədə xalqa çatdırılmırdı. Məsələn, Avstriya kraliçası Elizabetin qətli türk senzoru tərəfindən aşağıdakı kimi, dillər əzbəri olmuş biçimdə çapa getmişdi:

“Ülyahəzrət kraliça Elizabet əbədi yuxuya

getmişdir. Avropanın hər yerində böyük çaxnaşma hökm sürür.

Türkiyədə uzun müddət elektrikle işıqlandırmanın yasağı onunla əsaslandırıldı ki, elektrik əslində inqilabi imkan deməkdir. Elektrik işığını istehsal edən dinamo maşınlarıdır, dinamo da dinamiti yada salır və bu cür xoşagəlməz xatirələr nəyə lazımdır? Bunabənzər lətifələr İstanbulun etibarlı dairələrini ölkə atasının gümanına səbəb olan mentalitet üçün ən azı səciyyəvidir.

Sultanın öz səltənətinin döyüş gücünə münasibəti də buna bənzəyirdi. Türk dəniz qüvvələri ondan ötrü mövcud deyildi ki, səltənəti Yunanıstandan və rus donanmasından qorusun, əksinə. Əgər haçansa prestij xatirinə dəniz qüvvələrinə sahib olmaq lazım idisə, onda o, ən azı təhlükəli olmamalıydı. Sultanın yaxşı xatirindəydi ki, sələfi Beşinci Murad öz taxt-tacını matros üsyanı nəticəsində itirmişdi. Deməli, dəniz qüvvələri döyüşə qabil olmamalıydı. Elə etmək lazım idi ki, onlar öz silahlarından heç vaxt atəş açma bilməsinlər. İmperator sarayı dənizin kənarında yerləşirdi. Buna görə də hər zaman donanma tərəfindən bombalanmaq təhlükəsi vardı. Belə təhlükədən adam özünü necə qoruyur? Çox sadəcə: Həsən Paşa adlı birisi Türkiyənin ən iri oğrularından sayılırdı, böyük bir rəqabətdə heç də asanlıqla əldə ediləməyən rekord. Bu adamı sultan özünün dəniz qüvvələri naziri etdi. Seçiş fəvqəladə dərəcədə uğurlu oldu. Məvacibləri adığedən nazir tərəfindən oğurlanan matroslar heyrətə qısa bir zamanda fərariyə başladılar. Sultanın döyüş donanmasındakı silahlar paslanıb işə yaramadı. Həsən Paşa da ali ordenlərdən birinə layiq görüldü ("Knyaz Bülovun xatirəsi ordeninə).

Sultanın şəxsi həyatı da siyasəti kimi eyni

qorxu ilə zəhərlənmişdi. O heç kimi sevmirdi və heç kəsdən də sevgi ummurdu. Sultan hərəmxanasındakı qadınlara gecələr yataq əmrləri verirdi, başqa saray məmurlarına xidmət əmrləri verildiyi kimi. Məmləkətdə ölüm hökmü kəsilməyə qadınlara icazə verilmirdi, həmin sevgi gecələrində sultanı öpsünlər – qorxu vardı ki, dişləyə bilərlər –, sultanı qucaqlasınlar – yenə qorxu vardı ki, oxşayıb əzizləyəndə boğa bilərlər.

Qadınları axtarıb seçməyi sultan xacələr şurasına tapşırırmışdı. Otuzikiillik hökmranlıq dövründə əlahəzrət hərəmxanasından üç mindən çox qadın gəlib-keçmişdi. Qadınlar alınırdı, çimizdirilirdi, sultanın hüzuruna çıxarılan qədər onlara saray etiketindən dərs deyilirdi və yalnız bundan sonra lazımlılarını sultan özü seçirdi. Onların yalnız az bir qismi şəxsi qulluğa təyin edilirdi; bunlar yüksək maaş alır, fəqət xüsusi ciddiliklə qorunurdular, çünki onlar böyük hökmdara qanuni törəmələr doğmalıydılar: Əsrlərdən bəri türk sultanları həmişə azad analardan yox, alınmış qullardan doğulurdu. Uşaq doğmayan qadınlar isə böyük sultanın gözündə qul olaraq qalırdılar. O bu yandantutma qadınların birindən bezirdisə, onu kiməsə bağışlayırdı, ondan bıqırdısa, həmin qadın Bosforun dalğalarında itirdi. (Prinses Suad Dərvishi: “Əbdülhəmid haqqında xatirələr).

Qadınlara başı qarışmış hər bir kişi kimi İkinci Əbdülhəmid təkliyi və musiqini sevirdi. Ən çox da şer sənətinin vurğunu idi. Səltənətin uzaq-uzaq məmləkətlərindən müğənnilər, şairlər, musiqiçilər İstanbula axışırdı və onları Ulduz Köşkünə aparırdılar. Belə hallarda xəlifə onlarla bərabər günlərlə qapanıb qalırdı. Dövlət işlərinin hamısı günlərlə yatıb qalırdı; sultan yeyib-içəndə sarayda heç kəsi qəbul etmirdilər.

Düzünə qalsa, sultan bütün bunların hamısından çox, bir şeyi sevirdi – islamı. O, dinin hökmünə görə gündə beş kərə namaz qılırdı, doğrudan da imanlı idi, fəqət onun imanı əməldə vəzifəsindən boyun qaçırmaq üçün dinin mistikasına sığınan zəif və gücsüz bəyzadənin zahiri formal inamı deyildi. Nə qədər yorğun, şübhəli, bədbin olsa da, Əbdülhəmid Quran və Peyğəmbər üçün çalışmağa, döyüşməyə hazır idi. Ona görə də “selamlığın həftəlik mərasimi – cümə günü təntənəli Allah ibadəti – onun üçün boş dəbdəbə mərasimi deyildi, tərsinə, islamın xəlifəsi və imamı kimi öz vəzifəsinin təntənəli təsdiqi idi. İmam namaz zamanı birinci cərgənin qabağında dayanan din xadimi və ya rütbəsiz dindardır. Səcdəsi və rükəti ilə cümə namazının tempini və ritmini bildirən pişnamaz. Lakin bütövlükdə islamın imamı bütün müsəlmanların ən nəcibidir. İlklik haqqı ona verilib ki, bütün dindarların gözü önündə Allah qarşısında torpağa birinci döşənsin. Ona görə də sultanın selamlığa gedişi böyük bir bayram idi. Əcnəbi səfirlər öz xanımları ilə saraya toplaşırdılar, küçələrdə isə atlı və piyada qvardiya alayları düzülürdü; sultanın faytonu müntəzir əsgərlərin sırası ilə gedəndə dindar camaat hərbi düzümün arxasında ehtiramla gözünü qapayırdı. Saray libaslı nazirlər, saray məmurları, sultanzadələr qan-tər içində tövşüyə-tövşüyə faytonun arxasınca yüyürürdülər. Əsgərlər xorla öz hökmdarlarına qışqırırdı: “Qürürlənma, sultanım! Düşün: Allah səndən qüdrətlidir!

BOSFORUN XƏSTƏ KIŞISI

Avropanın bütün satirik qəzetləri onillərdən bəri Türkiyəni qoca kişi kimi çəkirdilər: əsən başda fəs, hər qoltuğun altında bir çəlik – “Bosforun xəstə kişisi. Bu, biraz əvvəl kilsə və monastrlarda titrəyə-titrəyə ibadət edib: “Türklərin bəlasından özün qoru bizi sən, ya Rəb və qadir Allah deyən Avropanın ondoqquzuncu yüzilin sonundakı fikri idi.

Dünya səltənətinin dağılışı qarşısı alınmaz olmuşdu. Çöldən böyük dövlətlərin zərbələri, içdən xristian və müsəlman tayfalarının xəyanəti. Bunu çöküşün səbəbi? Bu barədə nə qədər alim yazırsa, bir o qədər də fikir vardır. Bəyin, böyük mülkədarın öz rəiyəti ilə yürüşə çıxdığı feodal həyat sistemi, yaxud bu sistemin aradan qaldırılması səbəb kimi göstərilir. Döyüşçü, məmur, siyasətçi olan türklərin zadəganlıq meylləri, yaxud kəndçilik və çobançılıq edən türklərin mömin müsəlman kimi sələm və pul təsərrüfatı ilə məşğul olmaq istəməmələri, eləcə də bütün maliyyə işlərini səmimi qəlblə yunanlara və ermənilərə tapşırmaları çöküşün səbəbləri sayılır. Üstəlik, türklərin insan ehtiyatları get-gedə azalır, həmişə yeni ordularla yeni-yeni ölkələri tutmağa güclə çatırdı, vaxtilə Anadolu və Trakiyada olduğu kimi onları müstəmləkələşdirməyə daha bəs eləməirdi. Bu nədənlə də Macarıstanda, Balkanda, Rumıniya və Bessarabiyada tabe xristianlar hələ zəbtədən sonra da qul xalqlar, “rəiyət kimi öz torpaqlarında yaşayır, öz dinlərini və millətlərini saxlayırdılar – yaxşı günlərə bir umud.

Vyana qapıları ağzında ikinci məğlubiyyətdən sonra (1683) Türkiyənin yenilməzliyi və ona maliyyə krediti verilməsi inamı qırıldı. Ona qədər

bütün türk müharibələrinin xərci onun düşmənləri tərəfindən ödənilirdi. Türkiyənin maliyyə təsərrüfatı 1683-cü ilə qədər primitiv əməliyyatdan – yürüşdən əvvəl alınan borclardan ibarət idi ki, onun geri qaytarılması gözlənilən qarət və xərcərlərlə zəmanətlənirdi. Buna görə də bankirlər həmişə sultanın ordusunda təmsil olunurdular – Vyananın mühasirəsində imperator şəhərinin alınmasından dərhal sonra Vyana əsirlərini qul kimi ixrac etmək istəyən yüzlərlə qul alverçisi baş vəzir Qara Mustafanın ətrafına toplaşmışdı. Bu sistem o vaxta qədər duruş gətirə bilirdi ki, ardı-arası kəsilməyən qələbələr maliyyələşdirilsin. İlk məğlubiyyətdən sonra köhnə borcları ödəmək üçün pul çatmırdı, yenidən başlamaq, ordunu səfərbər etmək, yeni müharibələr aparmaq üçün də kredit yox idi.

Türk sultanları da məcburən orduda qənaət etməli oldular. Bununla da əzilən xristian xalqlar baş qaldırmağa başladı. Bir-birinə qarşı vuruşmaları bu nadir illərdən Avropa dövlətləri Türkiyədəki din qardaşlarına kömək üçün istifadə etdilər. Yeni müharibələr, yeni məğlubiyyətlər, yeni maliyyə çətinlikləri. Valilər və onların məmurları, generaldan başlamış kaprala qədər qarnizon komandirləri İstanbulun borclu qaldığı məvacibin əvəzini xristianları, yəhudiləri və müsəlmanları məharətin bütün mövcud qaydaları ilə talamaqla qoparırdılar. Bu, əyalətlərdəki dəstəbazlıq çaxnaşmaları ilə nəticələndi. Əvvəlcə quldur dəstələri, sonra xristian əhalinin rəğbət göstərdiyi terrorçular, axırda bu “komitaqlar ətrafında toplaşan milli ünsürlər. Quldurlar, vətənpərvərlər, idealistlər, din xadimləri əl-ələ verib silaha sarıldılar. Avropa onlara rəğbət göstərdi, vasitəçilik və məşvərətlə işə qarışdı. Onun vasitəçilik

cəhdlərindən yeni müharibələr, yeni məğlubiyyətlər, yeni torpaq itkiləri yarandı.

Bütün türklər dövlət sistemi islahatının labüdlüyü barədə yekdil bir fikrə gəlmişdilər. Napoleon müharibələrindən tutmuş cahan savaşına qədər Türkiyədə islahatlardan başqa digər söhbət yox idi. İslahat isə pul tələb edir. Ona görə də islahatlar üçün pulun haradan əldə edilməsindən başqa, ayrı söhbət etmirdilər. Düz bir əsr!

***

Birinci islahat qanlı-qadalı və gözlənilməz oldu: 1826-cı ildə sultan İkinci Mahmud öz yançıqlarını, səltənətin özək hərbi dəstəsini güllələtdirdi, çünki onlar çoxdan etibarsızlaşmışdılar.

Yanıçqlar (“Yeni çeri təqribən “yeni ordu deməkdir) müdrik dərviş Hacı Bektaşın təklifi ilə sultan Birinci Murad tərəfindən 1360-cı ildə əsir düşüb islamı qəbul etmiş xristianlardan təşkil edilmişdi, xristian cəngavər ordenlərinə qarşı döyüşən dərvişlər. Onların o qədər imtiyazları vardı ki, hətta nəcabətli ailələrdən olan cavan türklər də könüllü olaraq bura yazılırdılar. Onlar uzun zaman Avropanın ən yaxşı piyadası sayılırdı. Nəqədərki sultan onların başında döyüşə gedirdi, onlara toxunmurdular. Amma eləki Bizansın boğucu havası sərt, ayıq-sayıq türkləri də zəhərlədi, eləki yanıçqlar səltənətin sınırlarında öz həyatlarını qurban edərkən sultan öz iqamətgahına qaxılıb qaldı, onlar da döyüşkənliyi itirib etibarsız oldular, ixtişaşa meyl göstərdilər. Yanıçqlar alayları sultanları, nazirləri, öz generallarını qətlə yetirdilər. Nəqədərki bu pretorianların aqalığına son qoyulmamışdı, islahatları həyata keçirmək mümkünsüz idi. Amma onlar xoşluqla təslim olmaq istəmirdilər. Odur ki, İkinci Mahmud avropalı hərbi dəs-

təni, “nizamı yaratmağa cəhd etdi. Yanıçarlar qızıxdılar, bu qərara cavabdeh olan nazirin başını tələb etdilər. Qorxunc bir döyüş başladı. Müqəddəs savaşda olduğu kimi Peyğəmbərin yaşıl bayrağı açılmalı oldu, sadıqlər, ilk növbədə də topçular və nişançılar, eləcə də sultan sarayının bağbanları üsyanı yatıra bilənə qədər Şeyxülislam və üləmalər yanıçarları dönüklər kimi çıxarı elan etməli oldular. Qədim Bizans sirkinin yerləşdiyi və illərdən bəri bütün inqilabların baş verdiyi Atmaydanda yanıçarlar güllələndilər, qışlaları bombalandı, adları lənətlə damğalandı. 15 mindən çox adam edam edildi, 20 mindən artığı sürgünə göndərildi; türk ordusunun özək dəstəsi 17 iyun 1826-cı ildə öz varlığını dayandırdı.

Bu “ilk islahat çox baha başa gəldi: keçmiş türk ordusunun olmadığı, yenisinin isə hələ yaranmadığı məqamından Rusiya məharətlə istifadə etdi. Rus qoşunu Ədinnəyə qədər soxuldu, Misir paşası Məhəmməd Əli öz başçısına qarşı hücuma keçdi. Türkiyə Yunanıstanı itirdi və Rumıniya ilə Nilsahili torpaqların suverenliyini tanıdı.

Öz islahatları ilə sonrakı sultan Əbdülməcidin, Əbdülhəmidin atasının da bəxti gətirmədi. Tacqoymadan dörd ay sonra (1839) 17 yaşlı monarx (Gülhanenin Hattı Şerifində) Balkanın xristian xalqlarının siyasi hüquqlarını tanıdı. Buna baxmayaraq Rusiyaya qarşı yeni müharibə; buna baxmayaraq Bosniyada, Albaniyada, Kürdüstanda çaxnaşmalar.

Rumıniya və Serbiyada hakimiyyətdən yenicə məhrum olmalarına rəğmən növbəti hökmdar Əbdüləzizə (1861-1876) nəsib oldu ki, Türkiyəni yenidən dirçəliş yoluna qoysun.

O, müasir donanma yaratdı, ilk dəmir yollarını və teleqraf xətlərini çəkirdi. Adama elə gəlirdi

ki, “Şərqi xəstə kişisini tam sağlam avropalıya çevirmək ona müyəssər olacaq. Bu vaxt onun ömür axşamında Rusiyanın körüklədiyi Herseqo-
vinada üsyan baş qaldırdı: Serbiya və Monteneq-
ro¹ hər vəchlə xaricilərə hücum çəkdilər. Yeni is-
lahatlar; islahat islahat üstündən. Fəqət əcnəbi
boşnaklar onların keçirilməsinə böyük xristian
dövlətlərindən zəmanət tələb edirlər. İstanbulda
nazirlər etiraza qalxırlar. Əbdüləziz taxtdan sa-
lınıb öldürülür. Nəvəsi Murad sultan olur. Üç ay
sonra o da taxtdan düşürdü. Ondan sonra haki-
miyyətə 1 sentyabr 1876-cı ildə İkinci Əbdülhə-
mid gəldi.

Əvvəlcə güman edilirdi ki, yeni sultan atası
Əbdülməcidin başladığı və əmisi Əbdüləzizin zir-
vəyə qaldırdığı islahatlar yolunu tutacaq. Əbdül-
həmid bir çox şərqi dillərini, hətta biraz fransız-
canı da bilirdi. Savadlı, güclü, ağıllı və liberal idi.

Baş vəziri Midhəd Paşa həddən artıq geniş
azadlıqlar nəzərdə tutan yeni konstitusiyaya üzərin-
də işləyirdi. 23 dekabr 1876-cı ildə Əbdülhəmid
top atəşləri altında həmin konstitusiyayı bəyan
etdi, möhkəm əminliklə ki, bununla sülhü təmin
etmək və Türkiyənin daxili işlərinə qarışmaqda
Rusiyanı nəhayət hər cür bəhanədən məhrum et-
mək mümkün olacaq.

Sultan və baş vəzir Midhəd Paşa dəhşətli də-
rəcədə məyus oldular. Böyük dövlətlər xristian
əyalətlərində valilərin təyin edilməsi zamanı işti-
rak hüququnu və nəzarət komissiyası qoymalarını
tələb etdilər. Əbdülhəmid boyun qaçırdı. 24 aprel
1877-ci ildə Rusiya müharibə elan etdi; Rumıniya,
Serbiya və Monteneqro hücumu keçdilər. Əbdül-
həmid özünün konstitusiyalı planlarının yunan

---

¹ **Monteneqro** - Çernoqoriyanın italyanca adı, bir sıra ölkə-
lərdə də işlədilir.

ortodoks kilsəsinin islama qarşı məhvedici hərbi yürüşü ilə təltif olunduğunu gördü. Bu müharibədə o, Bolqarıstanı, Şərqi Rumıniyanı, Bosniya və Herseqovinanı, Kipri, Cənubi Serbiyanı, Ərməniyyənin böyük parçalarını itirdi.

Pul qıtlığı sonsuzluğa çatmışdı: İllərdən bəri daha türk ordusu muzd, məmurlar isə məvacib almırdı. Dəyərdən düşmüş kağız pulu heç kəs götürmək istəmirdi. Xəlifə sarayının qarşısında coşmuş qadınların nümayişi oldu. Sultan satıla bilən nə vardısa, hamısını dəyər-dəyməzinə satdı: konsessionları¹, idarələri, ordenləri, dövlət torpaqlarını. Lakin hər şey korrupt sistemin dibsiz dərəsində itib getdi.

Məğlubiyyət Əbdülhəmidin xasiyyətini açıq-aşkar dəyişdirdi. O, insan nifrətçisinə və hər cür dəyişkənliyin düşməninə çevrildi. Səltənətini talamış müharibələrin səbəbini o, xristian Avropanın millətçiliyində gördü, beləliklə də ümumiyyətlə millətçiliyin, o cümlədən türk millətçiliyinin düşməni oldu.

Bütün fikri-zikri əldə olanı qoruyub-saxlamağa yönəlmişdi. Xəfiyyələr ordusu səltənətdə qayıq-qayıq qaynaşırdı. Baş vəzirdən tutmuş axırıncı kəndliyə qədər hər kəs nəzarət altında idi və biri digərinə nəzarət edirdi. Məmurlar öz əməkdaşlarının əməl və fikirlərini çatdırırdılar, əsgərlər zabitləri çuğullayırdı, adyutantlar öz generallarını, oğullar atalarını, arvadlar ərlərini. Bu polis sisteminin bircə məqsədi vardı: dövlət əleyhinə planlardan, yaxud müasir fikirlərdən sultanı hali etmək. İdarəçilikdəki, yaxud məhkəmə sistemindeki murdarçılıqlar onu qəti maraqlandırmırdı. Xəbər verilsəydi ki, general, ya da nazir oğrudur,

---

¹ Konsession – istənilən əyaləti və ya ərazi vahidini istismar etmək üçün verilmiş hüquq.

bu onun heç vecinə də deyildi: “Sadiqdirsə, qoy oğurlasın, sultan etinasızlıqla dillənirdi.

Mövcud münasibətlərin hətta ən loyal tənqidi belə onu hövsələdən çıxarırdı. Vətən sevgisi kəlməsi canına xurafatlı bir qorxu salırdı. Əgər bir zabıt, ya məmur dilinə gətirsəydi ki, “vətəni sevir, “xalqı ilə öyünür, bunun müqabilində o, cəlladın hüzurunda durardı.

Qəribə də olsa, xalqını və vətəni sevnələrin sayı o qədər də az deyildi. Ona görə də səltənətin həbsxanaları dustaqlarla dolmuşdu. Minlərlə adam zindanlara atılmışdı. İnsanlar yox olurdular, heç kəs də soruşmağa cürət etmirdi ki, onlar sürgünmü olunublar, asılıblarmı, yoxsa zindanı atılıblar. Demək olar, hər gün Əbdülhəmid vətənpərvər fikirlərinə görə şübhəli sayılan vətəndaşların ölüm hökmünə imza atırdı. Ölüm hökmləri heç zaman bəyan edilmirdi. Qayıqlar, sultan cəlladı Əhmədin mindiyi qayıqlar, Bosforun içərilərinə üzürdü. Qayıqda sandıqlar olurdu. Kimsə içindəkini soruşanda Əhməd sırtıq-sırtıq gülümseyirdi: köhnə dəmir.

Amma bir dəfə italyan dalğıcıları Bosforun ortasında dənizin dibindən axarla oüz-buüzə yırğalanan cəsədlər tapmışdılar. Cəsəd cəsəd üstündə. Din xadimləri, zabıtlər, məmurlar.

Padşahın cəlladları bütün səltənətə səpələnmişdi. Sultanzadələr və paşalar - məsələn, liberal baş vəzir Midhəd Paşa - öz yataq otaqlarında boğulurdular. Siyasətçilər küçənin ortasında xəncərlənirdi. Bütün səltənət əsim-əsim əsir və Əbdülhəmidə qanlı sultan deyirdi.

Padşahın türk millətçiliyinə qarşı mübarizə tədbirləri avropalı üçün heç cür anlaşılan deyildi. “Türk“ sözünü o, söyüş kimi işlədirdi. Empir Osmanlı kim Türkiyə adlandırırıdusa, sultan həz-

rətlərinin qəzəbinə əmin ola bilərdi. Hətta sultanın bəyəndiyi bacarıqlı sərkərdələr və dövlət xadimləri Əbdülhəmid sarayında yasaq edilmiş mil-lətçi düşüncəni açıq izhar edərdilərsə, ən ciddi cəzaya məruz qalardılar.

Dərinə varmayan avropalı müşahidəçi bu fenomenə maddım-maddım göz qoyurdu. Əbdülhəmidin timsalında bəşəriyyətin bəlasını, soyundan çıxmış bir ağılsızı görürdü və ən yaxşı halda onun diplomatik istedadını və saxta hiyləgərliyini dəyər-ləndirirdi ki, həmin “dəli bu hiyləgərliklə bir Avropa dövlətini digərinə, sarayın bir üsyankar üzvünü başqasına, ipə-sapa yatmaz bir tayfanı digərinə qarşı oynatmağa qadir idi. Avropalı anlayırdı ki, bu insan nifrətçisi özünün bizanssayağı ikili oyun bacarığı ilə hakimiyyətdə qala bilir. Amma heç kimin anlamadığı o idi ki, məhz bu qanlı sultan öz səltənətinin daxilində və xaricində son yüzəlli ilin türk hökmdarlarından bəlkə də heç birinin qazanmadığı ehtiramı qazanmışdı.

Hindistanda və Afrikada, Bosniyada və Rusiyada Əbdülhəmidin adı sevgi və ehtiramla çəkili-rdi. Hətta göz görə-görə nifrət etdiyi türklərin arasında da elə insanlar tapılırdı ki, onun üçün öl-məyə və döyüşməyə hazır idilər, özü də elə bir coşqu ilə ki, əvvəlki sultanlardan heç biri bu coş-qunu yaratmaq imkanında olmamışdı. 1878-ci il-də Rusiyanın önündə ağır məğlubiyyətə, Misirin və Kiprin itirilməsinə, mərkəzi hakimiyyətin gözgörəti dağılmasına baxmayaraq sadiq tərəf-darlar sultanın ətrafında getdikcə daha sıx bir-ləşirdilər. Öz donanmasını planlı şəkildə birbaşa məhv edən, ordusunun özəyini qurutduran padşah islam Şərqudə həqiqətən “Allahın yer üzündəki kölgəsinə çevrilmişdi. Mərakeşdən Hollandiya Hindistanına və Türkünə qədər 250 milyonluq

insan üçün o, son umud yeri olmuşdu. İslamın yeniləşməsi umudu.

ƏSALI QOCA

İslamın bu yeniləşmə tarixi “Minbir gecə nağılları kimi başlayır. Elə nağıl kimi də söylənilməlidir.

Xəlifə Əbdülhəmid nifrətinin öz məmləkətinin millətçilərinə qarşı aşıb-daşan çağlarında oranın universitetində oxuyan imansızların Kayro adlandırdığı Əl-Qahirə (Zəfərli) şəhərində Seid Cəmaləddin Əfqani adlı sinli bir kişi yaşayırdı. Çox qoca idi, yaşının nə qədər olduğunu heç kim bilmirdi, heç özü də. Hər yanı gəzib-dolaşmışdı, Şərqi bütün ölkələrinə bələd idi və mömin bir müsəlman üçün xüsusilə qərribə görünməyə də, Qərbin də əksər ölkələrini tanıyırdı. Seyid idi, yəni damarlarında Peyğəmbərin qanı axırdı və öz şəcərəsini atasından başlamış Peyğəmbər qızı Fatiməyə qədər ardıcıl bir xətlə sadalaya bilirdi.

Bu insan pəniislamizmin yaradıcısı idi. İstanbul akademiyaşının professoru olmuşdu və yetmişinci illərdə Əl-Əzhar ilahiyyət universitetinin, dünyanın ən qədim universitetinin professoru oldu və ayağını hara qoysaydı, orda yeni islamın Müjdəsini¹ yayırdı:

“Bütün ölkələrin müsəlmanları, birləşin!

Məhəmmədi öz siyasi dininin və dini siyasətinin əsasına çevirmiş olduğu bu təlimi o harda yaysaydı, orda təqibə məruz qalıb qovulurdu.

Onları hədələyən təhlükə barədə Misirdə oturub ara vermədən müsəlman dünyasını xəbərdar edirdi. Bunun üçün Əl-Əzhar universitetinin professorluğu vəzifəsindən dəmir iradə ilə yarınırdı.

---

¹ Müəlliflər bu sözü orijinalda «Evangelium» kimi işlədirlər. İbrani dilindən gələn «Yevangel» sözü «Müjdə», «Muştuluq» deməkdir və Azərbaycan dilində o, ərəb dilindən alınma «İncil» sözü ilə təsbit olunmuşdur.

Zərakenlər¹ səltənətinin çöküşündən bəri burdakı, bu müqəddəs məkandakı qədər islamın faciəli dağıntısı heç yerdə belə açıq müşahidə olunmamışdı. İslam şövkətinin yüzilliklərində Əl-Əzhar islam dünyasının ümumi mədəniyyətinin daşıyıcısı sayılırdı. O çağın ən böyük alimləri burda astronomlar və coğrafiyaçılar, fiziklər, tarixçilər və filosoflar, həkimlər və riyaziyyatçılar yetişdirmişdilər. Bütün islam ölkələrinin tələbələri onların ayaqları ucunda oturmuş və bunların sırasından nəinki əksər alimlər, hətta həmin çiçəklənmə dövrünün görkəmli dövlət xadimləri yetişmişdilər.

Sonralar isə Qüdrət Sahibinin mərhəməti islamdan üz döndərdi. Onun zahiri gücü ilə bərabər universitetinin şövkəti də dağıldı. 19-cu yüzildə o daha ümumdünya elmi üçün ali məktəb, yəni “universitet deyildi. Teologiya ilə sıx əlaqəsi olmayan bütün fənlərin üstündən xətt çəkilmişdi. Tələbələr yalnız qrammatikanı, din elmini, “Allahın və Peyğəmbərin səciyyələrini, Quran ayələri və Məhəmmədin hədisləri əsasında “Allah qanunlarını, məntiqi, ritorikanı, şəriyyəti, Quranı səhvsiz oxumaq, hərf və səsləri düzgün tələffüz etmək bacarığını öyrənirdilər. Kim bu bacarıqlara yiyələnmişdisə, hələ dünya müharibəsi başlayanda o, elmi və müdrik sayılırdı. İnsana bundan artıq heç nə gerek deyildi. Bir insan ömrü bundan öncə isə, Cəmaləddin həmin universitetin müəllimlər şurasına qəbul olunanda durum daha pis idi.

Onda yazıq tələbələr, “mucauirin, dörd, beş, altı il, hətta daha çox mühazirə otaqlarında öz

---

¹ **Zərakenlər** – antik kahinlərin əsərlərində şimal-qərbi ərəb tayfasının adı, Bizans və xristian kahinlərində isə ümumiyyətlə ərəblərə verilən ad.

professorlarının, “şeyxlərinin“ dövrəsində oturduqdan sonra mənasız, fantastik suallara cavab verməli olurdular. Sınaqçı alını düynləyib ortaya təqribən belə bir problem atırdı: “Cənab namizəd, siz hakim kimi hansı hökmü verərdiniz, əgər bir müsəlman digər müsəlmana pul borcludursa, fəqət borcunu qaytarmamaq xatirinə sehrbazlıq yolu ilə eşşəyə çevrilibsə? Yaxud namizədin bu vacib problemin mahiyyətinə varıb-varmadığını yoxlamaq üçün yardımçı sual verilirdi: “Sizin fikrinizcə adı çəkilən eşşəyi məscidə cümə namazına buraxmaq olarmı? Olarsa, niyə? Olmazsa, niyə? İslamın bu ali universitetinin, o universitetin ki, rektoru eyni zamanda Şeyxülislam titulu daşıyır və doktorları yüksək qazi vəzifələrini icra edirlər, başqa bir imtahan sualı beləydi: “Ruh müsəlman qadınla yatıb onunla bir uşaq törədirsə, bu uşağa müsəlman kimi yanaşmaq olarmı və o, gələcəkdə dövlət vəzifəsi tuta bilərmə? Namaz zamanı – baxmayaraq namaz qılanın duruşu, əllərinin qalxıb-ənməsi tam təfərrüatı ilə əvvəlcədən öyrədilmişdir – sağ əlin şəhadət barmağının qatlaqlı, yaxud düz saxlanması sualı heç də az əhəmiyyətli sayılmırdı. Professorların fikrincə həmin barmağın durumundan namazın səhihliyi, bununla da namaz qılanın bilavasitə günahlarının bağışlanması yüksək dərəcədə asılıdır.

Bu qədim mədəniyyət ocağının müdrikliyi dağılıb-getmişdi. Üçyüz il bundan öncə İskəndəriyədən şərq xristianlığının seçilib-ayrılmasına həddən ziyadə kömək etmiş kopt sxoastlar və mistiklər ruhu sağalmaz genius loci¹ indi Əzhar univeversitetini də zəhərləmişdi.

---

¹ **Genius loci** (lat.) – evin, yaxud yurdun qoruyucu ruhu; hərsa hakim kəsilmiş ruh.

Fəqət Cəmaləddini təkcə elmin çöküşü narahat etmirdi. Onunla əl-ələ o həm də islam səltənətinin zahiri çöküşünün tərəqqisini görürdü; ona ən pis görünən isə dinin çöküşü idi. Allahsızlıq, şübhə və asilik hər küncdə, hər bucaqda baş qaldırmışdı. Nəbiçilik cərəyanları yaranmışdı, dözülməz nişanə kimi ki, dini qıçqırtıya tutulmuş mənaviyyatlar qoyulan məsələlərə verilən cavablarla daha qane olmurdular.

İmanın bu dağılışında Cəmaləddin Şərfin məhvinin səbəbini görürdü. Şərqi xilas etmək istəyirdinsə, onun fikrincə, imanı yeniləşdirməliydin.

Bu yeniləşmə üçün professor cənablarına “ri-vakdan – möhtəşəm Əl-Əzharın auditoriyalarından başqa bir yer münasib görünmürdü. Orda o, dini dirçəlişin məşəlini yandırmaq istəyirdi. Onun tələbələri məntiq və ritorika əvəzinə ondan Allahın Rəsulunun moizələrini xatırladan heyrətamiz söhbətlər eşidirdilər. Şeyx onlara islamın birləşdirici gücündən, bütün müsəlmanların qardaşlığından, müsəlmanların hamısı bir araya gələrsə, Avropanı diz çökdürməyə qadir olan vahidləşmiş islamın qüdrətindən danışdı.

Cəmaləddin öyrədirdi ki, Avropanın kəşflərindən heç də imtina etmək olmaz, əksinə. İslamın qələbəsini istəyən həqiqi dindar Avropaya müqavimət göstərmək üçün bu kəşfdən yararlanmalıdır. Yalnız o zaman həmin Avropa ideyaları, kəşfləri, başarıları müsəlman üçün zərərsiz olar ki, o, insanlara xoşbəxtlik və əmin-amanlıq gətirməyə qadir olan itaətkarlığı qəlbinin dərinliyi ilə Allahda dərk etsin. Bu ideyanı gerçəkləşdirə bilən islam təcrübəsi isə, Cəmaləddinin təliminə görə, üç məqamdan ibarətdir: bütün müsəlmanların qanun qarşısında bərabərliyi; dini qanunun,

şəriətin gözlənməsi; bütün dünya müsəlmanlarının “imanın qoruyucusuna, xəlifəyə itaəti.

Qahirədə doğulan panislamizmin təlimi bu idi.

Tələbələr üçün bu fikirlər bir vəhy idi. “Xəlifə kəlməsi 19-cu yüzilin sonuna yaxın müsəlmanlar üçün boş bir məfhum, ərəb dünyəvi seltənətinin ilk əsrlərindən gələn bir əfsanə idi. Hələ Bağdadda son abbasilər, Misirdə fatimilər, Mərakeş və İspaniyada xəlifələr yalnız kölgə hökmdarlar olmuşdular. Bu şərəfli adı özlərinə götürən böyük türk sultanları üçün də xəlifə adı öz sərəncamlarında sadaladıqları onlarla tituldan biri olmuşdu. İstanbul sultanı ilk öncə türk hökmdarı idi; o, sultan kimi nüfuza malik idi; müsəlman xalqları və bəyləri ona qarşı mübarizə aparmadı, öz dualarında onun adını çəkməməyi heç ağıllarına da gətirmirdilər. O, sultan idi, xəlifə yox, və Cəmaləddin həm Türkiyənin, həm də islamın məğlubiyətinin səbəbini bunda görədü.

Onun tələbələri bu təlimə nə qədər məftun idilsə, həmkarları bir o qədər məyus idilər. Lakin o, bundan əlavə həm də profan bilikləri təlim edəndə, ərəbcə yazıb-yaradan filosof və həkimlərdən birincisi və ən nəhəngi İbn Sinanın fəlsəfəsini şərh edəndə, sxolastikanın, metafizikanın və fəlsəfənin əvəzində: “Ağıllı idrakla uca Peyğəmbərin təlimi arasında ziddiyyət yoxdur, buradan da müasir elmlə Quran arasında heç bir ziddiyyət ola bilməz tezisini ortaya atanda acıqlanmağa başladılar. Və professor axırda əsl qlobusla sinifdə görünəndə onun xətrini istəyən həmkarlara da aydın oldu ki, Cəmaləddin kafirdir. Yerin yumru, yaxud düz olması məsələsi müsəlmanın qəlbinin xilasını üçün doğrudan-doğruya əhəmiyyətsiz deyil, kanonik hüquq və teologiyanın gələ-

cək doktorunun qəlbinin xilasını üçün isə mütləq zərərli idi. Universitet çağdaş novatordan qorxub ondan üz döndərdi, lakin Cəmaləddin bunu vecinə də almadı. Əksinə: qoca daha böyük canfəşanlıqla özünü Avropaya qarşı mübarizəyə həsr etdi – Avropanın öz metodları ilə. O, 1882-ci ildə silaha sarılan üsyankar savaşa nazir Ərəbi Paşanın, əsl misirqanlı ilk misirlinin antiavropa hərəkatını dəstəklədi. Lakin ingilislər Misiri ələ keçirdilər; üsyanı boğub Hindistandan tanıdıqları və orda onu zindana atdıqları Cəmaləddini həmin ölkədən qovdular.

Ustad yenidən əsadan yapışdı. Yaşı səksəni haqlayan bu kişi Türkiyəyə üz tutdu, kənd-kənd, şəhər-şəhər gəzib-dolaşdı. Hər yerdə ətrafına şəriyə topladı, bütün imanlıların vəhdətindən danışdı, bu vaxt ona xəbər verdilər ki, Əbdülhəmid İstanbulda onu gözləyir.

Öz sələflərinin taleyindən qorxmuş, Mithəd Paşanın uğursuzluqları nəticəsində bütün islahat planlarından üz çevirmiş Əbdülhəmid rus-türk müharibəsinin sonundan bu yana qərara almışdı ki, xəlifəliyin dini məqamını daha bərk qabartsın.

Lakin həyatın mənasını Əbdülhəmidə yalnız Cəmaləddin, Əfqanstandan, Persiyadan, Hindistandan, Misirdən qovulub-çıxarılmış bu qoca öyrətdi. Onu şüurlü xəlifəliyə qaytardı. Öyrətdi ki, özünə dağılmaqda olan Osmanlı imperiyasının hökmdarı kimi yox, dünyanın ikiyüzlü milyonluq müsəlmanlarının qanuni amiri kimi baxsın. Öyrətdi ki, bütün bədbəxtliklərə xəlifənin bu milyonlara münasibətdə öz məsuliyyətini itirməsi və dindarların xəlifəni və Peyğəmbərin yaşıl bayrağını unutmaması olmuşdur. Sultani öyrətdi ki, müsəlmanlar özlərinin əlbir, qardaş, müsəlman olmalarını vurğulamaq əvəzinə danışdıqları dilləri,

ikincidərəcəli şey olan doğulduqları və yaşadıkları yerləri məhəl qoymadan gah türk, gah ərəb, gah hindli, gah da tatar adlandırırılsa, bu özü bağışlanılmaz bir küfrdür. İmansızların Allahın azdırdığı yazıq, qanmaz nümunəsi imanlıların gözü-nü qamaşdırır. Çünki həmin xristianlar qanmazlıqlarından millətçidirlər, istəyirlər, imanlılar da öz xalqı ilə öyünsün. Onlar unudurlar ki, bizlərin yalnız birçə şeylə fəxr etməyə ixtiyarı var: Allahın vəhyinə, əlçatmaz zəkaya və Qurana sahib olmağımızla. Deməli, xəlifənin vəzifəsi islam təbəələrini korlayıcı Avropa millətçiliyindən qorumaqdır. Yalnız milyonlarla müsəlman özünü vahid bir xalq kimi hiss etdikdə, yalnız hamı xəlifənin iradəsinə tabe olduqda, yalnız onda Şərq sağala bilər. Ona görə də son türk sultanlarının islahat aparmaq cəhdləri uğursuzluğa məhkum olmuşdu. Ona görə də bu və ya digər əyalətin əldən getməsi – xüsusilə o itirilmiş torpaqlarda müsəlmanlar yox, xristianlar yaşayırdısa – xəlifə üçün də əhəmiyyətsizdir. “Zira insan üzərində hökmranlıq – nədir o? Toz! Dəyərli olan yalnız qəlblər üzərindəki hökmranlıqdır!

İslam dövlət xadimlərindən biri “Revue du Monde Musulmanda (mart 1913) Cəmaləddinin təlimini aşağıdakı kimi verirdi:

“Xristian dünyası – özünün irqi və millətçilik mübarizələrinə baxmayaraq – ümumiyyətlə Şərqə və xüsusi ilə də islama qarşı birləşmişdir; bütün müsəlman dövlətlərini dağıtmağa birləşmişdir. Səlib yürüşlərinin ruhu, eremi Peterin fanatizmi hələ də yaşayır. Xristianlıq islama bugün də fanatik ikrah və nifrətlə yanaşır. Xristian hökumətləri müsəlman dövlətlərinə eynihüquqlu dövlətlər kimi baxmurlar; islam millətlərini gerilikdə və barbarlıqda suçlandıraraq onları hər cür hü-

cumlarla alçaldırlar. Lakin elə özləri də min cür üsul və vasitə, hətta müharibə ilə islam ölkələrinə istənilən islahata, yaxud dirçəlişə mane olurlar.

İslama nifrət tək-tək yox, bütün xristian xalqlarına xasdır; buradan da islamı dağıtmaq üçün səssiz-səmirsiz, inadkar bir mübarizə baş qaldırır. Müsəlmanın hər duyğusunu, hər amacını xristian saxtalaşdırıb şərləyir. Avropalılarda millətçilik və vətən sevgisi deyilən şeyi onlar şərq şovinizmi adlandıraraq söyləyirlər. Qərbin milli duyğusu Şərqlin ksenofobiyası¹ sayılır. Buradan belə çıxır ki, özünü məhvədən qorumaq üçün bütün islam dünyası böyük bir müdafiə ittifaqına qatılmalıdır. Buna nail olmaq üçün o, elmi texnikanın və Avropa güdrətinin sirrini öyrənməlidir”.

Bu təlimi Əbdülhəmid bəyənir, anlayır və sevir. Panislamizm onun hökumətinin aparıcı ideyasına çevrildi. Ona görə də o, “türk vətəni kimi dar və cılız anlayışa qarşı mübarizə edirdi. Ona görə də islamı qoyub Türkiyəyə xidmət edənlərdən zəhləsi gedirdi. Ona görə də inamın yeniləşməsini qoyub parlamentdən, yaxud idarəçilik islahatından daha çox şey gözləyənlərə nifrət edirdi.

Qərbli – gözəçarpmaz müstəsnaqlarla – bunu anlamırdı. Fransız Qabriel Şarm yeganə adam idi ki, bu gələni 1883-cü ildə özünün “L’avenir de la Turquie: Le Panislamisme (‘Panislamizmdə türkcülüyn gələcəyi) adlı kitabında uzaqgörənliklə yazmışdı. Lakin digər avropalıların gözü açılmamışdı. Onlar rejimin yalnız zahiri tərəfini, onun qəddarlığını görürdülər. “Qanlı Sultanın sərt polis tədbirlərini görürdülər, sərhəd qoşunlarının

---

¹ **Ksenofobiya** – əcnəbi qorxusu, əcnəbilərin ölkəyə yerləşməsindən yaranan qorxu.

pis mundirlərini və daha da pis silahlarını görürdülər. Xəfiyələri və çuğulları iş başında görürdülər. Lakin orasını görmürdülər ki, bu “dəli, “sultan taxtında qorxusu canından çıxmayan bu qorxaq Quran xalqlarına panislamizmi yaymaq üçün xəfiyələr ordusunu bütün dünyaya səpələmişdir. Tunis və Mərakeşdə, Çin və Buxarada, Amerika və Ekvatorda Əbdülhəmidin bir neçə pullu və pulsuz könüllü agentləri ikiyüzlü milyonluq dindarların qəlbini ovlayırdılar. Onları bir neçə əsrin yuxusundan oyadırdılar.

Çünki islam yatırdı. Saysız-hesabsız məscidlərin minarəsindən namaz əzanı gündə on dəfə xəbərdar edirdi: **“Qalx! Qalx! Namaz yuxudan ötdür!”** Lakin rituala çevrilmiş magik oyadırlı bu kəlmələrin mənasına daha heç kəs fikir vermirdi.

Əbdülhəmid kütlələri yuxusundan oyatmaq istəyirdi. Panislamçılıq siyasətinin bütün məsələlərindəki canfəşanlıq türk dövlət idarəçiliyində görünən işlərdəki etinasızlığına münasibətdə təəccüblü bir ziddiyyət yaradırdı. Bütün panislamçı agentlərin məlumatlarını özü şəxsən oxuyurdu. Ən uzaq müsəlman ölkələrinə göndərilən müraciətləri öz əli ilə tərtib edirdi. Xarici dünyanın bütün ruhani başçıları ilə məktublaşırdı. Öz türk məmurları və generalları üçün əlçatmaz olmuş qəbul otağının qapıları İstanbulda onun yanına gəlmək istəyən panislamçı tələbələrin, bura üz tutmuş yadların üzünə həmişə açıq idi.

Öz vətənlərində özlərini yaxşı hiss etməyən müsəlmanlar İstanbula axışırdılar: İlk öncə də İngiltərənin, yaxud Fransanın, ya da Rusiyanın əleyhinə olanlar. Panislamçı təbliğatın on-onbeş ili 1878-ci ilin Rusiya məğlubiyyətini, 1882-ci ilin Misir itkisini unudurmağa yetərli oldu. Doqqu-

zuncu əsrdə xəlifəliyin parçalanmasından bu yana bütün müsəlmanların birgəliyi duyğusu Əbdülhəmid hökmranlığında olduğu kimi heç vaxt belə qabarıqlaşmamışdı. Tarixdə birinci dəfə Hindistan məscidlərindəki cümə namazında türk sultanının adı “Hindistan müsəlmanlarının başçısı kimi zikr edildi. Hökmranlığı kraliça Viktoriya edirdi, lakin “Hindistan müsəlmanlarının sipəri mənən Əbdülhəmid idi. Çində və Buxarada, Saxarada sənusilər¹ içində, Əlcəzairdə o özünə tərəfdarlar qazandı. İslam birliyinin bu bərpaası Əbdülhəmidin böyük xarici siyasət uğuru idi ki, Avropa böyük dövlətləri bu uğurun nəticəsində gələcəkdə bir-biri ilə toqquşmalı oldular.

İlk növbədə bu, yeni ideyaya hansı mövqedən yanaşmağı dəqiq müəyyənləşdirə bilməyən iki dövlət oldu: İngiltərə və Rusiya. Rusiya birdən-birə öz silahının özünə qarşı çevrildiyini gördü. Çar indiyə qədər “yunan-ortodoks kilsəsinin başçısı kimi Türkiyənin daxili işlərinə qarışmağa çalışırdısa, indi də türk sultanı bütün müsəlmanların başçısı kimi çarın müsəlman təbəələrinin işinə qarışmaq istəyirdi.

Əslində bu, ingilislərin ürəyindən olardı. Amma digər tərəfdən Kitçenerin yenicə yatırdığı qanlı Mehdi üsyanı xatirələrdə hələ qaysaqlanmamışdı. Bu vaxt birdən-birə Avropanın göbəyində sultana bir müttəfiq yarandı. Özünün Allahın mərhəmətini qazandığını xüsusi sevgi ilə vurğulayan və xristianlığı ilə öyünən bir füst² panis-

---

¹ **Sənusilər** – müsəlman təriqəti sənusiliyin tərəfdarları. Təriqət onun əsasını qoymuş Məhəmməd ibn Əli əs-Sənusin (1787/91-1859) adı ilə bağlıdır. Sənusilər islamın ilkin təmizliyini bərpa etməyə, müqəddəs savaşa çağırırdılar. Onlar həm də türklərə qarşı mübarizə aparırdılar.

² **Füst** (almanca) – “knyaz, “bəy, “xan anlamında.

lamçı ideyanın böyüklüyünü dərk etdi. Bu, 1898-ci ildə sultanın yanına səfər etmiş və gələcək alman-avstriya-türk ittifaqının əsasını qoymuş İkinci Vilhelm oldu. Təbii ki, siyasi götürqoylar da Əbdülhəmid üçün önəmli idi, Almaniya Türkiyə ilə birbaşa sərhədi olan yeganə böyük Avropa dövləti idi, deməli, bilavasitə düşməni ola bilməzdi. Ona görə də şübhələr içində qovrulan Əbdülhəmid daha çox hazır idi ki, İstanbulda alman zabitləri, yaxud alman müşavirləri işləsin, nəinki ruslar, ingilislər, fransızlar, avstriyalılar, yaxud italyanlar. Amma Vilhelmin ləyaqətli sevgisi onun İstanbul və Qüds şəhərlərinə verdiyi hədiyyələr kimi az kömək etdi. Qərar alman kayzerinin¹, bəlkə özü də bilmədən, yaxud istəmədən dünya tarixini yaratdığı bir nitqdə verildi. Hadisə qədim xəlifə şəhəri Dəməşqdə, kayzer Vilhelm şeyx Abdulla Əfəndinin təşkil etdiyi mərasimdə məşhur kəlamını söyləyəndə olmuşdu. “Qoy əlahəzrət sultan, dünyanın bütün ölkələrində yaşayan və sultanın simasında öz xəlifəsinə hörmət bəsləyən 250 milyon müsəlman bilsin ki, alman kayzeri bütün zamanlarda onların dostu olacaq.

Bu kəlam İkinci Vilhelmin Balkan və İraq üzərindən Fars dənizinə saldığı körpü idi. Əbdülhəmid özünün, axır ki, başa düşüldüyünü gördü, hələ biraz da artıq: o özünün qəbul olunduğunu gördü. Xristian, kayzer, dünyanın ən qüdrətli ordusunun sərkərdəsi onun iyirmi ildən yuxarı ar-

---

¹ **Kayzer** – «Sezar» sözünün almanlaşmış variantı. Bu söz rus dilində «kesar», «çar», Şərqdə «qeysər» kimi formalaşmışdır və mənası «padşah», «şah» deməkdir. Tib elmində işlənən «qeysər kəsiyi» (keserovoe seçenie) də buradandır, zira qədimdə şah qadınlarının uşaq doğması normal sayılmazdı və uşağı ana bətnindən kəsib götürərdilər.

zu etdiyi bir şeyi söyləmişdi: dünyanın bütün müsəlmanları Əbdülhəmidin simasında öz xəlifəsinə hörmət bəsləyir və hamısı biryerdə siyasi vəhdət yaradır.

***

Fəqət ucsuz-bucaqsız Osmanlı imperiyasında çoxları vardı ki, panislamçı ideya haqqında alman kayzerindən fərqli düşünürdü. Əbdüləziz çağlarından bu yana (başqa cür deyilsə: alman, italyan və macar millətçiliyinin 1848-1867-ci illər arasındakı qələbəsindən bəri) Şərqə də millətçilik ruhu hopmuşdu. Onun kök atdığı ilk müsəlman xalq türklər olmuşdu, o xalq ki, onun hökmdarı bu ideyanın qəddar düşməni idi.

Dünyanın hər yerində olduğu kimi Türkiyədə də milli ideya əvvəlcə mədəni hərəkət kimi başlayıb özünün ciddi, dünyəvi xarakterini öncələdi. Quranın ərəbcəsindən, Şərqin saray və üləma formal dilindən türk söz xəzinəsinə saysız sözlər alınmışdı, necəki latın kilsə və hüquq dili və fransız diplomat dili onsəkkizinci yüzilin almancasına dolmuşdu. Yeni mədəni epoxanın başlanğıcında dil hərəkəti Almaniyada necə idisə, türk dili hərəkəti də Əbdülhəmid çağlarında həmin inkişafı başlamışdı ki, bu da bir insan ömründən sonra Mustafa Kamal Paşanın rəhbərliyi altında ərəb dilinin təsirinin türk mədəniyyətindən tamamilə sıxışdırılmasına gətirib çıxartdı. Şair Şinasi Əfəndi çağdaş türk dilini yaratdı. Başqa bir şair, Kamal Bəy, bu çağdaş dildə asi başlıqla bir dram yazdı: “Vatan! Gənc türklər Londonda türk dilində inqilabi bir qəzet buraxdılar: “Hürriyyət! Sultanın məcburiyyət üzündən təhsil üçün Londona, Parisə, Vyanaya, öncə də Berlinə göndərməli olduğu, eləcə də Türkiyədəki ordu və jandarmeriya-

nın avropalı instruktorları ilə yaxınlıq edən gənc ordu və donanma zabitləri öz hökmdarlarının panislamçı ideyalarını qəti qəbul etmirdilər, onlar Fransa inqilabının ideallarına, demokratiyaya, fikir azadlığına, maarifçiliyə aludə olmuşdular. Türk səltənətinin xaricə gəlməyə imkan tapmış, yaxud Türkiyənin fransız və ingilis missioner məktəblərindən Qərbin ruhunu ciyərlərinə çəkmiş az-çox ziyalıları onlarla ittifaqa girmişdilər. “Qanlı Sultan bu millətçilərə qarşı nə qədər ciddi davranırdısa, onların müqaviməti bir o qədər artırdı. Panislamçı başçılar Persiyadan, Qafqazdan, Misirdən İstanbula necə axışdırlarsa, türk millətçiləri də Avropaya o cür qaçış edirdilər.

1891-ci ildə – kayzer Vilhelmin Dəməşqdəki nitqindən yeddi il qabaq – inqilabçı zabitlər və ziyalılar Cenevrədə ilk gənctürklər komitəsi yaratmış, bununla da xəlifəyə qarşı inqilabi mübarizəyə başlamışdılar. Panislamizmin azman binası hələ tikilib başa çatmamış onların zərbələri altında dağılmalı oldu.

GƏNCTÜRKLƏR KÖHNƏ YOLLARDA

Şərqdəki inqilablar qardaşlaşma ilə başlayıb qan dəryasında sona yetir.

Bunu Əbdülhəmiddən gözəl bilən yox idi. O, xəbər tutanda ki əleyhdarları xaricdə komitələr yaradıb ittifaqlar qururlar və ümumi qardaşlaşmanı təbliğ edirlər, yuxusu və iştahı ərşə çəkildi. İnqilabçı gənctürklərdən qorxmaqla onlara həm də nifrət etməyə başladı. Parisdəki, Cenevrədəki, London və Berlindəki mühacirlərin gizli təşkilatlarında nələrin baş verdiyini dəqiq bilirdi. İçindən gələn bir əminliyə görə hər üç inqilabçıdan biri alqın, digəri isə sərsəm idi. Lakin mühacirlər arasında elə insanlar da vardı ki, nə alqın idi, nə də gic, onu dincsiz edən də elə bu idi.

Buna görə də öz cəsusluq sistemi üçün milyonlar xərcləyirdi. Onun agentləri komitələrdə gənctürk mühacirətinin redaksiyalarında otururdular. Çuğullarının çoxu bu gizlin mübarizədə öz ölümlərini tapır, kəllələrində güllə yerləri, yaxud sinələrində xəncərlə Sena çayında, ya da Cenevrə gölündə üzürdülər. Onların yerini yeni agentlər tuturdu. Hətta zaman-zaman sultana müyəssər olurdu ki, ölkəsinin bütün inqilabi hərəkətini özü təşkil etsin: İnqilabi partiyaların birgə konqresinə 1902-ci ildə Parisdə sultanın agentləri başçılıq edirdilər və bu səbəblə də o, uğursuz nəticələndi.

Fəqət bu sistem də uzun zaman duruş gətirə bilmədi. 1907-ci ildə ikinci Paris konqresində Əhməd Rzanın başçılığı altında bu dəfə gənctürklər və gəncərəblər albanların, bolqarların, ermənilərin rəhbərləri ilə birləşdilər. Onlar Əbdülhəmidin taxtdan salınmasını və bütün millətlərin və konfessiyaların tam bərabərliyi əsasında parlamentar hökumətin yaradılmasını qərara aldılar. Bu qərar-

lardan da önəmlisi o idi ki, Parisdən Makedoniya sultanın aç a və ya doğrayıb-tökə bilmədiy i saysız gözəgörünməz tellər gedirdi. Parisdəki gəntürk mühacirlər Makedoniyadakı gəntürk zabitlərlə sıxı əlaqədə idilər. Onların başında Almaniyada təhsil almış və rus inqilabçılarının metodları ilə yaxından tanış olan iyirmidördyaşlı baş qərargah mayoru Ənvər bəy dururdu. Rus inqilabçılarının nümunəsində orduda qəsd hazırlanmışdı: hər inqilabçı yalnız iki qəsdəş adı ilə tanınırdı, bu yolla çuğulların əli heç yana çatmırdı, bir-iki autsayderdən başqa heç kəsi ələ keçirə bilmədilər.

Əbdülhəmid nələrin baş verdiyini bilirdi. Makedoniyayı şpionlarla doldurmuşdu. Qəsdçilər əsim-əsim əsirdilər; hər biri sultanın əks-zərbəsindən qorxurdu, hər kəs bilirdi ki, bu şpionaj uğur qazansa, başı bədənindən üzüləcək. Daha gözləməyə halları qalmamışdı: Niyazi bəy adlı alban zabitinin əsəbləri dözmədi və o, 3 iyul 1908-ci ildə təkbaşına işə başladı.

İslam ideyalarına ən ağır zərbə yetirməyi nəzərdə tutan bu inqilabın başlanmasının özü məzhəkə idi. Niyazi bəy 1876-cı il konstitusiyasına görə Osmanlı imperiyasının yenidən parlamentar-demokratik dövlət olduğu barədə adıgedən makedoniyalı dəniz şəhərinin burqomisterinə bəyanatla bildiriş verdikdən sonra 200 əsgərlə özünün Oxrida¹ qarnizonunu tərək edib dağlara çəkildi. Yarım əsrdən bəri qaçaq savaşılarında bişmiş makedoniyalı kəndlilər onun dəstəsinə qoşulub birgə yürüşə başladılar.

Gəntürk “Birlik və Tərəqqi Komitəsi məcbur qalib Niyazi bəyin nümunəsi ilə hərəkət etdi. Bir həftədən sonra qəsdçi zabitlərin hamısı öz hərbi

---

¹ **Oxrida/Oxrit** – Makedoniyada Oxrit gölü sahilində şəhər.

dəstələri ilə Makedoniya dağlarına çəkildilər. Qəsd qiyama çevrildi.

Əbdülhəmid təhlükəni qulaqardına vurmadı. Vəzifə başında olan vali Hilmi Paşaya bel bağlamaq olmazdı, o, saqqal-bığ saxlamırdı, saqqal-bığ saxlamayan paşalar da sultana şübhəli görünürdü. Bərbəzəkli saqqal saxlayan enerjili və qaniçən qoca Şəmsi Paşa təcili Makedoniyaya yola düşmək və andpozan zabitləri tək-tək cəzalandırmaq əmrini aldı. Sadiq general Oxridaya getdi və gəlişindən az sonra bir zabit tərəfindən bazar meydanında güllə ilə öldürüldü. Onun dəstələri qi-yamçılara atəş açmaqdan imtina etdilər.

Bu hadisədən sonra sultan barışsevərlik göstərdi. Peşiman olduqlarını bildirərlərsə, yolunu azmış uşaqlara atalıq əfvini vəd etdi. Bu əfvin əlaməti olaraq Niyazi bəylə Ənvər bəyə həmin an paşa rütbəsi verilməliydi. Lakin yolazmış uşaqlar peşmançılıq göstərmədilər. Bütün Makedoniya və Trakiya açıq qiyamla sultana qarşı çıxdı. Əsgər və zabitlər azad dəstələr halında birləşirdilər və böyük şəhərləri hələlik əldə saxlayan sadiq paşalar məlumat verirdilər ki, heç bir hərbi dəstəyə etibar qalmamışdır.

Əsrlərdən bəri Osmanlı imperiyasının bel sütünunu təşkil etmiş Anadolu türklərini sultan yalnız indi yada saldı. Bir sultan fərmanı Anadolu alaylarını Makedoniya üsyanının yatırılmasına göndərdi. Lakin bu dəfə anadolular da öz makedoniyalı qardaşlarına atəş açmaqdan boyun qaçır-dılar. Buna bəhanə, məzəli də olsa, dini münə-qişə oldu: müsəlmanlar yalnız o zaman müsəlmanlara qarşı döyüşə bilər ki, şəriətin hökmü bunu mümkün saysın. Gərək əvvəlcə buna Şeyxül-islamın fətvası icazə versin. Bu isə adətən formal məsələdir: xəlifənin arzu etdiyi fətveyə qol çək-

məməyə cənabi saray vaizi ürək eləməz. Amma ali ruhani bu dəfə Makedoniya dağlarından əsən küləyi sezmişdi. Müsəlmanların xəlifəsi “Yalnız yanlış təlimə qarşı imanı qorumaqda müsəlmanlara qarşı savaşa çağıra bilər, Şeyxülislamın hökmü belə oldu. “Əbdülhəmidin özünün 1876-cı ildə bəyan etdiyi parlamentar konstitusiyaya tələbi yanlış təlim deyil, bu üzdən də vətəndaş müharibəsinə haqq verə bilməz¹.

İslamın sərkərdəsi öz yarağı ilə, dini hökmün əli ilə vuruldu.

Ordu və dini başçı onu darda qoydu, beləliklə o, şərq siyasətinin yollarına əl atdı. 23 iyul 1908-ci ildə sultan Ulduz Köşkünün böyük iclas salonunda taxt-tacın qocaman xadimlərini – keçmiş baş vəzirləri, nazir və əməkli generalları topladı. İclası ağsaç baş vəzir Fərid Paşa aparırdı. Sultanın tapşırığı ilə o, ali məclisdən soruşdu ki, hazırkı ağır anda necə hərəkət etmək lazımdır.

Yığışanlar yaşlı nəsəl idi. Paşaların ən cavanı yetmiş yaşda olardı. Hamısının dümağ, yaxud qırmızı boyanmış saqqalı, alicənab ədası və yorğun gözləri vardı. Onlar həmişə “mən əvəzinə “qulunuz deyərtilər, hətta özlərindən aşağı rütbədə olanlara da. Ədəbli, hiyləgər və mömin idilər və tələskənliklə, cavabdehliklə bağlı olan hər şeyə nifrət edirdilər. Sultanın sualı onları çaşdırmışdı. Təcrübəli saray adamları kimi bilirdilər ki, padşah hardasa pərdə arxasında oturub onların sözlərinə qulaq asır. Buna görə də Qurandan geninə

---

¹ “Bir möminin bir mömini öldürməsi doğru olmaz. Məgər ki xəta yolu ilə ola. Və kim bir mömini qəsdən öldürsə, onun cəzası cəhənnəm atəsidir; o orada əbədi qalar və Allah ona qəzəblənər və onu lənətləyər və ona böyük bir əzab hazırlayar” (4, 94- 95; Azərbaycancaya tərcümədə 92-93-cü Ayələr).

boluna iqtibas gətirir, tam itaətlə danışır, xəlifənin qüdrətini vurğulayır və qəbahətli konstitusiyaya kəlməsini işlətməkdən bilə-bilə yan keçirdilər. Saatlar ötdü, paşalar hələ də ərəb və fars klassiklərindən iqtibaslar gətirirdilər və həqiqətən pərdə arxasında gizlənmiş sultanın səbr kasası daşmaq üzrə idi.

Qocaların şərəfətli yığıncağı xoşəgəlməz bir xəbərlə kəsilməseydi, çox güman ki, onlar heç vaxt qəti qərara gələ bilməyəcəkdilər. Bir nəfər elçi baş vəzirə məlumat verdi: murdar qiyamçılar çal-çağırla Salonikiyə daxil olmuş, polis rəisini qətlə yetirmiş və Makedoniyanın bütün şəhərlərində konstitusiyayı bəyan etmişlər.

Qorxuya düşmüş qocalar baş vəzir tərəfindən qısnanılaraq konstitusiyaya əməl olunmasını itaətkarcasına sultana təklif etməyi, axır ki, qərara aldılar. Belə şeyi təklif edənləri ən yaxşı halda zindana atmağa illərdən bəri vərdiş etmiş sultan bu dəfə mərhəmət göstərdi.

Həmin gün ilkindi üstü, yəni 23 iyul 1908-ci ildə Ali Porta¹ bəyan etdi ki, Türkiyədə konstitusiyaya, parlament, mətbuat azadlığı, məfkurəsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar üçün hüquq bərabərliyi, amnestiya, bir sözlə, 1908-ci ildə Avropanın demokratik ölkələrində son dəbdə olan hər şey mövcuddur.

Konstitusiyanın nə olduğunu Türkiyədə çox az adam bilirdi. Bəziləri onu azar sayırdı. Suriyada belə hesab edirdilər ki, konstitusiyaya elektrikləşdirmə kimi bir şeydir; başqa yerdə isə onu yeni hərbi təşkilat kimi qəbul edirdilər. Yəmən valisi teleqramla itaətkarcasına soruşurdu ki, bu konstitusiyaya görə xristianlara daha it deməmək do-

---

¹ **Ali Porta** - 1918-ci ilə qədər türk dövlətinin, həm də sultan iqamətgahının adı.

ğrudurmu.

Fəqət konstitusiyanın nə olduğunu çox az adam bilsə də, sultanın bu tələbə boyun əyməsi və özünün çoxillik hakimiyyəti dövründə müstəbidin ilk dəfə tabeçilik göstərməsi faktı coşqunluq fırtınasına yol açdı. İstanbulun küçələrində türklərlə yunanlar, ermənilərlə kürdlər qardaşlaşdılar. Peranın¹ əcnəbilər məhəlləsində çaşb-qalmış yabançılar türk mollasının, yunan keşişinin və ravvinin hərərlərlə öpüşdüyünün şahidi olurdular. “Konstitusiya kəlməsi qədim nifrəti, yüzillərin həqarətini silib atmışdı.

***

İnqilabçıların baş qərargahı Salonikidə əhval-ruhiyyə daha coşqun idi. Olimpos-Palas hotelinin balkonuna gələcəkdə Türkiyəni idarə etməli olan adamlar toplaşmışdılar: Gələcək savaşa bahadırı Ənvər, gələcək baş nazir Tələt, Fələstinin gələcək qorçusu Camal, tamam arxa planda, diqqətdən kənar, gənc bir zabit, nəzərə çarpacaq dərəcədə sarışın: Mustafa Kamal, gələcək Atatürk.

Hotelin qarşısına yığılmış xalqa sətül baş qərargah mayoru Ənvər xalis pafosla müraciət etdi. Sakinlərinin yarısını yəhudilərin, yarısını da yunan və bolqarların təşkil etdiyi bu şəhərdə o, Osmanlı dövlət vətəndaşlığı ideyasını bəyan etdi. Əlini camaata açıb hayqırdı

- Biz hamımız qardaş! İstər bolqar, yaxud yunan, istər serb, yaxud rumın, biz hamımız osmanlıyıq! Birinin havraya, digərinin kilsəyə, üçüncüsünün məscidə getməsindən asılı olmayaraq bu mavi səmanın altında yaşayan bizlər os-

---

¹ **Pera** – yunanca pereia, yaxud peraiia; hərfən «üzbəüz», «o tay». Su ilə əhatələnmiş, yaxud dəniz kənarındakı quruya da çox vaxt «pera» deyilir.

manlı adımızla fəxr edirik. Yaşasın vətən! Yaşasın azadlıq!

Coşqun gənc mayor ağına belə gətirmirdi ki, bu nitqi ilə Osmanlı imperiyasının sonunu bəyan edir; əslində daha osmanlı yox idi. Anlamına görə “osmanlı sözü “Osman sülaləsinin təbəəsi deməkdir.

Daha osmanlı milləti qalmamışdı. Qala da bilməzdi.

Hələ parlamentin ilk yığıncaqları göstərdi ki, gənctürklərin öz islahat planlarını qurduqları zəmin necə də zəifdir. Onlar Avropa demokratiyasını təqlid etmək istəyirdilər, buna görə də indiyə qədər yalnız müsəlmanlara aid olan ümumi hərbi mükəlləfiyyətin xristian vətəndaşlara da şamil edilməsi təklifini irəli sürdülər. Onları heyrət götürmüşdü ki, nə yunanlar, nə də ermənilər bu hüquq bərabərliyinə sevinirlər. Əksinə, gənctürklər onlardan tələb edəndə ki öz uşaqlarını avropalı missionların fransızca, almanca, ingiliscə, italyanca dərs keçilən məktəbləri əvəzinə həddən ziyadə acınacaqlı vəziyyətdə olan türk dövlət məktəblərinə göndərsinlər, xristianlar çaşıb-qaldılar.

Parlament işə yaramadı. Xırda və cırtıdan partiyalar meydana gəldi. Gənctürklər səhvi səhv dalınca edirdilər. Onlar tək-cə azlıqda qalan millətlərlə düşmənləşmədilər, həm də müsəlmanlarla düşüncüydülər. Bunun bünövrəsini Paris mühacirlərinin başçısı, deputatlar palatasının hazırkı prezidenti Əhməd Rza qoydu. O, axmaq bir təkəbbürlə and içdi ki, başına silindr qoyub Qalata körpüsündən keçəcək. O dövrdə avropasayağı baş geyimi mömin müsəlman üçün xristianlığın simvolu, türk dövləti vətəndaşlarının əlaməti olan qırmızı fəs isə islamın nişanəsi idi. Əsaslandırma da tam məntiqidir: gündəlik namazda müsəlman

başını açmadan səcdəyə enməli və alnını torpağa qoymalıdır. Fəs və ya turban əvəzinə günlüklü şlyapa gəzdiren kəs bu ibadəti yerinə yetirə bilməz; ona görə də cənab parlament sədri panamalı Əhməd Rza bəyan etdi ki, heç namaz qılmaq niyyətində də deyil. Bununla o, dindən aşkarca dönmüş oldu. Bu da rüsvayçılıq idi.

Ən böyük rüsvayçılıq isə o oldu ki, bir neçə gənctürk xanım küçələrdə çadrasız görüldü, baxmayaraq Quran aşkar buyurur ki, qadınlar yalnız öz ailə üzvlərinin və “evin kişi olmayan qulluqçularının yanında üzvlərini, zinətlərini açma bilərlər¹. Camaat bu abırsız qadınları daş-qalaq etmək istəyirdi, onları yalnız böyük çətinliklə polis xilas edə bildi.

Əbdülhəmid başa düşürdü ki, bu cür həddəşmələr əksinqilaba yol açır. Din üləmələrindən, dərvişlərdən və hər cür mömin, lakin yaraqlı insanlardan o, gənctürklərin təhlükə altına aldığı imanın xilasını üçün bir “islam liqası yaratdı. Anadolu və ərəb alaylarının qışlarında Quran ayələlərindən və allahsız üsyançılara həsr edilmiş həcvlərdən ibarət vərəqələr paylandı. Sadə əsgərlərin qəlbinə şübhə yeridildi. Onlar eşitdilər ki, dindarların amiri bu “konstitusiyanın sayəsində dini qorumaq haqqını itirmişdir, hətta müsəlmanlar, başlarında silindir, Qalata körpüsündə gəzəndə də. Onlar anladılar ki, xəlifəyə yenidən imkan yaratmaq məhz onların borcudur. 1909-cü ilin 13 apreliyində əksinqilab başladı: əsgərlər öz

---

¹ “Mömin qadınlara da de ki, gözlərini haramdan çevirsinlər və ayıblarını qorusunlar və ziynətlərini (üzdə olanları) göstərməsinlər və baş örtüklərini sinələrinin üstündən salsınlar və öz ziynətlərini yalnız ərlərinə göstərsinlər... Və Allaha tövbə qılın, ey möminlər; bəlkə nıcat tapasınız” (24, 31) – İqtibas müəlliflərinindir.

zabitlərinin əl-qoluna qandal vurdular, din xadimlərinin rəhbərliyi altında onları parlamentin qarşısına sürüyüb havaya atəş açdılar.

Əhməd Rza öz silindrini unudub mömin fəslə xaricə qaçdı. Nazirlər vəzifələrindən imtina etdilər və parlament bundan sonra müqəddəs Quranın kəlamları ilə işləyəcəyinə söz verdi.

Türk imperiyasında islam yenidən oniki gün hökmranlıq etdi. Atəşlər açıldı, ibadətlər qılındı, qarətlər edildi. Əbdülhəmidə coşqun mədhlər söyləndi – onun ürəyincə olmasa da. Və sonra hər şeyin sonu yetişdi. Feldmarşal Mahmud Şefket Paşanın rəhbərliyi ilə gənctürk ordusu Makedoniyadan İstanbula yürüş etdi. Aprelin 23-də üçüncü ordu korpusu paytaxtı üzük qaşı kimi həlqəyə aldı. Millət Məclisi paytaxtın bir məhəlləsində toplasdı və marşal Şefket Paşanın nizələri altında Ədbulhəmidə taxtdan salıb qardaşı Beşinci Mehmeti, taxt-tacın qanuni varisini sultan seçdi...

Elə həmin gün – cümə günü idi – sultan son dəfə selamlığı, Həmdiyyə məscidində təntənəli pişnamazlıq vəzifəsini icra etdi. Bayırda, imperiya paytaxtının darvazaları önündə qiyamçı dəstələr durmuşdular, parlamentin satqın deputatları iclas keçirirdi. Buna baxmayaraq selamlığın dəbdəbəli mərasimi həmişəki kimi öz axarında idi. Sanki paytaxtın son sadıq alayları mühüm vəzifələri yerinə yetirməli deyildi, onlar iqamətgahın küçələrində boy sırası ilə müntəzir dayanıb Ulduz Köşkündən Həmdiyyə məscidinə qədər nizələrə qarşı bir divar yaratmışdılar. Və Şərqin taleyi xəncər tiyəsinin üstündə titrədiyi bu saatda sanki başqa dövlət işləri mövcud deyilmiş kimi yeni baş vəzir Təvfik Paşa açıq arabada qoca sultanla şərəflə üz-üzə oturmuşdu.

Hərbi dəstələr həmişəki kimi yenə də öz baş

sərkərdələrini təmtəraqqla salamlayırdılar. Lakin xəlifənin qüssəli, çaşqın baxışları onların başı üstündən ötüb uzaqlara, heçliyə tuşlanır. O bilir ki, uduzub. İslamda hökmranlıq uğrundakı otuzüçilik mübarizə sona çatmışdır.

Ertəsi gün gənc türklər marşalının hərbi dəstələri şəhəri tutanda oniki gün öncə öz zabitlərini qətlə yetirmiş qiyamçılar qışlalardan çölə çıxmışdılar. Qədim türk ruhunun müdafiəsinə yalnız dərvişlər, xocalar və mədrəsə tələbələri qalxdılar. Onlar küçələrdə barrikadalar qurdular, islamın yaşıl bayrağını yenidən dalğalandırdılar. Məminlər xəncər və tapança ilə Millət Məclisinin batalyonlarına qarşı atıldılar. Fövqəlmilli, panislamçı Allah dövləti ideyası onların qanında boğuldu.

Xəlifənin sarayı boşalır. Xacələr, xidmətçilər, məmurlar qaçıb dağılışırlar. Xəzinədarlar, katiblər dustaqlıqda hərbi tribunalın hökmünü gözləyirlər. Hərəmxananın qadınları bağlı arabalara mindirilib sonu görünməyən qatar şəklində şəhərin içi ilə Topqarı sarayına gətirilir ki, hər şey ötüb keçəndən sonra ata-analarına paylansınlar. Bağbanlar, 800 aşpaz, xəfiyələr – tərki edilmiş, ruzisiz qulluqçuların sonsuz, acınacaqlı qatarı başını aşağı dikib Peranın küçələri ilə addımlayır. Sultan yalqız qalıb. Atılıb. Yalnız iki katib, dörd qanuni arvadı, ailəsinin üzvləri və çox az miqdarda sadıq qulları son anda onun yanında qərar tutmuşlar. Əbdülhəmid ölümünü gözləyir.

***

Parlament tənənəli iclasa toplaşır, senatla birlikdə. Gənc türklərin tərəfinə keçmiş Şeyxülislam həzrətləri nazirlər şurasının üzvü kimi özünün şərafətli yerini tutmuşdur. Türkiyənin taleyi yeni-

dən onun əlindədir, çünki xəlifəni hər kəs öldürə bilər, lakin ondan, baş ruhanidən başqa heç kim onu taxtdan sala bilməz. Beləliklə, Əbdülhəmidin dinə qarşı etdiyi günahların hamısı sicilləmə nitqlərdə sadalanır – Allahın və islamın ən mömin, ən imanlı, ən fədakar qulunun günahları. Müəyyən etdilər ki, 11 aprel qiyamının günahkarı odur və bununla o, “Quranın buyurduğu əksinə olaraq müsəlmanlar arasında qardaş qanı tökmüşdür – sanki müsəlmanlar indiyə qədər heç vaxt bir-birinə qarşı vuruşmamışdılar! Öyrəndilər ki, o, qanuni dörd arvad əvəzinə (yandantutma qeyri-qanuni arvadlardan başqa) yeddisini almışdır!¹ Müəyyənləşdirdilər ki, xəlifə qanuna zidd olaraq saysız-hesabsız dindar müsəlmanı edam etdirmişdir və indi Şeyxülislamı hərtərəfli sorğu-suala tutdular ki, belə bir xəlifəyə bundan sonra da itaət etmək olarmı. Şeyx yerindən qalxıb özünün rədd-edilməz hökmünü bircə kəlmə ilə verdi:

- Xeyr!

Bu kəlmə ilə Əbdülhəmid xəlifə olmaq səlahiyyətini itirdi.

***

Sinli sultan öz sarayında Millət Məclisi nümayəndələrinin gəlişini gözləyir. Bir an belə, şübhə etmir ki, mədrəsə tələbələri kimi o da indi islamın uğrunda canını fəda edəcək. Qadınlarının ağlaşma qurub əllərini ovuşdurduqları, hər iki kətibin siqareti siqaretin oduna caladığı, çaşqınlıq, qorxu və ümitsizliyin hökm sürdüyü kimsəsiz zallarda o, ağır-ağır gəzişir. Sonbeşiyi Əbdülrəhmanı axtarır, on yaşlı uşağı özünün iş otağına apa-

---

¹ Bu ittiham doğru idi, lakin Şeyxülislam hər dəfə xəlifəyə özü kəbin kəsmişdi, deməli, bu suç üçün də özü məsuliyyət daşıyırdı (İzahat müəlliflərinədir).

rır. Qoy görsün ki, atası islam yolunda necə də qanından qorxmur. Uşaqla birlikdə bütün günü, ertəsi günü, o birisi günü Millət Məclisinin qərarını gözləyir. Göz yaşı axıtmadan, hirs-lənmədən, fəsinə alnına dartaraq divanda oturub gözləyir.

Üçüncü gün ilkindi üstü, aprelin 27-də Birinci Katib Cavad Bəy qapını döyüb üç parlamentaridən ibarət nümayəndə heyətinin gəlişini xəbər verir. Sultan hirsli-hirsli tapançasını çıxarır:

- Onlara de ki, kim birinci girsə, it kimi yerə sərəcəm.

Katib deyilənə əməl edir, nümayəndələrə bildirir.

- Çox əla atıcıdır! Özünüzü gözləyin!

Nümayəndələrin başçısı general Əsəd Paşa çiyinini çəkir. O öz vəzifəsini yerinə yetirəcək. İkinci nümayəndə yəhudi Karasso Əfəndi soyuq-qanlı cavab verir:

- Qorunarıq! Biz də yaraqlıyıq!

Onlar qəbul salonunun, "Kiçik Mabeynin qapısını döyürlər. Sultan həyatla vidalaşib ölümünə hazırlaşarkən onları onbeş dəqiqə gözlədir.

Yalnız bundan sonra nümayəndələri içəri buraxdırır, iti addımlarla onlara doğru yeri-yir, boğuş səslə soruşur:

- Nə lazımdır?

General dərindən təzim edir:

- Şeyxülislamın fətvasına əsasən millət Sizi taxtdan salır. Millət Məclisi Sizin və ailənizin həyatına zəmanət verir. Qorxub-çəkinməyinizə lüzum yoxdur.

- Mənim günahım yoxdur, - xəlifə cavab verir, - amma nə etməli? Qismət.

Sultanın kiçik oğlu atasının dizini qucmuşdu. Sinli sultan onun saçını sığallayırdı. Sonra əllərini sinələrinə, alınlarına qoyub onun qarşısında də-

rindən baş əyən üç düşməninə salamladı. Qismət.

“Qanlı Sultan gözlədiyinin tam əksinə olaraq öldürülmədi. Talenin məzhəkəsi kimi ilk dəfə onun əleyhinə qalxmış şəhərə, Salonikiyə sürgün edildi. İki ildən sonra onu əsir kimi İstanbula qaytardılar. Doqquz il daha yaşadı, xəstə, yorğun, naümid. Cahan savaşının sonuna yaxın öldü, hamı tərəfindən tərk edilərək. Unudularaq.

ALLAH QORXUSU BİLMƏYƏN ÜÇ PAŞA

Nəqədərki gənctürklər Qərbi Avropanın qəhvəxanalarında məskən salmışdılar, İsveçrədə, yaxud Parisdə və Londonda, ya da Brüsseldə müstəbidliyə və təcavüzə qarşı mübarizə aparan beynəlxalq inqilabçıların heç birindən seçilmirdilər. Lakin hakimiyyətə yetər-yetməz, onlar şaşdırıcı şəkildə dəyişdilər: bu liberal aydınlar elə bir rejim qurdular ki, ona Türkiyənin digər millətləri daha da nifrət etdilər, Əbdülhəmidin avtokratik despotizmindən daha çox ondan qorxdular. Bu dəyişmənin səbəbi üzərində Avropa baş çatlatdı, söydülər, güldülər, tərəqqipərvər xalq olmayan türkləri ələ saldılar və əsl səbəbi başa düşən olmadı. Türk siyasətini bu yöndə aparanlar və “Birlik və Tərəqqi Komitəsinin liberal təəssübkeşlərinin mövqeyindəki böyük dəyişikliyin səbəbkarları Rusiyadan gəlmiş üç kişi oldu.

İslam dünyasının tarixinə qətiyyətlə müdaxilə edən bu üç insan İsmayıl Bəy Qasprinski, Əhməd Bəy Ağayev və Akçuraoğlu idi. Hər üçü çar imperiyasında dünyaya göz açmış müsəlman idi. Onlar Kırımdan, Qafqazdan və Volqaboyundan gəlmişdilər və məhz əcnəbi, yabançı olduqlarına görə nifrət və sevginin qamaşdırdığı Cenevrə inqilabçılarına nisbətən Türkiyədəki duruma daha soyuqqanlı və ayıq yanaşırdılar. Gənctürklər panislamizmin əleyhdarlarına çevrilmişdilər ona görə ki, sultan Həmiddən zəhlələri gedirdi. Onun hakim ideyasına düşmənçilikdən onlar osmançılığın yeni düşüncəsini yaratmışdılar: Səltənətin bütün xalqları mərkəzi hökumətin rəhbərliyi altında türkləşməlidirlər. Hər üç müsəlman-rus bu proqramın uğursuzluğunu birinci dərk etmişdi. Onlar boş ümidlərlə özlərini aldatmaq istəmirdilər və

bilirdilər ki, dövlətdə aparıcı türk xalqına nə qədər nifrət vardır: ermənilərin bəslədiyi nifrət qədər də slavyan balkan xalqlarında, müsəlman albanların bəslədiyi nifrət qədər də ərəblərdə. Osmanlı səltənəti qalmalı idisə, o, mərkəzi osmanlı dövləti ideyasının müqabilində ayrı möhkəm bir zəmin tapmalı idi.

Panislamizmin uğuru pis gəlmişdi! Osmanlı dövləti ideyası umudsuz xülyaya dönmüşdü! Bir-cə yeni ideya qalırdı: Turan! Turan – bu, türklərin, səlcuqların, azərbaycanlıların, türkmənlərin və çeşidli adlarla bir çox xalqların ümumi vətəni olmuşdu. Turan – Türkiyə üçün bu, mənəvi vətən, küll halında keçmişlə gələcək olmalı idi!

Saysız məqalə və kitablarda hər üç tatar turançılığın, cəmi türklərin mənəvi vətəni ideyası üçün əlləşib-vuruşurdu. Qoy xristian xalqlar, ərəblər, yaxud bədəvilər Osmanlı səltənətinin dövlət birliyindən çıxsınlar – itkinin ağrısına dözmək olar! Osmanlı imperiyasını xristianlar və ərəblər yox, türklər qurmuşlar. Türklər həm də səltənətin sınırlarından qıraqda: Qara dənizin o üzündə, Türküstanda, Volqaboyu çöllərində, çarın müstəbidliyi altında yaşayırdılar. Dövlətin gələcəyi, türk millətinin gələcəyi Albaniyada, Yəməndə, Misirdə deyil, məhz oralarda idi.

Qədim bir türk əfsanəsi Boz Qurddan, türkləri haçansa çölün düzündə tapıb onları “tərifli Turan ölkəsinə aparmaq üçün göndərilmiş əfsanəvi başçıdan, türk xalqının rəhbərindən söz açır. Boz Qurd bu xəyali Turan ölkəsinə tapmayıb, əvəzində türklər əvvəlcə Kiçik Asiyanı, sonra Balkanı və Konstantinopolu zəbt ediblər. İndi Boz Qurdun yolunu yenidən getmək lazım idi: Türkirqli xalqlara mənsub bütün məmləkətlər – Çinin qərbindən tutmuş Balkan dağlarının gədiklərinə qə-

dər – türk irqinin yeni səltənətini, Şərqi aparıcısı kimi Turan səltənətini təşkil etməliydi.

Çox güman ki, gənc türklər bu dumanlı proqrama qol qoymazdılar, əgər onların başqa yolu olsaydı. Ancaq ayrı yol yox idi – türk tarixində tez-tez baş verdiyi kimi, xristian dövlətlər bu dəfə də böyük coşqunluqla başlanmış islahatların keçirilməsinə maneçilik törətdilər. Gənc türklər hökmranlığa sahib olar-olmaz və kölgə sultan Beşinci Mehmet Rəşidin adı altında gizlənərək ordu və donanmanın qurulmasına girişər-girişməz, köhnə hava yenidən çalınmağa başlandı: Avropa hücumu keçdi.

Yallı başçılığını Bolqarıstan etdi: 5 oktyabr 1908-ci ildə knyaz Ferdinand Tırnovoda Bolqarıstanın və Rumelinin bağımsızlığını elan edib Bolqarıstanın padşahı titulu qazandı. İki gün sonra Vyananın, Budapeştin və Sarayevonun dövlət qəzetlərində padşahın boşnak-hersoqovina xalqına manifesti dərc olundu ki, burada da hər iki ölkənin Avstriya-Macarıstana ilhaqından söhbət gedirdi.

Gənc türklər hər iki itkini ləyaqətlə qarşılamamağa hazır idilər bircə şərtlə ki, bunun üçün onlara tam yoxsullaşmış ölkənin həyatından ötrü vacib olan müəyyən maliyyə ödəmələri verilsin. Əslinə qalsa, bu iki diplomatik gedişlə heç nə itirmirdilər, bu ölkələri onsuz da çoxdan əldən vermişdilər. Lakin artıq 1909-cu ilin sentyabrında Albaniyada, 1910-cü ilin yazında Makedoniyada qanlı üsyanlar başladı. 21 sentyabr 1911-ci ildə isə İtaliya Türkiyəyə hücum etdi; işğalçı ordu Tripolini, digər qoşun növləri isə Rodusu və qonşu adaları tutdular. Ənvər Paşa əbəs yerə şəxsən Tripoliyə tələsib orda bədəvilərin fədakar müqavimətini təşkil etdi. İtalyan donanması dənizdə aqalığı edir-

di və 1912-ci ilin oktyabrında gənctürklər Tripoli və Benqazidən, eləcə də Dodekan adalarından əl çəkməli oldular.

Hələ bu müharibənin gedişində cahan savaşı-
nın başlanğıcı olan ikinci müharibə alovlandı.

O, 1912-ci ilin yayında albanların yeni üsyanı ilə başladı. 30 sentyabrda Serbiya, Monteneqro, Yunanıstan və Bolqarıstan öz ordularını səfərbər edib ultimativ şəkildə gənctürklərdən “qədim Serbiya, Makedoniya, Albaniya, Krit üçün əcnəbi qubernatorların rəhbərliyi altında və öz parlamentləri, jandarmeriyası və milisi ilə muxtariyyət tələb etdilər. 1912-ci il oktyabrın 17-də müharibə elan olundu; türk qoşunları bir göz qırpımında geri oturuldu.

Bu, gənctürkçü təəssübkeşlər üçün qorxunc bir şaşqınlıq yaratdı. Türk səltənətinin xristianları türk ordusunda döyüşməkdən imtina etdilər, üstəlik həm də dövlətin düşmənləri ilə qardaşlaşdılar. Dünənə qədər padşahın vassalı olan balkan xalqları “Çatalça xəttində, İstanbulun darvazalarından otuz kilometrlik məsafədə dayandılar. Türkiyə sülh diləmək məcburiyyətində qaldı.

23 yanvar 1913-cü ildə doxsanyaşlı baş vəzir Kamil Paşa divanı, dövlət şurasını topladı. O, Balkan ittifaqının sərt barış şərtlərini qəbul edəsi oldu. Vəziyyət umudsuz idi. Səkkiz həftədən bəri düşmən qoşunları Türkiyə paytaxtının darvazaları önündə cəmləşmişdi; Albaniya, demək olar, artıq itirilmişdi; Yunanıstan Egey dənizinə hakim idi və bütün adaları tutmuşdu. Nazirlər qalib dövlətlərin sülh şərtlərini qəbul etməyi kəsdirən anda divan sarayının qarşısında səs-küy və çaxnaşma qopdu. Tripoli cəbhəsindən yenicə qayıtmış Ənvər bəy bir dəstə gənc zabitin əhatəsində qapıda göründü. Hərbi nazir Nazim Paşa ona doğ-

ru yeridi; hədələr, söyüşlər və atəşlər! Hərbi nazirin cəsədi yerə sərildi. Ənvər Paşa, hər əlində bir tapança, kətilin üstünə qalxıb hökuməti əsir aldı. Sülh şərtlərindən imtina olundu. Müharibə davam etdi. Yeni hökumətin başında Ənvər, Tələt və Camaldan ibarət məşhur üçlük dayandı. Onların hər biri turançılığın alovlu pərəstişkarı idi.

Beləliklə, Ənvər Paşa Avropada nəyi xilas etmək mümkün idisə, xilas etdi. Qənimətin bölünməsinə görə Balkan dövlətləri münaqişəyə girdilər: Rumıniya ilə ittifaqda olan Serbiya və Yunanıstan birləşib Bolqarıstana hücum çəktilər. Ənvər bu imkandan istifadə etdi. Hücuma keçib dillər əzbəri olan sürətli yürüşlə – iyirmidörd saatda səksən kilometr – öz dəstələrini döyüşə atdı. Türkiyə üçün Trakiyanı və bununla İstanbulun Avropadakı arxa cəbhəsini xilas etdi. Vaxtilə Polşa və Vyana çatan nəhəng imperiyadan 24 min kvadratkilometrlik bir ərazi qalmışdı, lakin bu, birinci sülh müqaviləsində olduğundan (30 may 1913) xeyli çox idi. Bu döyüşsüz qələbə ilə Ənvər Paşa Türkiyənin tək-cə hərbi prestijini xilas etmədi, bununla o, həmin gündən öz ətrafında bir mif yaratdı.

Hərbi nazir, əslində isə osmanlı ordusunun ali baş komandanı Əhməd Ənvər Paşa gənctürk sisteminin ən parlaq siması idi. O, Makedoniyada qəsdçi və inqilabçı, Tripolidə qəhrəman, Andrianopol yürüşündə inadkar əsgər kimi sınaqdan çıxmışdı. Turan millətçilərinin müharibə allahı idi. İncə cüssəsi, səliqəsi, qısa bıqları və iri qara gözləri ilə o, ordunun ən cəsur zabiti, ən yaxşı süvarisi, ən sərrast atıcısı idi. Uşaqlıqdan bəxti gətirmişdi. Ömrü boyu işləri arzuladığı kimi getmişdi. Buna görə də özünü taleyin seçkinləri sıra-

sında sayırdı və onun bu əminliyi ətrafındakılara da sirayət edirdi.

Ata-babası ilə o qədər də öyünə bilmirdi. Lakin Ənvər Paşa bu həyat tərzinin öhdəsindən ağrısız gəlmişdi: alman general ştabının məktəbi, müharibə həyatı, uğur və qələbələr ondan zahirən yetkin bir centlemen, daxilən isə bəyzadə yaratmışdı. Qəsdçi kimi başlamışdı, indi isə istənilən rəqibi qanlı terrorla məhv edən bir hökmdar idi. Şərq bu terroru düzgün dəyərləndirirdi: Ənvər qələbə inamının nişanəsi idi. Qızıl haşiyəli mundirdə parad qəbul edərkən hərbi dəstələr ruh yüksəkliyi ilə tüğyan edirdilər. Ənvər onlar üçün zəfər simvolu idi.

Ənvər müharibə allahı, üçlüyün Napoleonu idisə, Tələt onun Taleyranı idi. O, gənctürklərin ən görkəmli dövlət xadimi idi, əsl dövlət xadimi, çevik, fanatik. “Turan irqi ideyası onun simasında özünün şüurlu öndər mübarizini tapmışdı. Anadoluğun yadırqlı ünsürlərdən tam təmizlənməsi onun rəhbərliyi ilə başladı; ermənilərə qarşı məhv mübarizəsini aparan o olmuşdu.

Hər məqamda o, Ənvər Paşanın əksini təşkil edirdi. Onun da atası aşağı təbəqənin nümayəndəsi idi, imperiya poçtunun faytonçusu olmuşdu. Tələt, karyerasını teleqraf məmuru kimi başlamışdı. Lakin Ənvərdən fərqli olaraq bu keçmişi ilə fəxr edirdi. Ənvər sultanın qardaşı qızlarından biri ilə evlənmişdi və qəbul otağında imperator prinsesi kimi arvadına yaraşan qızıl haşiyəli taxt-rəvanlı zəngin bir sarayda yaşayırdı. Tələt İstanbulun ucqar küçələrinin birində qaranlıq mənzildə qalırdı və onun önodasında gənclik çağlarının köhnə teleqraf aparatı hələ də qalırdı. Ənvər boydan balaca və incə idi, Tələt isə köklü ağaca bənzəyirdi: enli kürək, geniş sinə, dördkunc kəllə. O,

az danışdı, amma dediği qanun idi. Vay rəqiblərinin halına! Sultanın kürəkəni Salih Paşa gənc-türklərə qarşı qəsdə iştirak etmişdi və padşahla qohumluğuna baxmayaraq ölümə məhkum olunmuşdu. Beşinci Mehmet ölüm hökmünü imzalamaqdan boyun qaçırırdı. O ağlaya-ağlaya Tələtin ayaqlarına düşdü, lakin diktator dediyindən dönmədi: ertəsi gün xəlifənin kürəkəni dar ağacında yellənirdi.

Dəstədəki üçüncü adamın, Camal Paşanın xalq arasında qısa və aydın bir ləqəbi vardı: “cəllad. Ya babasının sultan Mahmud qulluğunda cəllad olmasına görə, ya da öz rəqiblərini və rəqib hesab etdiklərini həvəslə dar ağacına göndərdiyinə görə. Camal Paşa üçlükdə siyasi intriqalar sahəsini əlində saxlayırdı. Ənvər Paşa üsyanları yatırır, Tələt Paşa qiyamçıları asdırır, Camal Paşa isə qəsdləri özü təşkil edəndən sonra onların üstünü açırdı. Formal olaraq o, əmək və dəniz qüvvələri naziri idi; həqiqətdə isə daxili siyasət xidmətinə başçılıq edirdi.

Bu üç insan, “üç allahsız paşa az qala on il Türkiyəni idarə etdi. Çünki istənilən məsələdə nə qədər müxtəlif olsalar da, bir məsələdə yekdil idilər: Şərq Avropa millətçiliyi ilə xilas olmalıdır. Antikvarlaşmış dinçiliyə iyirminci yüzildə daha yer yoxdur. Quran təcili şəkildə bir neçə dəfə türk dilinə tərcümə olundu. Bağlılıq bütün mümkün vasitələrlə qırıldı, indiyə qədər türk millətinin və onun dininin dili kimi mövcud olmuş ərəb dili ilə bağlılıq. Dünyanın bütün xalqları üçün ümumi olan islamdan bu üç allahsız paşa bir növ “türk-müsəlman milli məscidi yaratmaq istəyirdi. Bütün islahatlar kimi bu cəhd də, təbii ki, teoloji baxımdan əsaslandırılmalı idi. Tələt Paşa Peyğəmbərin bir kəlamına istinad etdi: “Və əmr

bil urf (Öz adətlərinizlə hərəkət edin). Turan türklərinin adətləri də sami ərəblərindən fərqli olduğuna görə gənctürk hərəkətinin rəhbərləri ərəblərin sami islamından əsaslı şəkildə fərqlənməli olan və indiyə qədər eşidilməmiş “Turan islamı məfhumunu yaratdılar.

Turançılığın bu ideyası bəzi məqamlarda bir çevrək yüzildən sonra Şimali Avropanı bürüyən fikirləri qabaqladı. “Qan və torpaq prinsipi hətta savaşı Türkiyəsinin coşqun poeziyasında da öz ifadəsini tapdı. Məsələn, məşhur romançı xanım Xalidə Ədib 1912-ci ildə romanlarının birində yazırdı:

“Kökü olan, əslində atalara söykənən şey məni məftun edir. Turan varlığının dərinliklərindən qaynayıb çıxan bu musiqi mənə aydın edir ki, amacımızı həyata keçirməyə güc toplamaq üçün biz irqin ilkin qaynaqlarına varmalıyıq.

Təqribən elə həmin ildə başqa bir turançı şair – Ziya Göyalp həmin fikri dillər əzbəri olmuş bir şerdə ümumiləşdirir:

“İçimdə vurnuxan tariximin səsidir. Kitabın ölü, saralmış, toz basmış vərəqlərində yox, damarlarımda, qəlbimdə oxuyuram mən ulularımın igidliklərini.

Ey Atillam, Çingizim, irqimin ad-san öyüncü igidlər, siz İskəndər və Sezardan heç də kiçik deyilsiz.

Amma könlümə Oğuz Xan daha yaxındır. Tarixdə onun siması dumanlı və qaranlıqdır. Ancaq qəlbimdə, damarlarımda o hələ də tam əzəməti ilə yaşayır.

Oğuz qəlbimi ovsunlayır, Oğuz könlümü coşdurur, sevincimi daşdırır.

Türkün vətəni nə Türkiyədir, nə də Türküstan. Uzaq, əbədi ölkədir onun vətəni – Turan”.

Turançılıq ideyası – Ənvərin, Tələtin və Camalın başa düşdüyü aparıcı türk dövlətçiliyi ideyası – bu parçada özünün ən nəcib ifadəsini tapmışdır¹.

Fəqət şairlərin poeziyası ilə siyasətçilərin təcürübəsi arasında kəskin ziddiyyət varlı. Yalnız on il sonra Mustafa Kamal Paşa bu uçuruma körpü qoya bildi, gənctürklər isə buna qadir deyildilər. Əgər doğrudan da turançılığı, türk milli dövlətini qurmaq istəyirdinsə, onda nə ərəblər, nə kürdlər, nə yunanlar, nə də ermənilər, ən azı da balkan xalqları buraya qarışmalı idilər. Deməli, məntiq etibarilə gənctürklər Ərəbistandan, Fələstindən, Suriyadan, Mesopotamiyadan, Misirdən imtina etməli idilər. Fəqət bu nəhəng ərəzilərin itirilməsinə heç bir gənctürk razı ola bilməzdi. Faktiki olaraq turançılıq istiqamətində baş verən yeganə şey xristianlaşmış Balkan əyalətlərini tərək edib “padşahın kölgəsi altında Anadoluda koloniyalaşmaq istəyən müsəlmanları məskunlaşdırmaq cəhdi idi.

Turançılıq idealı ilə Osmanlı imperiyasının milli dövlət yox, millətlər dövləti olması faktının arasında gənctürklər nəhayət varsal (mövcud) kompromislərin ən uğursuzunu tapdılar: mövcud müsəlman həmrəyliyindən istifadə edərək bütün qeyri-türk müsəlmanlar turanlaşmalıdır. Və bu nə ərəblərin, nə də kürdlərin ürəyincə oldu. Əbdülhəmidin qorxduğu şey gerçəkliyə çevrildi: türk millətçiliyi əks təsir kimi ərəb millətçiliyini

---

¹ Oğuz Xan Türkünstan ozanlarının Ziqfrididir. Onun haçansa yaşayıb-yaşamaması nibelunqlar qəhrəmanının həyatı kimi qeyri-müəyyəndir. Varlığını Məhəmməddən yüzəlli il önə hesablayırlar. Onun obrazı Turan qəhrəmanlığını və səhra cəngavərliyini rəmzləşdirir.

doğurdu. Türklərin xristian yağlarına – yunanlara, ermənilərə, bolqarlara yeni düşmənlər qoşuldu: millətçiləşmiş ərəblər.

***

Ərəblər türklərə barbar kimi baxırdı. Məğrur özünüdərkklə suriyalılar və mesopotamiyalılar türk milli ideyasına qarşı çıxdılar.

- Nə edib türklər biz ərəblər üçün? - Ərəb başçılardan biri Camal Paşaya söylədi. - Siz bizi məhv etməyə çalışırsınız. İstanbulda iti çağıranda “Ərəb! deyib qışqırırsınız. Özünüdə qaranlıq görünən bir şey barədə deyirsiniz ki, bu, ərəbin saçına bənzəyir. Sizin ən məşhur şairiniz tərənnüm edir: Ərəbin üzünü görməyim deyə, Dəməşqin gözəlliyindən imtina etmək istəyirəm. Türklər bizim üçün Bağdadı viranə qoymuş iblis Hülakünün nəvələridir.

Belə arqumentlərə türklər müstəsnaıq qanunları ilə cavab verirdilər. Ərəblər isə bunun müqabilində gənctürkçülük timsalında inqilabi komitələr yaradıb ərəblərin tələbini Cenevrədə, Amerikada, Misirdə bütün Avropa elçiliklərinə çatdırırdılar.

Təbii ki, türklər bu ərəb millətçilərinin ən xırda əməllərindən də xəbər tuturdular. Hətta ən gizlin məktubların da surəti mərkəzi hökumətə çatdırılırdı. Bu məktublar bugünün özündə belə, göstərir ki, müharibədən əvvəl Türkiyənin əyalətlərində necə ikrahlı bir əhval-ruhiyyə olmuşdur. Məsələn, ərəb başçılardan biri Cənubi Ərəbistandakı kiçik liman qəsəbəsi Hüdeydan Suriyadakı qardaşına yazırdı (23.06.1913):

“Əziz qardaş! Buz istehsal etmək üçün türklər bura kondensator göndəriblər. Türklərin necə bacarıqsız heyvan olduğunu biz gözəl bilirik. Ma-

şınla davranmağı onlar heç vaxt öyrənməyəcəklər. Tezliklə dünya görəcəkdir ki, ərəblərin əksəriyyəti türklərin murdarlığından və işgəncələrindən tənqə gəlib”.

Süni buz fabrikinin qurulması ilə türk murdarlığının arasındakı bağlılığı o dəqiqə başa düşməyən oxucuya ətraflı izah etməyə ehtiyac varmı ki, türk “işgəncələri dövründə adı çəkilən Hüdeydanın 40 min əhalisi vardı, türk “zölmündən azad olduqdan sonra isə cəmi 8 min sakin qalmışdı?!

Gənc türklərin sonralar nəşr etdirdiyi başqa bir məlumatda bildirilir:

“Druz Yahya Bəy Əl-Atraş 1.06.1913-cü ildə Dəməşqdə fransız baş konsuluna bəyan etdi: Fransa Suriyanı tutarsa, druzlar türklərə arxadan zərbə endirəcəkdir”.

Digər xəbərlərdə göstərilirdi ki, Qahirədəki Suriya Komitəsi Suriyanın müstəqilliyini qərara alıb və tacı Misir bəyzadəsinə təklif edib. Ərəb əmiri Hakü əl Asmin məktubları kimi məktublar iqtibas olunur:

“Allah bizi türk zölmkarlarından, onların hökumətindən, azadlığından və konstitusiyasından qorusun!”

Bu məlumatların hamısı fırtına əlaməti idi. Üfüqdə hava bulaşmaqda idi. Əbdülhəmidin panislamizmi xristianları, turançılıq isə suriyalıları, ərəbləri və misirliləri Türkiyənin düşməni etmişdi.

Müqəddəs Savaşın
yaşıl bayrağı

1914-cü il girmişdi. Həlledici il. Türkiyənin bölünməsində üç böyük dövlətin marağı vardı. Üç böyük dövlət bu bölgədə öz rəqibi hesabına xeyir

götürməyə hazır idi. Bu üç dövlət – Rusiya, İngiltərə, Fransa – qəflətən ziddiyyətləri qırağa qoyub həmçinin Türkiyədə marağı olduğunu bildirən dördüncü böyük dövləti, Almaniyanı öncə məhv etmək qərarına gəldi. Əslində Birinci Dünya Müharibəsinin yaranış tarixi budur, Şərqi baxışında.

Türkiyənin ən təhlükəli düşməni Rusiya idi. Çünki Rusiya sultana qarşı müharibəni tək cəmiyyət sahələri ələ keçirmək üçün aparmırdı, onunku həm də səlib yürüşü idi. Siyasi səbəblərin hamısı – Rusiyanın açıq dənizə ehtiyacı – əhəmiyyətsiz idi, əsas məsələ deyildi. Türkiyəni məhv etmək cəhdi Rusiya üçün əslində Böyük Pyotrdan tutmuş İkinci Nikolaya qədər bütün rus çarlarının səlib yürüşü romantikasını təşkil edirdi. Çar özünü Bizans imperatorunun davamçısı – bundan yaxşı müqayisə ola bilməz – yunan ortodoks kilsəsinin “xəlifəsi sayırdı. İslam xəlifəsinin başını əzmək, ayparanı Aya Sofiyadan düşürüb İsanın xaçını yenidən ora asmaq – Türkiyəyə qarşı bütün rus müharibələrinin motivi bu idi. Bundan başqa çarın Bosforu və Dardaneli rus istehkamlarının müdafiəsi altında görməsi səlib yürüşünün gözəlliyini və ləzzətini rus dünya siyasətinin bəhrəsi ilə bağlamaq demək idi.

Türkiyənin ikinci rəqibi həm də Rusiyanın ən böyük rəqibi idi: İngiltərə. Britaniya onda maraqlıydı ki, Bosfor və Dardanelə çar yox, sultan ağılıq etsin ki, rus donanması yeni güc amili kimi Aralıq dənizində fəsadlar törətməsin. Həmçinin britan tarazlıq siyasətinin ana xəttində Rusiyanın Ərmeniyəni və Kürdüstanı Türkiyədən qoparmaq və bununla Persiyanı ələ keçirmək cəhdinə mane olmaq dururdu, çünki Persiya Rusiya ilə Britan Hindistanı arasında bufer dövləti idi. Be-

lələklə, İngiltərənin və Türkiyənin maraqları üst-üstə düşürdü. Lakin Türkiyənin Asiya hökmranlığında İngiltərənin öz marağı da vardı: Türkiyənin qərb yarısı Hind imperiyasının Fars körfəzindəki maraq dairəsinə aid idi, orda neft yataqları, cənub fars neft çölünün təbii davamı vardı. Və şərq yarısı Suveyş kanalının Asiya baryeri idi. Hər ikisi birlikdə Nildən Hindistan yarımadasına körpü, Misirdən qonur irqin dünyasına quru yol idi. Belələklə, İngiltərə istər-istəməz ərəb müstəqillik cəhdlərinin müdafiəçisinə çevrilmişdi, necəki Rusiya erməni və yunan inqilabçılarına hər cür şərait yaradırdı.

Üçüncü böyük dövlət Fransa Türkiyədə ən çox nüfuza malik idi. Rusiya yunan kilsəsinin protektoru idisə, Fransa, katolikləri himayə edirdi. Çağdaş Türkiyənin məktəbləri, dili fransız idi: türk zabit və məmurlarının evladları fransız missioner məktəblərində təhsil alırdı. Mədəniyyət isə imperialist tendensiyaları himayə edirdi. Belələklə, Fransa özünün kiçik xristian majoritarlığı ilə əvvəlcə Liviyada, sonra isə bütün Suriyada maraqlarını dirçəltdi.

Böyük dövlətlərin bu metodoloji yoxetmə fəaliyyətinə Türkiyə nə maddi, nə də mənəvi müqavimət göstərə bildi. İkinci Balkan savaşında gənc türklərin qələbəsinə baxmayaraq Türkiyənin hərbi gücü iflic olmuşdu.

Avropada yalnız bir böyük dövlət vardı ki, Türkiyəyə qarşı heç bir ərazi iddiası irəli sürmürdü və onun bölünməsində maraqlı deyildi. Bu böyük dövlət Almaniya idi. Onun Türkiyədəki maraqları yalnız iqtisadi səciyyə daşıyırdı və elə buna görə də o, türk suverenliyinin saxlanılmasını tələb edirdi. Hələ Əbdülhəmid bunu görürdü və alman kayzerinə və alman ordusuna yaxınlıq axtarırdı.

Bağdad dəmir yolunun çəkilişinə və neftə razılıq, saysız iqtisadi güzəştlər bu yaxınlıq üçün Türkiyənin ödəməyə hazır olduğu mükafat idi. Həm də xalis siyasi səbəblərdən Almaniyaya Türkiyənin müstəqilliyini qorumaq məcburiyyətində idi. Türkiyənin bölüşdürülməsi Rusiyanı Aralıq dənizi dövlətinə çevirər və Avstriya-Macaristanın bütün slavyan problemini sürətləndirərdi. Osmanlı imperiyasının bölüşdürülməsində həmçinin İngiltərə və Fransa güc və ərazi baxımından həddən artıq udardılar ki, bu da Avropa böyük dövlətləri arasında tarazlığı laxladardı.

Əbdülhəmid kimi gənctürk hökuməti də Almaniyaya ilə yaxın bağlılığın üstünlüklərini dərk edirdi. Dünya müharibəsi ərəfəsində Türkiyə iki nəhəng dövlət bloku ilə üz-üzə tək dayanmışdı: Türkiyənin bölüşdürülməsi niyyətini güdən Antanta bloku və Liqa vasitəsilə türk sərhədlərinin toxunulmazlığına zəmanət verməkdən əvvəlcə boyun qaçırmış mərkəzi dövlətlərin bloku ilə.

Üç böyük düşmən dövlətlə sülhü qoruyub saxlamaq üçün gənctürk hökuməti hər şeyə əl atdı. 1914-cü ilin mayında Tələt Paşa çarın hüzuruna tələsdi və ona “əbədi müttəfiqlik təklif etdi. Rusiya, təbii ki, boyun qaçırdı, o, qan düşməninin yalnız tikə-tikə bölünməsinə istəyirdi. Üstəlik 18 iyul 1914-cü ildə Camal Paşa Parisdə fransızlara müttəfiqlik təklif etdi. Fransa bu təklifi qəbul etmiş olsaydı, çox güman ki, dünya müharibəsinin taleyi hələ 1915-ci ildə həll olunardı: onda ingilis-fransız qoşunları, ingilis-fransız silahlarının daşınması Dardaneldən keçib Rusiyanı təchiz edə bilərdi. Lakin Fransa belə bir ittifaqı istəmədi, o, Türkiyənin neytrallığını, Dardanelin rus donanması üçün açılmasını istədi ki, rus qoşunları fransız torpağında Almaniya qarşı dö-

yüşə bilsin. Və Rusiya qət etmişdi ki, qalibiyyətli müharibədən sonra hər ehtimala qarşı İstanbulu tutsun.

Beləliklə, gənc türklərin almanlarla ittifaqa girməkdən başqa, çarələri qalmadı. Almanlar elə də böyük vədlər vermədilər, onlar yalnız türk dövlətinin sərhədlərinə zəmanət verdilər. 2 avqust 1914-cü ildə baş vəzir şahzadə Seid Həlim Paşa müttəfiqlik müqaviləsini imzaladı: zərlər artıq atılmışdı.

Bu hərbi ittifaq yüngüləğıllılıq deyildi. Türk dövlətini qoruyub saxlamaq üçün son imkan idi. Camal Paşa bunu ləyaqətlə dilə gətirdi:

“Mənim baxışımca cəsur bir xalqa yaraşdığı kimi son damla qanına qədər müdafiə olunmaq daha yaxşıdır, nəinki acınacaqlı şəkildə rusların, ingilislərin və fransızların əsarəti altına düşmək: Tout est perdu hors l’honneur¹. Bu, şan-şöhrətlə zəngin bir xalqın tarixində şərəfli bir sonluq olardı. Özünü müdafiə edə-edə məhv olmaqla silahı düşmən ayağının altına atıb məhv olmaq arasında böyük fərq vardır”.

Gənc türklərin bu şərəf kodeksi heç də Türkiyə hökumətinin bütün üzvlərinə aid deyildi. Sultanın xəbəri yoxdu ki, Almaniya ilə ittifaq mövcuddur, o hətta müharibə başlamazdan bir-iki həftə qabaq ingilis səfirinə tam neytrallıq barədə vəd vermişdi. İmperator sarayının əksər sultanzadələri, nazirlərin yarısı sülh tərəfdarı idi; yalnız Ənvər, Tələt və Camal müharibə əzmində idilər. Bu plan özünün “Goeben və “Breslau adlı döyüş gəmiləri ilə Messinadan çıxıb Dardanelə yetişən və onları adları, zabitləri və admiral ştabı ilə birlikdə Türkiyəyə “satan alman admiralı Zouxon

---

¹ Tout est perdu hors l’honneur – Hər şey şan-şöhrət içində itib-getdi.

tərəfindən hazırlanmışdı. Hər iki kreyser türkləşmişdi və admiral Zouxon müharibənin ortasında alman xidmətindən türk xidmətinə keçdi. Sultan və hökumət alman ittifaqından hələ də heç nə bilmirdi. “Goeben və “Breslaunun həqiqətən də alman döyüş gəmiləri kimi qalması faktını dəniz qüvvələri naziri Camal Paşa israrla rədd edirdi. Hər iki kreyser Qara dənizə çıxdılar, təbii və gözlənilmədiyi kimi rus donanması tərəfindən atəşə tutuldular, əks hücuma keçib türk bayrağı altında rus sahillərini bombaladılar (29 oktyabr 1914).

Misir şahzadəsi baş vəzir Seid Həlim Paşa yalnız indi kabinetə bəyan etdi ki, onun hökuməti Antantaya müharibə elan etmək niyyətindədir. Nazirlərdən dördü istefa verdi. Onlardan üçü milli azlıqların nümayəndəsi idi: biri erməni, ikincisi ərəb, üçüncüsü isə müsəlman yəhudi. Onların istefası bir işarə oldu. Bu üç xalq iştirakdan boyun qaçırdı.

Ağsaç baş vəzir sultan sarayına yollananda məhz bayram idi, islamın ən sevimli bayramı, uzun oruccluq ayının bitməsi. Şənlənib-sevinən camaat küçələrə tökülmüşdü; rəngbərəng lopalar yanırdı; sultan cümə məscidində namaz qılırdı.

Bayram şən sonluqla bitmədi. Müharibə elan etmək barədə fərmana qol çəkəndə sultan ağlayırdı. Lopalar hiss olunmadan söndülər. Onların əvəzində Qızıl Buynuzun¹ başı üzərində səfərbər olmuş donanmanın işıqvuranları (projektorları) yandı və qışlalardan alayların urra harayı səsləndi.

---

¹ **Qızıl Buynuz** – İstanbulda Mərmərə dənizinin quruya soxulan hissəsinə verilən ad. Türklər buna “Halic, ruslar “Zolotoy Roq, almanlar isə “Das Goldene Horn deyirlər.

Sultan sarayında isə ruhanilər toplaşmışdı. Şeyxülislam Hairi Əfəndi dərviş ordenlərinin başçıları və ilahiyyət üləmaları ilə məşvərət keçirirdi. Şəriət kitabları açıldı, çox çətinliklə qərara gəldi: yalnız dan yeri söküləndə üləmalar hökm çıxartdılar – cihadın, müqəddəs savaşın bəyan edilməsinə razılıq verdilər. Din savaşının yaşıl bayrağı xəlifə sarayının başı üzərindən təntənəli şəkildə dalğalandı.

Ertəsi gün boğuc dombullar guruldadı. Ruhanilər təntənə ilə Şeyxülislamın iqamətgahına axışdılar. Qədim sancaqlar, səlcuq sultanlarının hələ osmanlıların ilk savaş yürüşlərində öndə dalğalanmış at quyuğundan olan bayraqları, havada yelləndi: Şeyxülislam Rusiyaya, İngiltərəyə, Fransaya qarşı müharibəni “Allahın və Peyğəmbərin adı ilə dünyanın bütün müsəlmanlarına bir borc bilən fərmanı oxudu. Canını və malını qurban etməyi, Məhəmməd dinini, əldə qılınca, qorumağı və yaymağı xəlifə Beşinci Mehmet Rəşid bütün dindarlara əmr etdi.

Xəlifə müqəddəs savaşa çağırırdı.

Bu, çox əzəmətli bir tədbir idi – müqəddəs savaşın elan edilməsi tədbiri. Alman general ştabı və Avropa ictimaiyyəti ona yüksək əhəmiyyət verirdilər. “Xəlifə at belinə qalxırsa, üçyüz milyon müsəlman qılınca sarılır, deyə “Dannzers Armeezeitung şövqlə peyğəmbərlik etmişdi.

Lakin “üçyüz milyon müsəlman heç də qılınca sarılmağa tələsmədi, zira: fətveyə və İstanbulun bütün ruhanilərinin razılığına baxmayaraq bu müharibəni müqəddəs savaş kimi elan etməyə xəlifənin ümumiyyətlə haqqı yox idi. Mömin müsəlman üçün bu, küfrdən də bedtər bir şey idi, komediya idi.

“Cihad məfhumunu Məhəmməd Bibliyadan götürüb¹. Bibliya “kөнüllü müharibə ilə Allahın tapşırığına əsasən aparılması borc sayılan “buyurulmuş müharibə arasında fərq qoyur. Kөнüllü müharibədə qalibin ürəyi istədiyi sülh şərtlərini irəli sürmək olar, buyurulmuş müharibədə isə yox. Burada müharibə rəqib məhv edilənə qədər aparılmalıdır.

Eyni ilə də islam adı müharibə ilə “müqəddəs savaşı arasında fərq qoyur. Lakin müharibəni Allah göydən əmr etmir, əksinə, müharibəni elan edən dinin qoruyucusudur, xəlifədir.

Müqəddəs savaşda iştirak müsəlmanın yeddi dini borcundan biridir, Quran kəlamına görə ən böyüyü və ən müqəddəsidir². Səlib yürüşlərində xristian dünyasının hər bir suçlusu bildiyi kimi ki, o, qırmızı parçadan xaçı kürəyinə tikib müsəlmanlara qarşı müharibəyə gedəndə ən ağır cinayətləri də bağışlanır, Quran da eləcə hər bir mü-

---

¹ “Şübhəsiz, Allah möminlərdən onların canını və malını / cənnət müqabilində satın almışdır / Qoy onlar Allah yolunda vuruşsunlar/ öldürsünlər və öldürülsünlər. Bunun üçün vəd Tövratda, İncildə və Quranda haqq olaraq verilmişdir. Və öz vədinə Allahdan başqa kim sadıqdır? (9, 112) – İqtibas myəlliflərinədir. Azərbaycanca və türkçə tərcümələrdə 111-ci Ayə.

² Məgər siz hacılara su verməyi / və müqəddəs məscidə getməyi Allaha və Qiyamət Gününə iman gətirənlərlə / Və Allah yolunda səy edənlərlə eynimi tutursunuz? Onlar Allah yanında eyni olmaz... Allah yolunda canları və malları ilə səy edənlər / Allah yanında ən uca dərəcəyə çatırlar / və onlar, onlar nicat tapanlardır. Rəbbi onlara mərhəmət və razılıq vəd edir / onlara tükənməz nemətlərlə dolu bağlar müəyyən edilmişdir / Onlar orada qalası olacaqlar / əbədi və həmişəlik. (9, 19-22).

“Allah yolunda səy etmək altında Quran həmişə dinsizlərə qarşı Müqəddəs savaşı nəzərdə tutur. Savaşa getməyənlər üçün əbədi cəhənnəm atəşi ilə cəza Quranın bir çox yerlərində təkrar olunur. – İqtibas və izahat müəlliflərinədir.

səlmanı öyrədir ki, dinsizlərə qarşı müqəddəs savaştakı döyüşlərdə həlak olanın bütün günahları bağışlanır.

Cihadda həlak olanın üzünə həmin an cənnətin qapısı açılır, amma kim ki cihaddan qaçır, o, cəhənnəmə vasil olur¹.

Müqəddəs savaş üçün dəqiq şərtlər vardır: bütçülərə, yəni hindulara, buddistlərə, bütperəst zənci xalqlarına qarşı müqəddəs savaş üçün bir cür və “kitab əhlinə, monoteistlərə, yəni xristianlara və yəhudilərə qarşı başqa şərtlər. Bütçülərə qarşı savaşmaq bütün müsəlmanların əbədi borcudur. Mühəribə elan etmədən, heç bir səbəb və bəhanə olmadan müsəlmanın haqqı və borcudur ki, həmin bütçülərə hücum çəksinlər, onları öldürsünlər, özlərinə qul etsinlər. Lakin xristianlara qarşı belə deyil. Onlara qarşı da müqəddəs savaş aparıla bilər və aparılmalıdır, onları yenmək və əsl imana gətirmək Allaha xoş gedir və cənnətə qovuşdurur. Fəqət bu savaşın haçan başlanması xəlifədən asılıdır. Yalnız o öz ali müdrikliyi ilə xristianlara qarşı müqəddəs savaşa işarə verməlidir. Və bu savaş haçansa elan edilirsə, dünyanın hansı ölkəsində yaşamasından asılı olmayaraq hər müsəlmanın borcudur ki, savaşda iştirak etsin. Demək olar, mütləq xəlifə ordusuna qoşulmaqla yox, bunu o xeyli asan da edə bilər. Səlibçilər islama qarşı öz mühəribələrini

---

¹ Öz evlərində qalanlar sevinirlər ki, / Allahın Rəsuluna qarşı çıxıblar. Can və malla Allah yolunda səy etməyə onların həvəsi olmadı. Onlar dedilər / ‘İstidə yürüşə çıxmayın.’ Söylə: ‘Cəhənnəm atəşi daha istidir’. Oh, kaş biləydilər!.. Onlardan biri ölərsə, heç vaxt onun namazını qılma / və qəbrinin başında dayanma. Zira onlar Allaha və Onun Rəsuluna inanmadılar / və fasiq kimi öldülər (9, 82-84) – Ayələr Azərbaycan və türk tərcümələrində fərqli mətn quruluşuna malikdir.

Avropada dinsizlər və fasiqlər əleyhinə necə aparıldılarsa, hər bir müsəlman da cihad elan edildikdən sonra əlinə keçən bütün yəhudi və xristianlara hücum edib onları öldürməyə borcludur.

Əslinə qalsa, cihadı bəyan etdirəndə gənc türklərin də məqsədi bu idi; Xivədəki, Buxaradakı, Türküstandakı müsəlmanlar, Hindistan, Tunis, Əlcəzair və Mərakeş dindarları xristian amirlərə qarşı qalxmalıydılar. Fəqət Hollandiya Hindistanında, italyan Tripolisində, Avstriya Bosniyasında da müsəlmanlar vardı. Onda bunlar da borclu idilər ki, öz xristian hökumətlərinə qarşı qiyam etsinlər. Və sonra: İstanbulun özündə alman xristian zabitləri, Avstriya topçuları vardı və bunlara qarşı savaşımaq nəinki yasaq edilmişdi, hətta daha pis: bu xristianlar xəlifənin müttəfiqləri idilər və müqəddəs savaşı alaylarına komandirlik edirdilər.

Gözləmək mənasız idi ki, məntiqlə düşünən müsəlmanlar bu fərqi görməyəcəklər: ingilislərə, fransızlara və ruslara qarşı müqəddəs savaş, lakin avstriyalılarla, macarlarla və almanlarla ittifaq?! Peyğəmbərin bayrağını açıb dalğalandıran Əbdülhəmid olsaydı, bəlkə də dışarı müsəlmanlar onun iman çabalarına kor-koranə inamla çox şeyə göz yumub ən azı bir qədər itaət göstərərdilər. Amma gənc türklər, allahsız paşalar, panislamizmin qanlı düşmənləri? Onların müqəddəs savaşı blef idi, təxminən İsanın qəbrini xilas etmək üçün Stalinin hərbi yürüşünə bənzəyirdi. Şeyxülislamın fətvası ki, orada gözlənilmədən deyilirdi: gavurlara qarşı savaşda "...almanlar, avstriyalılar və macarlar islamın dostları kimi istisna olunurlar...", özü bir küfr, bir günah idi. Dünyəvi amir kimi sultan istədiyi ilə müttəfiq ola bilər. Müqəddəs savaş isə müstəsnaqlıq tanımır.

***

Bugün o barədə mübahisə etmək ki, Əbdülhəmid müqəddəs savaşa uğur qazana bilərdimi, tamam mənasızdır. Gənc türklər isə onun elə bir uğursuzluğunu daddılar ki, bunu heç onların düşmənləri də gözləmirdi. Bircə dənə də olsa hind alayı, bircə dənə də olsa Mərakeş batalyonu xəlifənin müttəfiqləri tərəfindən cəbhəyə getmədi. Əksinə: müsəlman alayları Qallipol¹ cəbhəsində, Mesopotamiya və Fələstində ingilis və fransız bayraqları altında can-başla xəlifəyə qarşı vuruşurdular.

Təbii ki, orda-burda Əbdülhəmidin xələfinə rəğbət göstərən panislamçı təəssübkeşlər də vardı. Məsələn, fanatiklər Əfqanıstan əmirini qətlə yetirdilər, çünki o, müqəddəs savaşa iştirak etmək istəməmişdi. Eləcə də Yəmən hökmdarı İmam Yəhya, daha sonra şimali Ərəbistandakı şammar bədəvilərinin bəyzadəsi Əmir Rəşid və ən nəhayət Saxaraya hakim kəsilmiş döyüşkən sənusi ordeni xəlifə tərəfində vuruşurdu.

Lakin bu döyüşlər panislamizm baxımından o qədər də ciddi qəbul edilə bilməzdi. Hələ 1915-ci ilin sonunda aydın olmuşdu ki, panislamizm deyilən şey daha yoxdur. Yalnız türklər vardı. Türk alayları, sonra isə Osmanlı səltənətinə sadıq qalmış çərkəzlər, kürdlər və ərəblər xəlifə uğrunda yox, sultan uğrunda qəhrəmanlıqla döyüşürdülər. Türk alaylarının Dardaneldə, Fələstin cəbhəsində və Mesopotamiyada qat-qat güclü qüvvələrə qarşı apardıqları döyüşlər dünya müharibəsinin böyük qəhrəmanlıqlarının şanlı səhifələri kimi yazılır. Silahsız-sursatsız, tikanlı məftillərsiz

---

¹ **Qallipol**, yaxud **Qallipol yarımadası** – Türkiyənin Avropa hissəsində, Dardanel və Saros körfəzi arasında yerləşir.

və minasız 60 min türk əsgəri dünya müharibəsində iştirak edən İngiltərə və Fransanın ən güclü donanmalarına qarşı alman ali komandanlığı altında Dardaneli qoruyub saxladı. Az qala silah olmadan, arxadan kömək gəlmədən, cəbhənin gücləndirilməsinə umud bəsləmədən onlar dar Qallipol yarımadasının qumbaraların altını-üstünə çevirdiyi səngərlərindən çıxmadılar, düz səkkiz ay Antantanın ən yaxşı alaylarının hücumlarını bir-birinin ardınca dəf etdilər. 1916-cı il dekabrın sonunda müttəfiqlər türk torpağını tərk edib qoşunlarını gəmilərə yığanda alman baş leytnantı Şvartenin hesabına görə Dardanelin döyüş meydanlarında 200 min düşmən əsgərindən 30 minə yaxınının meyiti qalmışdı.

Bu qələbə ilə təkcə Türkiyə xilas olmadı, həm də Türkiyənin qatı düşməni Rusiya bu döyüşdə məhv edildi. Antanta Dardanel üzərindən Rusiyaya nə hərbi dəstələr, nə də silah keçirə bildi. Silah çatışmazlığı üzündən son olaraq Türkiyənin qatı düşməni Rusiya çarı məhvə düşər oldu.

Lakin bu qələbəyə baxmayaraq Türkiyənin vəziyyəti hər ağıllı adam üçün ümitsiz idi. Ordusunun qaymağı gənctürklər hələ cahan savaşına qoşulana qədər Balkan müharibəsində həlak olmuş, Çadalca cəbhəsinin mövqe döyüşlərindəki xolera epidemiyasında qərq olmuşdu. İndi isə Qallipol yarımadasındakı qəhrəman savaşa o ən yaxşı ehtiyat qüvvələrini itirmişdi. Həlak olanların sayı onminlərlə idi. Müharibə də dörd cəbhədə davam edirdi: Ərməniyədə, Mesopotamiyada, Fələstində və Avropada.

Təəccüblü deyildi ki, xarici düşməne qarşı savaşa yanaşı, tezliklə daxili mübarizə də başladı. Gənctürklər hökumət başında idilər, lakin ölkədə bu hökuməti tam nifrət və qorxu ilə rədd edən

düşmənlər getdikcə güclənirdi. Artıq bir dəfə əks zərbəyə qıçqanıb baş vəzir Mahmud Şevket Paşanın əksinqilab üzərindəki qələbəsindən sonra onu qətlə yetirən əski türklər yenidən baş qaldırdılar. Onların başında – nə az, nə çox – türk səltənətinin tac varisi, Həzrəti Dövlətləri sultanzadə Yusif İzzəddin Əfəndi dururdu.

Qorxulu peşə

Dünyada ikinci elə bir adam tapılmazdı ki, Osmanlı imperiyasının tac varisi kimi diqqətlə qorunsun, hər addımı nəzarət altında saxlansın, baxışlardan gizlədilsin, gözdən qoyulmasın; lakin buna baxmayaraq onun üçün nəzərdə tutulan taxta oturmaq, demək olar, heç birinə nəsib olmamışdı. Əksər vəliəhdlər elə ağır xəstəliklərə tutulurdular ki, tamam tərk-i-dünya bir həyat sürməli olurdular. Sağlam qalanı vardisa, o da dəli, yaxud gic-gici olurdu. Bunun əlaməti olaraq həmin tac varisləri şer yazır, yaxud saxsı toplayır, ya da nəsə başqa məqsədli işlər görürdülər. Vəliəhd nə qədər xəstə, marağı nə qədər cəfəng olsaydı, taxta çıxana qədər onun sağ qalma ehtimalı bir o qədər çox olurdu. Tacqoyma isə, dəqiq deyilərsə: Osmanın qılıncını qurşama, açıq-aşkar ən yüksək sağaldıcı təsirə malik idi. Ağır xəstə olan tac varisi vəliəhdlikdən çıxıb sultan olan kimi birdən-birə tam sağalır və gumrahlaşırdisa, heç kim buna heyrətlənmirdi.

Mahmud Rəşid otuzüç il vəliəhd qalmışdı və yalnız orta əsr fars şəriyyəti ilə məşğul olmuşdu. Taxta çıxışından sonra, təbii ki, həvəslə hökmdarlıq edərdi, amma sarayının bütün qulluqçuları, aşpazları, məmurları, xacələri birdən-birə gənc-türk komitəsinin sadıq təəssübkeşləri ilə əvəz edildi və beləliklə bu sinli kişi təzədən fars şəriyyətini öyrənməli oldu. Onun tac varisi – məhz həmin Yusif İzzəddin də, təbii ki, xəstə idi. Şübhəsiz, söhbət irsi xəstəlikdən gedirdi. Zira sultan-zadənin atası həmin Sultan Əbdüləziz idi ki, gözəl günlərin birində ağır sinir pozğunluğu zamanı öz nəbzini kəsmişdi. Oğlu həmin an başa düşdü ki, onda da ağır əsəbilik və melanxoliklik var. O,

həyatını bu diaqnoza borclu idi. Xarici aləmdən çəkilib özünün Zincirli Köyündəki xəyalvari gözəl sarayına qapandı. Narahat Əbdülhəmid tərəfindən göndərilən can həkimləri hər həftə vəliəhdin yanında olurdular, lakin onlar da yalnız belə hökm verirdilər ki, sultanzadə az qala dəlilik həddinə çatan ağır bir nevrastenikdir.

Əbdülhəmid devriləndən sonra sultanzadənin sağlamlığı nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxşılaşanda bu kiməsə o qədər də gözlənilməz olmadı. Otuzillik ruhi xəstəlikdən sonra o, camaat içində görünəndə aydın oldu ki, bu yazıq dəli nəinki tam gücə malikdir, hətta öz gələcək təbəələrinin dərdindən əməlli-başlı halidir və bu dərdlərin aradan necə qaldırılması barədə ən ağıllı planları var.

Həmin andan o, siyasətə atıldı: Balkan savaşında cəbhədə görüldü; Ənvər Paşa Ədinnəni bolqarlardan geri alanda vəliəhd bu şəhərə varid oldu və həmin qədim türk iqamətgahının sakinləri tərəfindən hərərətlə qarşılandı. Tac varisinin bu populyarlığı, müstəsna olsa da, sultanda qısqançlıq oyatmadı, əksinə, daha çox gənctürklərin etimadsızlığına səbəb oldu. Əvvəllər onlar vəliəhddə öz müttəfiqlərini görürdülər, Əbdülhəmidin düşməni kimi o, Əbdülhəmidə devirənlərin dostu olmalı idi. Lakin, nə qədər təəccüblü də olsa, onlar Yusif İzzəddinin simasında müstəqil fikirli bir insanla rastlaşdılar. Əbdülhəmidə olan nifrəti onun panislamizmə hə deməsinə mane olmurdu. O, gənctürklərə ərəblərlə ittifaqa girməyi və müsəlman cəbhəsini türk siyasətinin alt qurumu etməyi məsləhət gördü.

Müharibə məsələsində də sultanzadə “Birlik və Tərəqqi Komitəsindən fərqli fikirdə idi. O öz irsini saxlamaq istəyirdi, ona görə də müharibəyə qoşulmağın əleyhinə idi. Məlum olanda ki xüsusi

barış hazırlığı görmək üçün vəliəhd dostlarını İsveçrəyə göndərüb, şayə gəzdi ki, sultanzadə yenedən köhnə ağır dərdlərini tapıb və öz sarayına çəkilib. Sultanzadə eyhamı başa düşüb yenedən tənhalığa qayıtdı. Lakin o, turançılığın yaygın idealinı islamın düz yolundan üstün tutan gənc türklərə nifrət etdi. Xilas etməli nə vardısa, xilas etmək qərarına gəldi, qorxu bahasına ki, özünün melanxolikliyi həyatı üçün təhlükəli ola bilər. Günlərin birində katibi Perada kiçik bir səyahət bürosunda İsveçrəyə birinci dərəcəli iki bilet sifariş verdi.

Biletlər istifadəsiz qaldı.

Ertəsi gün İstanbul qəzetləri nekroloqla çıxdı: “Həzrəti Dövlətləri sultanzadə Yusif İzzəddin Əfəndi irsi melanxoliya tutmasında öz damarlarını doqramış və bu yolla atası Əbdüləziz kimi intihar etmişdir; bunu şəhərin ən sayseçmə həkimlərinin imzaları təsdiqləyirdi.

Vəliəhdin həyat üçün qorxulu olan postunu bundan sonra Mehmet Vəhdəddin tutdu. Sələfinin ölümü nəticəsində bu sultanzadə büsbütün dəli oldu. Onun arıq, eynəkli sifətində həmişə bir giclik vardı. Gözləri daim yumulu olardı, yerışı səndərli. Sələflərindən fərqli olaraq o, camaatdan qaçmırdı, əksinə. Qoy hamı bilsin ki, gicin biridir. Harda gəldi məmurları, generalları qəbul edirdi və elə gic-gici suallar verməyi bacarırdı ki, hətta qartımış əski türklərin də matı-qutu quruyurdu. Həqiqətdə isə bu gic-gici, Türkiyənin ən ağıllı irticaçısı idi: Əbdülhəmidin kiçik qardaşı və sevimlisi kimi o, sultanın məktəbini keçmişdi. Qardaşının yeganə etibarlı adamı kimi ucsuz-bucaqsız imperiyada istənilən dünya siyasətinə hamıdan yaxşı təhlil verirdi. At sürməkdən, güllə atmaqdan və üzgüçülükdən başqa o, Əbdülhəmiddən rəsmən yalnız hərəmxana məsələləri ilə

məşğul olan gic-gici rolunu oynamağı da öyrənmişdi. Bu oyunla o, sirlərdən xəbər tuturdu ki, onları da əlüstü imperator qardaşına çatdırırdı. Yalnız yaxından etibar etdiyi kiçik bir dairə bilirdi ki, o, imperator sarayının ən qorxulu çuğuludur.

Gənc türklərin və Almaniyaya ilə ittifaqın gizli rəqibləri saydığı şəxsləri öz tərəfinə çəkməklə dairəsini tədricən genişləndirməyə bu sultanadəninin hansı vasitələrlə cəhd etməsi üçün bir səciyyəvi epizod mövcuddur ki, onu Türkiyənin gələcək xilaskarı Mustafa Kamal Paşa həmin başdanxarab vəliəhdə ilk tanışlığından danışanda söyləyir:

Kamal Paşa 1917-ci ildə alman kayzerinin Almaniya sərəfərə dəvət etdiyi vəliəhdə müşayət etmək tapşırığını alır. Gələcək sultan döyüşən Almaniyanın əzəmətini doğru-düzgün dəyərləndirməyi öyrənməli idi və gənc türklər Kamal Paşanı müşayətçi kimi ona qoşdular, zira bu dönməz general onlar üçün narahatçılığa çevrilməyə başlamışdı. Sərəfərəni görəndə vəliəhd gözlərini yarı yumub öz yerində oturmuşdu və gənc generalın özünü təqdim etdiyi xoşməramlı nitqinə bu sözlərlə cavab vermişdi: “Hə də. Allahın adı ilə. Deməli gedirik. Hələ zaldan çıxanda Mustafa Kamal saray zabitinə ikrahla demişdi: “...belə birisi də sabah padşah ola bilər! Eləcə sultanadə ilə general qatarda əyləşəndə vəliəhd öz komediant rolundan çıxmamışdı. Kamal Paşanın dediklərinin heç birinə Vəhdəddin cavab verməmişdi, gözlərini qıyıb ortaya yalnız bir-iki söz tullamışdı. Mızıldanmışdı. Alxara libaslı soysuzun (degeneratın) haçansa bağışlaya bildiyi acınacaqlı təsiri bağışlamışdı. Təmtəraqılı qatar ta türk sınırına çatıb şərqi Rumeli dağlarından keçənə qədər. Bu vaxt vəli-

əhd qəflətən ayılmış, dikəlib yerində oturmuş, öz müşayətçisinə sərt bir nəzər salıb demişdi: “Qu-laq asın, ekselens, əminəm ki, Almaniya mühari-bəni uduzacaq, biz də onunla. “Gicgici birdən-birə siyasi durumu dəmir məntiqlə təhlil etməyə və ondan bədbin nəticələr çıxarmağa başlayanda Kamal yerində diksinmişdi. Bu, general Kamal Paşanı əski türklərin cəbhəsinə çəkmək cəhdi idi. Cəhd nəticəsiz qalmadı. Uzun müddət Kamal Pa-şa Vəhdəddinin tərəfkeşləri sırasında oldu. Mus-tafa Kamal Paşa Mudrosun faciəli süqutundan sonra Vəhdəddin tərəfindən Şərqi Anadoluya göndərilənə qədər, çünki o, ehtiyatlı sultanadəyə çox radikal planlar təklif edirdi. Yalnız o vaxt onların yolları ayrıldı, fəqət bu barədə sonra danışılacaq.

Hələlikse Vəhdəddin əbədi etinasız “gicliyində qalırdı. Səndələyə-səndələyə sarayda veyllənirdi, vəzifə borcu kimi onu yoluxan nazir və siyasətçilərə heç nə anlamadan pərdəli gözləri ilə baxırdı, yenə də hərəmxanası üçün yeni-yeni ar-vadlar alırdı və gənctürklərdən, böyük qardaşı Əbdülhəmidə devirmiş və onun ömür əsərini, panislamçı hərəkatı darmadağın etmiş kafirlərdən intiqam alacağı günü gözləyirdi.

Cihadın baş cəbhəsində

Türkiyənin dünya müharibəsinə girməsi ilə Şərqdəki hərbi durumu aşağıdakı kimi qısaca şəkkildə ümumiləşdirmək olar. Türklərin müharibə amacı: Şimali Afrikanın zəbti, Misiri, Saxara çöllərini qiyama qaldırmaq. Almanıyanın Şərqdəki müharibə amacı: Suveyş kanalını tutmaq, Avstraliya və Hindistandan cənubi Fransaya gedən yola ağıalıq etmək. Rusıyanın müharibə amacı: Ərməniyyənin zəbti və Aralıq dənizinə doğru yürüş. Və İngiltərənin amacı: İraq neftinə görə gələcək danışıqlar üçün əl girovu kimi Bağdadın və Mosulun zəbti.

Ruslar, fransızlar və ingilislər hal-hazırda Avropada elə intensiv məşğul idilər ki, Şərqdəki döyüş üçün yalnız əlavə qüvvələri ayıra bilirdilər. Türklər yeganə düşmən idi ki, 1914-cü ilin sonunda və 1915-ci ilin əvvəlində Afrika cəbhəsində önəmli maraqları vardı, ordan başqa heç yerdə panislamizm mübarizəsi, müqəddəs savaşı gerçəkləşə bilməzdi, çünki yalnız orda dindarların böyük kütləsi azad edilə bilərdi. Beləliklə, Ənvər Paşa dünya müharibəsi başlayandan dərhal sonra ingilislərin türklərdən qopartdığı vassal dövlətinə, Misirə hücum etməyi qərara aldı.

İlk hücum Suriyadan başladı, ikincisi Afrika səhrasından. Strateji vəziyyət türklər üçün əla, hücumun məqsədi çəkici idi. Nil vadisi, Saxara və Sinay çölləri arasındakı yaşıl torpağın dar zolağı, türk ordusundan yalnız Suveyş kanalının yüzmetrik duzlu axarı ilə ayrılırdı. İslamın qələbəsi üçün vəziyyət heç vaxt belə əlverişli olmamışdı və heç vaxt hansı əməliyyatsa belə uğursuz uduzulmamışdı.

Döyüş xəracı, o vaxt on milyon insanı olan zəngin, bərəkətli, sıx əhalili vitse-kral səltənəti Misir elə həsədli duruma malik idi ki, bir-birini yenmədən ən azı üç leqal hökmdar ona eyni zamanda sahib çıxırdı. Bu hökmdarlardan biri sultanın vitse-kral kimi tanıdığı Zati Dövlətləri Xədiv (vitse-pađşah) İkinci Abbas Hilli idi, lakin müharibə başlayanda o, təsadüfən İstanbulda idi və bir daha öz ölkəsinə qayıda bilmirdi. İkinci hökmdar pađşahın satqın və dönük saydığı, lakin bunun əvəzində Böyük Britaniyanın əlahəzrət kralının və Hindistan pađşahının taxta əyləşdirib tanıdıqları Dövləti Həzrətləri Sultan Hüseyn idi. Əsl hökmdar isə Qahirədəki ingilis baş komissarıydı.

Nisbətən mürəkkəb bu siyasi durum o vaxt anlaşılar ki, Nil vadisinin qanuni əmirzadəsi ilə yaxından tanış olaq.

İkinci Abbas Hilli fanatik müsəlman deyildi. Vyanada boya-başa çatmışdı, bir tərəfdən özünü zabıt və centlemen, digər tərəfdən isə zadəgan və Allahın taxta əyləşdirdiyi hökmdar hesab edir və zabıt və zadəgan olmayanlara az-çox nifrət bəsləyirdi. Deməli, öz təbəələrinə, “fəllahin (kəndli) sayılan xalis misirlilərə ikrahla yanaşırdı. Bu kəndlilərə söykənən parlamentar hökumətin istənilən növünə nifrəti vardı, amma Misirin alban-türk aristokratiyasının müqabilində bu fəllahinə lord Kitçenerin rəhbərliyi altında sistemətik olaraq daha çox hüquqlar verməyə cəhd göstərən ingilislərə hamıdan artıq kin və nifrət bəsləyirdi. Beləliklə, lord Kitçenerin Abbas Hilli ilə ziddiyyəti getdikcə kəskinləşirdi. Ağıllı xədiv başa düşürdü ki, dünyəvi siyasətlə o heç vaxt ingilislərdən yaxa qurtara bilməyəcək, bu nədən də panislamizmin öndərinə çevrildi. Planlı şəkildə

Əl-Əzhar universitetinin doktorlarına və professorlarına söykəndi. Gənc türklər İstanbulda qalib gələndə öz müsəlman dini tendensiyasını birçün gün də yerə qoymadan onlara qoşuldu. Özü yarımtürk olsa da, oyanmaqda olan gənc misir millətçiliyini antibritaniya axarına yönəldərək ondan istifadə etdi. Misir partiyalarının hamısı türklərin, sülalənin əleyhinə yox, yad istilacı qüvvəyə qarşı yeridi. 1914-cü ilin yayında lord Kitçener Abbas Hilli ilə məsələni çürütməkdən ötrü səlahiyyət almaq üçün İngiltərəyə yollandı. Abbas Hilli də Kitçenerə qarşı təminat almaq üçün yenidən İstanbula döndü. Bu vaxt dünya müharibəsi başladı. İngilislər Abbas Hillinin bir daha Misirə qayıtmasına icazə vermədilər. Türkiyə dünya müharibəsinə girəndə onun Nil sahilindəki qədim vassal dövləti ilə son bağları qırıldı. 18 dekabr 1914-cü ildə Misir üzərində Britaniya protektoratı elan edildi, 19 dekabrda bildirildi ki, Britaniyanın həzrəti hökuməti xədiv İkinci Abbası taxtdan salmış və onun yerinə xədiv İsmayılın oğlu Hüseyini Misirin sultanı etmişdir.

Misir üzərindəki dördyüzlük türk hökmranlığı, demək olar, sona yetmişdi.

Əgər istilacı yad dövlət birdən-birə sənin hökmədarını taxtdan salıb yerinə bir kölgə padşah qoyursa, bunu dünyanın heç bir ölkəsi məmnunluqla qarşılamır. Bu, xüsusən intensiv şəkildə panislamçılıq təbliği ilə hazırlanmış bir ölkənin müsəlman əhalisi üçün, ilk növbədə də bu ölkə əgər panislamçılığın beşiydirsə, daha az qəbul olunan şeydir. Misir əhalisinin hamısı – şəhərlisi də, kəndlisi də, ziyalısı da, ruhanisi də – türklərin yürüşünü, Suveyş kanalına hücumu səbirsizliklə gözləyirdi.

Türklər bu situasiyanın şansını dərk edirdilər.

Suveyş xülyası

Qərbi Avropada fransız-alman cəbhəsi 1914-cü ilin dekabr lehməsində ilişib qalanda və Qali-siyada Avstriyanın hücumları San çayı sahilində sona yetəndə, məhz həmin çağlarda kiçik Suriya kəndi Yolun vağzalında adi bir drezina, onun yanında isə şövəsaqqal və xırda qara gözlü, adi görkəmə malik bir zabit dayanmışdı. Şayırlama yağış yağdı; yol “qırma daşdan hörülmüş iki divar arasında su basmış bir kanal idi, dəmir yolu işləmirdi. Yol kəndinin camaatı şövəsaqqal kişiyyə andaman edirdi ki, Allahın üz döndərdiyi bu kənddən çıxıb Aleksandretə getməyə heç bir vasitə yoxdur. Yağış getdikcə güclənirdi, gecə düşmüşdü. Bu zaman saqqallı kişi drezinaya mindi, dəstəyi çəkib amanat relslərin üstü ilə ordan uzaqlaşdı. Yol sahil boyu gedirdi. Fırtına tüğyan edirdi. Düşmənin zirehli kreysərləri hərdənbir projektorları ilə yan-yörəni işıqlandırır, su təkrar-təkrar drezinanın üstündən aşırı, hərdən də relslər iyirmi metrlik dərənin üstündə əsim-əsim əsirdi. Bu minik vasitəsinin dəstəyi arxasında Suveyş kanalını tutmaq və Misirə şərqdən hücum etmək əmrini almış, indi isə Suriyaya öz ordusunun yanına tələsən türk cənub qoşunlarının baş komandanı Camal Paşa bir kabus kimi əyləşmişdi.

Gecəni diri gözlü açmış və iliyinə qədər islanmış paşa Dəməşqdəki Palace-Hotelə düşəndə onu alman baş leytnantı baron Kres fon Kressenştayn gözləyirdi, əlində də bir qalaq kağız: Suveyş kanalının tutulması planı.

Bu fikir üç şövqlü atanın uşağı idi. Alman baş qərargahı, üç allahsız paşa və dinsizlərə qarşı hücum savaşında qoşuna xeyir-dua vermək üçün öz ordenlərinin generalı Vələd Çələbi Əfəndinin

rəhbərliyi ilə Türkiyənin hər yerindən Suriyaya axışmış dindar Mövləvi dərvişləri onun ilkin yaranışında iştirakçı olmuşdular. Şansları əladan əla idi: Müharibə başlayanda ingilislərin Nil vadisində vur-tut 6 min əsgəri vardı, bunlara da indi ingilis baş komandanlığına tabe olan xədiv qoşununun təqribən 30 min müntəzəm əsgəri qoşulmuşdu. 1914-cü ilin dekabrından Misirə Hindistan və Avstraliyadan əlavə qüvvələr gəlsə də, təchizat bir o qədər sürətlə getmirdi.

Misirə qarşı müharibə əhval-ruhiyyəsi Türkiyədə çox yüksək idi: Camal Paşa İstanbulla vidalaşarkən ya qalib gələcəyinə, ya da Suveyş kanalında canını qoyacağına təntənəli and içdi. Mövləvilərin və beктаşilərin ən yaşlı və ən müqəddəs dərvişləri möminlərə üz tutdular və Misiri ingilislərin zülmündən qurtarmaq istəyən dərviş və ruhanilərdən ibarət bütöv bir batalyon onlarla yola çıxdı.

Lakin Dəməşqin “Saray Hoteli ilə Suveyş kanalı arasında Sinay səhrası yerləşir. Bu səhranı keçilən torpağa çevirmək üçün dərvişlərin canfəşan ibadətləri bəs eləmədi. Haçansa yəhudilər əks istiqamətdə Sinay yarımadası ilə yürüş edəndə göydən yağan halvaya və bildirçinlərə, bunlardan heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən su qaynaqlarına umud edirdilər ki, həmin qaynaqları da Musanın çəliyinin sirri yerdən çıxarırdı. Lakin cihadın iman döyüşçülərinin yolunu asanlaşdırmaq üçün dərvişlər nə halva, nə də bildirçin icad edə bildilər. Beləliklə, Sinay çölünə qarşı mübarizə alman baronu Kresə həvalə olundu.

O da sehrli çubuğa əl atdı: yeraltı su mənbəyi axtaranlar və mühəndislər birlikdə səhraya çıxıb heyrətamiz bir çalışqanlıqla yürüşü təşkil etdilər. Saysız-hesabsız keçid məntəqələri quruldu: Su

qabları, dərman və silah anbarları, bunlara nəzarət edən postlar. Türk ordusunun əsgər və zabidləri üçün xüsusi həyat tərzi müəyyən edildi: Səhra dieti – adambaşına gündə bir tuluq su, bir ovuc xurma, bir ovuc zeytun, bir öynəlik fətir.

Bu diet nə qədər qıt olsa da, qoşunun azuqəsini aparmağa 15 min dəvə lazım oldu. Sonralar ingilislərin də öyrəndiyi kimi, bu qədər güclü yük dəvələrini toplamaq heç də asan deyildi. Camal Paşa cəbhəyə yararlı heyvanları müvafiq sayda axtarıb tapana qədər xeyli vaxt itirildi. Səhranı tənzimləmək alman təşkilatçılığının möcüzəsi idi. Kres fon Kressenştayn və Camal Paşa Suveyş kanalına hücumu bacardıqları qədər gözlənilməz yürüş kimi aparmağa çalışdılar. 25 min ərəb və türk, bunlardan 14 min döyüşçü və 11 min azuqə əsgəri, ingilis kəşfiyyat uçaqlarından yayınmaq üçün xırda bölüklərə ayrıldılar. Dəstələr yalnız gecələr yürüyürdü, gözə çarpmaq üçün gündüzlər düşərgələndirdilər. Demək olar, dağ topları müstəsna olmaqla qum dənizində topları və on ədəd pontonu dartıb aparırdılar. Fantastik libaslı saqqallı dərvişlər ayaqyalın zəncilərin, hörükləri yellənən, qurşaqdan yuxarı çıpaq bədəvilərin yanınca silahlarını cingildədə-cingildədə yeri-yirdilər. Ekspedisiya daha çox səlib yürüşünü xatırladırdı, nəinki müasir hərbi yürüşü.

Bugün yatı vaqonunda turistin beş saata getdiyi yolu ram etmək üçün hərbi dəstələr iyirmi gecə yol getdilər. İyirminci gecə qoşun kanaldan onbeş kilometr aralıda dayandı.

1915-ci il fevralın ikisindən üçünə keçən gecə macaralı oyun başladı. Əgər almanlar Suveyş kanalını bir neçə aylığa sıradan çıxartmaqla məhdudlaşsaydılar, pontonlar əvəzinə yüz dəvə yükü dinamit götürmüş olsaydılar, bəlkə də dünya mü-

haribəsi başqa bir səciyyə kəsb edərdi. Lakin onlar həm Misiri zəbt etmək, həm də Suveyş kanalını salamat saxlamaq istəyirdilər. Türk mühəndis hərbi dəstələri tam sakitlikdə pontonları kanalın qara axarına buraxdılar. Böyük böyük ardınca Asiyanı Afrikadan ayıran dar su kəmərinə qalxdı. Lakin kanalı üzüb keçmə bir-iki saat gec başlamışdı. Hava ağarışdananda və ingilislər türkləri görəndə kanalın Afrika sahilində yalnız 600 adam vardı. Yarım saat keçmiş Misir və ingilis bataryaları türk pontonlarını darmadağın etdi – cəmi üçü salamat qaldı. İngilis kreysərləri özünü yetirib artileriyaya kömək etdi. İngilis uçaqları türklərin sərkərdə təpələrini bombaladı və Camal Paşa ümitsiz savaştan əl çəkəsi oldu. Geriçəkilmə əmrini verdi.

Alman baxışında bu atışma bəlkə də bir uğur idi: ingilislər Suveyş kanalı sarıdan qorxuya düşmüş və Misirdə öz ordusunu get-gedə artırmışdılar, nəhayət (gələcək) feldmarşal Allembinin rəhbərliyi altında Misirdə ordunun sayını ikiyüz minə çatdırmışdılar ki, bu əsgərlər də Fransada Antantanın köməyinə yetə bilməmişdilər.

Strateji baxımdan isə bu ekspedisiya bir uğursuzluq idi: Suveyş kanalından Eritreaya gediş-gəliş üçün yarınan İtaliyanın xətrinə dəyməməkdən ötrü Almaniya kanalı salamat saxlamaq əmrini vermişdi. Lakin buna baxmayaraq İtaliya sonralar Antantanın tərəfinə keçmiş və onu yenidən dağıtmaq imkanı bir daha ələ düşməmişdi.

Bu ekspedisiyada ən pis məğlubiyyəti isə panislamizm qazandı. Misirdə bircə fəllah belə, silaha əl atamaya-atmaya kanalın qərb sahilində həlak olmuş yüzsəksən türk, uduzulmuş işin qan şahidlərinə çevrildi. Müsəlman əsgərlərin qulluq etdiyi, müsəlman zabitlərin əmri altda olan Misir

artilneriyası ən təsirli atəşlərlə cihad döyüşçülərini yerə sərdi. Türk əsgərləri Misirə qaliblər kimi yox, əsirlər kimi daxil oldular. İngiltərənin mərhəmətini qazanmış Sultan Hüseyn müttəfiqlərin son qələbəsinə əvvəlcədən arxayın idi. Sonralar Hindistandan, Avstraliyadan və Yeni Zelandiyadan yeni-yeni brit hərbi dəstələri Misir qarnizonunu gücləndirəndə son fanatiklər təslim oldular. Qismət!

Camal Paşa geri, Fələstinə qayıtdı və ikinci kanal ekspedisiyası üçün həmin an hazırlıq gördü. Səhrada yenidən mövqelər yaradıldı, azuqə toplandı, etaplar quruldu.

Amma İstanbuldakı alman baş qərargahı Misirə qarşı hücumla başqa səmtdən cəhd etmək təklifini irəli sürdü: Saxaranın çöl suvarilərini Nil vadisinə qarşı səfərbər etmək. Sənusi ordeni müqəddəs savaşa çağırıldı.

Böyük Sənusinin son savaşı

Sənusilər qırx il zəfərdən-zəfərə yürüyən, otuz il müdafiədə oturan və sonra dağılan hərbi orden idi. Onun taleyi Şərqdəki ruhun həmişə təkrarlanan qələbəsi üçün xüsusi səciyyəvi bir nümunə idi. O göstərir ki, hələ bugünün özündə də islamda son olaraq siyasi dəyişkənliyin ilkin şərtləri nə qızıl, nə də hakimiyyətdir, əksinə, ruh, möminlik və müdriklikdir. Göstərir ki, dövlətlər və tayfalar, bəyzadələr və hökumətlər müdrik insana necə tabe olurlar, yalnız ona görə ki o, müdrikdir.

Sənusi ordeni, “Sənusiyyə, az qala yüz ildir ki yaranmışdı. Onun əsl yaradıcısı mərakeşli olmuşdu, Peyğəmbərin törəməsi Seyid Məhəmməd Əl-İdrisi. Bu mömin dərvişə yeni bir təriqin, yəni müasirlərini günah bataqlığından cənnətin işıqlı ucalığına aparacaq yeni bir yolun ilhamı gəlmişdi. Bunu bəyan etmək üçün həmin üləma Məkkəyə yol aldı və orda dini orden yaradı. Onun “təriqi tətbiqi magiyadır: bu ordenin şeyirdləri canfəşanlı ibadətlə idrakın bir pilləsindən digərinə qalxırlar, ta Peyğəmbər onlara görünənə qədər, onlar ikili ünsiyyətdə ondan bütün sual və dərdlərə cavab və məsləhət alana qədər. Ordenin ən aşağı rütbəsi, mürid, şeyirdlərdən hər gün ordenin zikrlərini bir neçə min kərə təkrarlaması tələb edir. Hər uca mərtəbə daha böyük asketizm, Allahın varlığına və Peyğəmbərin simalarına daha dərin bəsirət tələb edir.

Bu cür dini məşqlərə islamda yol verilir. İdrisi ordenində yeni olan şey yalnız magiya idi ki, bu da onun özündən gəlirdi. Onun sonsuz möminliyinin və müdrikliyinin timsalı kimi bugünün özündə də danışırırlar ki, bir dəfə şeyirdi Quran ayəsinin beş

kəlməsinin anlamını ondan soruşanda cavab olaraq o, yetmiş min cümlədən ibarət bir məruzə edib. Təlimin eyni növünü biz bütün şərq dinlərində, dəqiq deyilsə, təhrik doqmasının ciddi əməl olduğu, buradan da – a priori¹ ilahilik və bununla da hər sözün, hər cümlənin, hətta hər fikir sıçrayışının mənaüstü anlamının bərqərar olduğu vəhyli dinlərin hamısında tapırıq. Nəqə-dərki bu a-priori-idrak quru bir doqma təki Əzhar universitetinin tədris metodlarının təsvirində, bundan qabaq tanış olduğumuz kimi, sxolostika olaraq qalır, dəyərsizdir. Lakin eləki içinin ən dərin qatlarına qədər mistik vəhylə dolu əsl mü-qəddəs bir insan peyda olur, o, dindən başqa, heç nəyə can atmayan hər kəsin qəlbində yenidən həmin inamın odunu yandırır.

İdrisi belə bir insan idi. Görəndə ki şeyirdləri yetkinləşib, içindən dörd ən yaxşısını seçdi və yeni “yolu dünyaya bəyan etmək üçün onları şimala, cənuba və qərbə göndərdi. Həvvarilərin dördü də uğur qazandı, lakin dünya tarixinə onların bir-cəciyi düşdü: Əlcəzair ruhanisi Seyid Məhəmməd Əs-Sənusi. Birinci “Böyük Sənusi.

İdrisinin mistik orden təliminə 1843-cü ildə şimali Afrikadakı Benqazidə məskunlaşmış Məhəmməd Əs-Sənusi hərbi-dövlət və panislamçı tendensiyalar əlavə etdi. Artıq qırxüç yaşında 64-dən az olmayaraq müsəlman ruhani ordeninin üzvü olmağı ilə öyünən yeni orden qurucusu tezliklə qüvvəyə çevrildi. Lakin o, təkcə dini hakimiyyət istəmədi, ona görə də öz ordeninin mərkəzini sirli Carəbub oazisinə, Misirlə Benqazi əyaləti arasındakı sərhədə keçirdi. Orada bir şəhər saldı. Quyular qazıb arxlar çəkdi. Xurma ağacları əkib

---

¹ a-priori (lat.) – «əvvəlcədən, binadan»; «adi idrakdan törənən».

bağ saldı. Öz ordeninin missionerləri üçün universitet yaratdı. Carəbubdan onlar Mərakeşə, Azirə, Həbəşistana qədər genişləndilər.

1859-cu ildə Seyid Məhəmməd öləndə – heç altmış yaşı tamam olmamışdı – artıq müqəddəs idi; onun qəbri üstünə bütün Afrikadan mömin zəvvarlar axışıb gəlirdi. Kiçik oğlu Əl-Mehdi böyük ustad kimi onun yolunu davam etdirdi.

Əl-Mehdinin vəliəhd elan edilməsi mərasimi əfsanə kimi səslənsə də, sözbəsöz düzdür və sənusiyyə ruhu üçün bundan səciyyəvi heç nə ola bilməz: Qoca orden generalının iki oğlu vardı. Onlardan biri vəliəhd olmalıydı. Bu zaman o, oğullarının ikisini də hündür bir xurma ağacının başına dırmaşdırıb Allahın adı ilə onlara aşağı tullanmaq əmrini verdi. Böyük oğlu, ağıllısı, qulaq asmadı. Kiçiyi isə “özünü Allahın mərhəmətinə tapşırıb hoppandı və möcüzə də olsa, heç yeri yaralanmadı. Bundan sonra rəhbərlik onun öhdəsinə düşdü. O da ordeni tələsik genişləndirdi. Tezliklə Sudana, Çad gölünə, yəni alman Kamerununun sərhədinə qədər yeridi. 1884-cü ildə Düveyrye “ixvanın, sənusiyyə qardaşlığının gücünü artıq üç milyon döyüşçü ilə hesablayırdı. Mərkəzi Afrikanın yolları, bununla da şimali Afrikanın qul alveri onların əlində idi.

Fəqət uğursuzluq artıq başlamışdı. Fransızlar əks-hücuma keçmişdilər. Ağıllı Böyük Sənusi Əl-Mehdi İngiltərəyə qarşı əbəs yerə neytrallıq göstərmiş, sudanlı adaşını, özünü “Mehdi (Qiyamət Gününün Öndəri) elan edən zənci Məhəmməd Əhmədi dəstəkləməkdən imtina etmiş və bununla donqolalı həmin qəhrəman fakiri məhvə sürükləmişdi.

Əbəs yerə. Fransızlar maneə görmədən irəliləyirdilər. Onlar sənusiləri özlərinin mərkəzi Af-

rikadakı ən vacib dayaq məntəqələri Ayn-Qalakkadan, Əlcəzairdən, Tunisdən qovub çıxartdılar. Böyük Sənusi Əl-Mehdi öləndə (1902) orden artıq çökməkdə idi. O, yalnız hələ Tripolitaniyada üçüncü və sonuncu Böyük Sənusi Zidi Əhməd Əş-Şərifin rəhbərliyi altında müstəqil hökmranlıq edirdi. Bu zaman xaçın yeni yürüşü suveren pan-islamizmin bu son öndərinə də yetişdi: 1911-ci ildə İtaliya Tripoliyə hücum çəkdi. Böyük Sənusi döyüşü qəbul etdi. Minlərlə, onminlərlə orden ruhanilərini o, italyanlara qarşı döyüşə atdı. Ənvər Paşa və Türkiyənin bir çox digər gələcək rəhbərləri onunla birlikdə vuruşdular. Lakin onlar tarixin təkərini geriyyə fırlada bilmədilər. Aralıq dənizinin mərkəz sahili italyanların əlində qaldı. Ölkənin içlərində isə sənusilər dünya müharibəsi başlayana qədər yenə də hərbi və mədəni iqtidar idilər.

Hələ 1926-cı ildə sonuncu Böyük Sənusi müəlliflərdən birinə demişdi:

“Avropa bu gün də bilmir ki, Sənusi ordeni səhra sivilizasiyonunun daşıyıcısıdır. Biz missionerlərimizi hara göndərsək, orda eyni zamanda həm məscid, həm karvansara, həm də məktəb rolunu oynayan zaviyə, guşə yaradırıq. Zaviyənin başçısı, “müqəddəm”, ruhanidir, qazidir, oxu, yazı, hesab və Quran üzrə müəllimdir, onun “vəkili” eyni zamanda vali və təsərrüfat üzrə təşkilatçısıdır. Bu zaviyə Mərakeşdən tutmuş Somaliyə qədər bütün Afrikanın mədəniyyət mərkəzidir. Onların hamısı isə bir mərkəzə tabedir, bu mərkəz də mənəm”.

Bu, Sənusunin sürgünlükdən on il sonra apardığı söhbət idi. Səhra hökmdarının söhbəti.

Orden qardaşlığının böyük kütləsi üçün o hələ də rəhbər idi. Təkcə orden başçısı yox, həm də

bütün ömrü dinsizlərə – fransızlara, italyanlara – qarşı fasiləsiz döyüş olan orden komandanı idi. Dünya müharibəsində o öz tayfalarını həm də ingilislərə qarşı qaldırdı.

***

Afrikadakı bu müharibə bir möcüzə ilə başladı. Hardasa Benqazi sahilində – Bolqarıstan cahan savaşına girdiyi vaxtlarda – gözəl mavi dənizdən azman polad bir balıq baş qaldırdı. Bir zaman Yunis peyğəmbəri sahilə atmış həmin yunis balığının xələfi kimi o, ağzını açdı və ordan iki cavan kişi çıxdı. Birinin sarışın saçları və ağ papağı, digərinin isə qara saçları, fəsi və türk baş qərargah zabitinin libası vardı. Yunis peyğəmbərin bu hər iki yamsılayıcısı (imitatoru) üçüncü Böyük Sənusi Zidi Əhmədə xəbər gətirdi ki, müqəddəs savaşın yaşıl bayrağı açılıb və xəlifə Peyğəmbərin adından sənusiyyəni dinsizlərə qarşı savaşa çağırır.

Ağıllı Sənusi çox ehtiyatlı adam idi. Balığın qarnından çıxıb gələn insanlar ona müqəddəs savaş haqqında xəbərə əsl inam təlqin etmədilər. Lakin bir neçə həftədən sonra alman sualtı qayığı yenidən gəldi. Bu dəfə sahilə canlı bir general, qüdrətli müdafiə naziri Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşa ekselensləri çıxdı.

Nuru sənusiyyənin bütün nüfuzlu başçılarını ardıcıl ibadətlə, zəngin paklaşma və sultanın ölçülüb-biçilmiş daha zəngin hədiyyələrinin paylanması ilə: sultanın adının həkk olunduğu saysız qızıl sikkələrlə məftun etdi. Hətta Böyük Sənusi də mömin Nuru Paşanın sehrindən qurtula bilmədi. Müqəddəs savaşda xristianlarla ittifaqa girməyə dini hökm baxımından icazə verilib-verilməməsinə o, az-çox şübhə edirdisə, Nuru Paşa bütün müsəlmanların dostu alman kayzerinin bəxşişi

olan gözəl dəri çantanı ona uzadanda bu son şübhələr də yoxa çıxdı. Sənuşiyyəyə sevgisinin əlaməti olaraq kayzer Vilhelm çantaya qaççıdan təzəcə çıxmış ikiyüz dənə birminlik alman markı qoymuşdu.

Beləcə Böyük Sənuşi öz suvariləri ilə qərbdən Misir üzərinə hücumə keçmək barədə alman-türk baş qərargahının planına razılığını verdi, şərqdən də türk ordusu Suveyş kanalına hücum etməliydi. Üçyüz il öncə 14 min adamla Misiri zəbt etmək ərəb Əmr İbn Əl-Asa müyəssər olmuşdu, fatimilər, böyük Napoleon, 1882-ci ildə ingilis generalı Uolsley cüzi qoşunla bu başarını təkrar edə bilmişdilər. Onda bəs niyə bu dəfə müyəssər olmalıydı?

Doğrudan da, niyə? Bəlkə ona görə ki bu dəfə ingilis alayları 30 min Misir əsgərini dəstəkləmək üçün Nil vadisində məskən salmışdı və hücumə keçənlərə atəş açmaq əzminə idi?

İngilislərə qarşı döyüşdə öz prestijini oyuna qoymaqdan Sənuşi ömrü boyu özünü qorumuşdu. İndi isə heç nəyin köməyi olmadı: Yaşıl bayraq dümağ libasa bürünüb bədəviləri döyüşə səsləmək üçün tayfalardan tayfalara yürüyən suvari ruhanilərin önüncə dalğalanırdı. Dənizin dalğaları içindən tanış “U-35 peyda olub Misirin sahil qalası Zollumu bombaladı. Fəqət Misir fəllahlarını nə cəsur sualtı qayığın top atəşləri, nə də dəvə belində şux dayanmış sənusilərin suvari hücumları silkələyə bildi. *“Türk sultanı ilə ənənəvi bağlılığı qırmağı Misir yalnız öz etirazı ilə vurgulamırdı, həm də Türkiyəyə qarşı müharibəni Misir hökuməti iqtisadi və maliyyə cəhətdən dəstəkləyirdi. Misir fəhlə korpusu yaradıldı ki, burda da bir milyondan çox misirli onlara verilən əla rəftar vədi ilə yanaşı, cəbhə arxasında xüsusilə yaxşı*

maaş və iş umudu ilə könüllülər sırasına yazılmışdı”, Valvi belə yazır (“İslamda inqilab, s. 92). Hind hərbi dəstələri sənusiləri öz səhralarına qovdular, Misir inqilabı baş tutmadı.

Alman sualtı qayığı axırıncı kərə Benqazi sahilinə gəldi; bu dəfə hədiyyə gətirən paşa olmadı, əksinə, sualtı qayıq panislamizmin Afrikadakı son daşıyıcısını, Böyük Sənusini apardı. Misirdəki məğlubiyyət hərbi uğursuzluqdan yüksəkdə dayanan bir şey idi, bu onun əlaməti idi ki, Sənusi ordeninin mənəvi özülü uçub tökülmüşdü. Bu məğlubiyyətlə o özünün yaşama hüququnu itirmişdi.

Dünən Afrika səhrasının ən əzəmətli insanı olan Sidi Əhməd Əs-Sənusi Əl-Kəbir tərəddüd içində alman sualtı qayığına mindi. Gəmi suyun altında itəndə orden generalı kapitandan qibləni, insanların namazda üz tutduqları Məkkə şəhərinin yerləşdiyi səmti soruşdu. Sonra gedib namaz qıldı və Allaha şükr oxudu ki, müqəddəs namazın surələrini dənizin altında söyləməyi ona nəsib etmişdir.

Sidi Əhməd İstanbula gəldi; qoca sultanın əlini öpdü və Tripol məğlubiyyətinə görə onun günahından keçməsinə xahiş etdi. Xristianların qələbəsi aydın olduğu günə qədər o, üç il xəlifə sarayında yaşadı. Atəşkəsdən sonra islamı müdafiə etmək üçün yenidən qılınca sarıldı. Kilikiyaya, Kürdüstana Mustafa Kamalın yanına getdi. Harda görünürdü, orda fransızların, italyanların, ingilislərin əleyhinə üsyanlar başlayırdı. Mustafa Kamal Paşa məhz onun tapşırığı ilə kürdləri silaha səsləmişdi; son xəlifəni taxtdan salanda Böyük Sənusi də Türkiyəni tərk etdi. Nəsibi qaçqınlıq oldu. Suriyadan fransızlar onu Fələstinə göndərdilər. İngilislər Fələstindən Məkkəyə yol-

ladılar. İbn Səudla yola getmədiyi Məkkədən kiçik, acınacaqlı Azir əyalətinə, Yəmən dövləti ilə İbn Səud səltənəti arasındakı bufer dövlətinə üz tutası oldu.

Orda yüz il öncə Sənusinin ulu babasını Afrikaya göndərdiyi həmin müqəddəs İdrisinin nəticəsi hökmdarlıq edirdi. İdrisi müdrikliyinə görə kiçik məmləkətin bəyzadəsi kimi taxta çıxmışdı və orda “təriqi, məsudluq yolunu övliyanın söylədiyi şəkildə təlim edirdi. Beləliklə, müəllim İdrisinin nəticəsi ilə onun şagirdi Sənusinin nəticəsi qarlaşdılar: uca şərəf içində Böyük Sənusi kiçik Azirin qonağı olaraq qaldı, ibadətini etdi və öz mərhəməti ilə Allahın islamı yenidən zəfərə qaldıracağı, Sənusi ordenini yenidən çiçəkləndirəcəyi günü gözlədi.

Həmin gün gəlib çatmadı: İtalyanlar Carəbubu tutdular və ən ucqar oazisləri zəbt etdilər. Sənusi missionerlərin qazmış olduqları quyular qumla doldu; sahiblərinin cəsədləri qumda uyuyandan, yaxud səhra polisindən perik düşüb bir tayfadan digərinə qaçandan bu yana onların vaxtilə əkdikləri xurmalar qurudu.

General Qrasiani Tripolinin cənubunu və Benqazini, əvvəllər heç bir bəyazın ayaq basmadığı səhranı və onun oazislərini özünə tabe etdirdi. 1923-cü ildə italyanların hücumu başladı, 1931-ci ildə Xərçəng Tropikində yerləşən Kufra kafirlərin əlinə keçənə qədər sənusiyyənin müqaviməti səkkiz il davam etdi. Palma meşələri və ucsuz-bucaqsız xaşa çölləri, arpa zəmiləri və bağlar, xurma ağacları və üzümlüklər – Sənusi ordeninin mərkəzi bu idi, dörd yandan sonsuz səhra ilə sınırlanmış. Bir ovuc yenilməz sadıqlər baş götürüb biraz da cənuba, daha ucqar vadilərə getdilər, la-

kin ordenin siyasi hakimiyyəti Qrasianinin zərbələri altında tarmar oldu.

Panislamizm xülyaları Liviya səhrasında yelə verildi. Həmin xülyalar 1915-ci ildə, Asiyadakından üç il qabaq öldü. 1919-cu ildə torpağa tapşırıldı, 1931-ci ildə sümükləri yığılıb səhra qumunun altında gömüldü. Onların qəbirqazanı Həbəşistanın vəliəhdi marşal Qrasiani oldu.

***

Suveyş kanalı uğrundakı və sənusiyyə üzərindəki ikiqat qələbə ilə Misir bundan sonra tamamilə təhlükəsizləşdi. Britaniyanın Şərqdəki generallarına qələbə əminliyi gəldi. Türkiyəyə qarşı müharibə onlara hərbi gəzinti kimi göründü, 1915-ci ildə ingilislər daha türk rəqiblərindən deyil, rusların türkləri pərən-pərən edib Kürdüstan üzərindən Mosula hücum çəkə biləcəklərindən qorxurdular. (Doğurdan da: dünya müharibəsinin son məqamında ruslar general Biçeraxovun rəhbərliyi altında Bağdada yürüdülər və bir il ondan sonra müəlliflərdən biri Rovanduzda Mosulun neft yataqlarının yolunu onların üzərinə bağlayan son təpə xəttini rusların aşma cəhdinin xatirəsi kimi onların qənimətlərini gördü).

Təcrübəli feldmarşal lord Kitçener gənctürklərin hərbi zəifliyi barədəki fikri bölüşərək təcili hücumla ürəkləndirirdi. Böyük Britaniya iki cəbhədən hücumla keçdi: Dardanelədən İstanbula, Türkiyənin ürəyinə qarşı, böyük sərvətə yiyələnmək üçün isə Mesopotamiyada Bağdad və Mosula qarşı qoşun yeritdi. İngilislər döyüşə təkəbbürlə girdilər. Dəniz səyyahı Sindibadın şəhərini, Anglo-Persian Oil Cie'ı. Cənubi fars neft çölləri ilə üzbəüzdə yerləşən Bəsirəni döyüşsüz aldılar. General Taunshendin rəhbərliyi altında hind alay-

ları çətinlik çəkmədən getdikcə şimala yürüdülər. Sultanın yaxşı təchiz olunmuş ərəb alaylarını qabaqlarına qatıb qovdular. Sənusilər öz mübarizələrini yerə qoyan məqamda brit bayraqları xəlifə şəhəri Bağdada yaxınlaşdı.

Türklər təhlükəni hiss etdilər. Sinli general feldmarşal fon der Qolts Paşa xilas olmasını xilas etmək üçün Bağdada tələsdi. Bir neçə min partizanı baş qatmaq üçün Persiyaya səpələdi, ingilisləri və rusları müdafiəsiz ölkədən qovub çıxartdı, fanatik müsəlman dağlı tayfalarını səfərbər etdi. Dahi alman konsulu Vasmus partizan dəstələri yaratdı. Danışdı ki, kayzer Vilhelm islamı qəbul edib, Məkkəyə həcc ziyarətinə gedib. “Hacı Vilhelm üçün o kürdləri və bəxtiyarilər tayfalarını yığdı. Persiyanın neft yataqlarını təhdid etdi. Tələsik toplanmış Anadolu alayları ikinci sort ərəb dəstələrini gücləndirdilər; türk polkovniki Nurəddin tarixi Ktesifon¹ döyüş meydanında ingilis Taunshendi əzdi, fon der Qolts isə qovub onu Kut Əl-Amaraya qısnadı (22 noyabr 1915). Böyük knyaz Nikolay Nikolayeviçin rəhbərliyi altında ruslar, başı alovlu, ingilislərin köməyinə gəldilər, 1916-cı ildə Ərzurumu, Trapezuntu və bütün Ərməniyyəni tutdular, türklər öz işlərindən qaldılar, Kut Əl-Amaranı təslim olmağa məcbur etdilər (29 aprel 1916).

9 yanvar 1916-cı ildə müttəfiqlərdən təmizlənmiş Dardaneldəki cahanşümul qələbədən sonra türklərin İraqdakı bu ikinci zəfəri əslində xüsusi hərbi əhəmiyyət kəsb etmirdi. Xəstəliklər nəticəsində böyük itkilər vermiş ac-susuz bir ordu epidemiyaya tutulmuş digər ac-susuz orduya təs-

---

¹ **Ktesifon** – Mesopotamiyada, Tigris sahilində qədim şəhər; Sasanilərin paytaxtı olaraq (226-cı ildən) əzəmətli tikililərlə rəvnəqlənmişdi.

lim olmuşdu. İngilislərin 6 generalı, 600 zabiti, 13 mindən yuxarı əsgəri 2500 cəsur türk qarşısında silahı yerə qoymuşdu, halbuki 20 min türk, onların içində də fon der Qolts Paşa qarın yata-lağından, tiftən, xallı tiftən xəstə yatırdı.

Lakin bu qələbənin mənəvi təsiri çox güclü idi. Düşünürdün: ingilislər türk ordusunun qarşısında silahı yerə qoyur. Bu uğurdan ruhlanaraq 18 min türk yenidən Persiyaya yürüyüb özlərini onlara qarşı qoyan rusları qovdular, Girmanşahı və Həmədanı zəbt etdilər (may 1916). Qəhrəman yürüşlə Suveyş kanalına yeriyib Kantara ətrafındakı reyddə (23 aprel 1916) ingilis suvari alayını əsir aldılar. İngiltərənin Şərqdəki işləri pis gedirdi.

Həmin anlarda ərəbdilli müsəlman dünyasını Qahirədən hazırlayıb-yetişdirən kişiler döyüş səhnəsindən uzaqlarda müqəddəs Məkkə şəhərində oturan bir adamı yada saldılar, o adamı ki, onunla illərdən bəri danışıqlar aparırdılar, Şərqdəki hökmlərlik uğrunda birdən-birə şahmat oyununda dəyərli fiqur ola bilən birisinə məsələ ciddi görünməyəndə onunla necə danışıqlar aparırlarsa. Yada düşən bu şəxs Məkkənin böyük şərifi müqəddəs şəhərlər Məkkə və Mədinənin valisi Hüseyn ibn Əli idi.

Bu yüksək məmuru İngiltərə öz tərəfinə çəkdi və bununla islamın vəhdətini pozdu.

Bunun necə olması yenə xüsusi bir fəsildir.

Müqəddəs Şəhərlərin murdar hakimi

Cahan savaşının önündəki illərdə Asiyanın və Avropanın siyasətçiləri gənctürklər tərəfindən ən nəcabətli müsəlman zadəganlığının, yəni iqamətgahları Məkkədə olan şəriflərin marşalı elan edilmiş Hüseyin ibn Əli adlı müsəlman ruhani ilə, demək olar, heç maraqlanmırdılar. Belə şəriflərdən – nə böyükdür Allahın mərhəməti – dünyanın bütün ölkələrində on minlərlədir. Şəcərəsini Məhəmməddən götürmüş bəyaz, qonur və siyah müsəlmanlar çoxdur. Bu şəriflərdən ən ləyaqətli, təbii, elələridir ki, onlar müqəddəs Hicaz torpağında qalmışlar və orda Məhəmmədin ənənəsini birbaşa davam etdirirlər. Bu şəriflər arasında yə-nə elələri ən güclü təsir dairəsinə malikdir ki, onlar müqəddəs Məkkə şəhərində yaşayırlar və həmin Məkkə aristokratiyasının başçısı yenidən əslzadələr əslzadəsidir: Şərif Əl-Kəbirdir, böyük şərikdir.

Həmin böyük şərif Hüseyin ibn Əli sultanın ona verdiyi titulun sayəsində müsəlman aristokratiyasının yalnız şərifi deyildi, o həm də doyurumlu bir vəzifənin yiyəsi idi: “İmaranın. İstanbul sultanının vəlilisi və tapşırığı ilə o, “hərəmeynin, iki ən müqəddəs şəhər Məkkə və Mədinənin ömürlük valisi idi. Türk məmuru kimi o bununla xəlifənin ən sadıq evladdarı və qulları sırasında sayılırdı.

Müharibə başlayanda o artıq yaşlı bir kişi idi, 65 yaşlı, biraz çilgün, biraz xəsis, biraz tamahkar, biraz intriqan, lakin həddən artıq nəcib, şux və aristokrat. Dörd oğlu vardı: Əli, Feysəl, Abdulla və Zaid. Ərəb zadəganlarına xas olduğu üzrə onlar gözəl İstanbul şəhərinin hərbi məktəbində

oxuyurdular, xəlifə sarayında gəzib-dolaşırdılar və ataları kimi sadıq təbəələrdən sayılırdılar. Feysəl liman şəhəri Ciddənin deputatı, Abdulla isə hətta türk parlamentinin vitse-prezidenti idi, bir sözlə, şad və xürrəm yaşayırdılar və ataları ən surlu həyat sürürdü, dünyanın ən gözəl vəzifəsinin sahibi idi: o özünü hökmdarın səlahiyyətlərindən azad etmiş, lakin onun bütün hüquqlarına malik bir hökmdar idi. Polis və məhkəmənin, bədəvilərə qarşı mübarizənin, su kəmərləri və yolların çəkilişinin qeydinə Hicazın türk general-qubernatoru qalırdı, müqəddəs əyalətdə möminliyin qayğısı və xəracların, vergilərin və hər il Məkkəyə gələn onminlərlə zəvvardan nəzirlərin toplanması böyük şərifin payına düşürdü. Saraylar sahibi idi, sayseçmə ərəb atlarından ilxıları, gözəl çərkəz qadınlarından hərəmxanası, ordeni, bunlardan da əfzəl çoxlu pulu vardı. Hər il yayda dağ şəhəri Taifə, ta qədim zamanlardan bütün əslzadə məkkəlilərin yay düşərgəsinə köçürdü. Böyük Şərif Aliləri orda oturub ərəb klassiklərini oxuyur, şəriəti öyrənir və müqəddəs yazının mahiyyəti haqqında ta o vaxta qədər götür-qoy edir ki, ona bir aydınlıq gəlir; general-qubernatorun yanına gedib İstanbula çatdırmaq üçün ona möhürlənmiş qalın bir məktub verir. Məktubda uca xəlifəyə özünün və ailəsinin kasıblığından gileylənir və ondan yüksək maliyyə təminatı istəyir.

Ali Porta böyük şərifin bu cür şiltaqlıqlarına həmişə anlaşıqlı yanaşırdı; bunun əvəzində o da, oğlanları da bütün nazirləri inandırırırdılar ki, bu kasıb, bədbəxt, lakin həddən artıq sədaqətli böyük şərifdən başqa ikinci sadıq təbəə yoxdur. Doğrudan da: hər il Məkkəyə axışan zəvvarlara o, xəlifəyə sədaqət vəz edirdi. Bunun mükafatı olaraq hər dəfə də yeni-yeni pul alırdı. Bu mömin

vassala pul və bəxşiş göndərməyi asanlaşdırmaq üçün Ədbülhəmid Hicaza dəmir yolu çəkmək fikrinə düşdü. Özü bu işə pul buraxmaq istəmədiyinə görə həmin yüksək dini tədbir üçün “həcc ziyarətini asanlaşdırmaq məqsədilə bütün islam dünyasından pul toplandı. Dəməşqin cənubu ilə – Hayfaya ikinci xətlə – dəmir yolu get-gedə irəlilədi. Dünya müharibəsi başlayandan biraz qabaq Peyğəmbərin şəhəri Mədinəyə çatdı. Və həmin yolla təkcə pul yox, Hicaza həm də əsgərlər gəldiyinə görə bu, böyük şərifin möminliyini və eyni zamanda onun xəlifəliyə mütiliyini artırdı¹. Dünya müharibəsi başlayanda müqəddəs savaşa rəğbətini türk hökumətinə çatdırmağa tələsdi. Şərifliyin müqəddəs savaşa bağlılığını simvolik sənədləşdirmək üçün ortancıl oğlu Feysəli, İraqın gələcək kralını Dəməşqə Camal Paşanın baş qərargahına göndərdi. Camal Paşa 1500 suvaridən ibarət yardımçı korpus tələb edəndə bu içsəl münasibət daha da möhkəmləndi. Həmin hərbi dəstənin yaradılması üçün böyük şərif kasıblığını nəzərə alıb 60 min qızıl funt-sterlinqdən ibarət xırda xərclik istədi. Pulu aldı. Bunun üstündən mömin qoca adıgedən qoşun üçün həm də silah, sursat və azuqə tələb etdi. Camaldan bunları da aldı, böyük şərif daha sonra qaynar bir çaba ilə suvari korpusunu yaratdı, az qala aradan bir il keçəndə vur-tut 50 nəfəri (sözlə əlli) Feysəlin komandanlığı altında türk baş qərargahına göndərdi. Müqəddəs savaş üçün yetərli, hələ biraz da artıq; Allahın Rəsulu dünyanı özünə tabe etdirmək üçün yola çıxanda onun sərəncamında bundan da az əsgər

---

¹ Lakin bu ona artıq 1914-cü ildə, dünya müharibəsi başlamazdan qabaq oğlanlarından birini lord Kitçenerin yanına göndərməyə və can-başla müstəqil olmaq istədiyini ona etibar etməyə mane olmadı (Şərh müəllifləridir).

vardı. Əlli xalis dindar döyüşçü dinsiz İngiltərənin bütün döyüş qüdrətinə müqavimət göstərə bilər.

Camal Paşa 60 min funt-sterlinqi şübhəli hesaba köçürüb müharibəni məkkəli qəhrəmanlar olmadan da başa çatdırmağı qərara aldı. Hətta ömründə heç kimə inanmayan paşa da ağına gətirmədi ki, bu sədaqətsizliklə böyük şərif bir neçə min funt-sterlinq qazanmaqdan başqa, ayrı şeylərə can atır. Camal Paşa sonralar öz xatirələrində yazırdı:

“Özlərini ingilis və fransızlara satmaq üçün əksər ərəblərin kifayət qədər alçaq olmalarına möhkəm əminliyimə baxmayaraq heç cür mümkün saymırdım ki, şərif Hüseyn kimi təcrübəli bir insan – bir ayağı gorda olan bu qoca kişi – islamın mütləq nökrəçiliyinə aparan bir tədbirə əl atacaq”.

Paşa sonralar da inana bilmirdi ki, əslzadələr əslzadəsi islama xəyanət planlaşdırır. Halbuki şübhə üçün kifayət qədər əsas vardı. Məsələn, alman kreyseri “Emdenin komandanlığı ilə olan hadisə. “Emdennin heyəti cəsur kapitan-leytenant fon Mükenin rəhbərliyi ilə Azirə qədər gəlmişdi və burda bədəvilərin hücumuna məruz qalmışdı. Bəlli olmuşdu ki, hücumu Məkkənin şərəfətli böyük şərifi təşkil edib. Burda da onu bəhanə gətirdi ki, dinsizlərin müqəddəs torpaqda heç nə aramalı olmadıqlarını müqəddəs ocaqların varisi kimi nümayişkarənə şəkildə göstərməyi özünün vəzifəsi sayıb.

Başqa qəribə bir simptom da fakt idi ki, Hicazın sahili ingilislər tərəfindən blokadaya alınmadı, müharibənin şıdırğı çağında Məkkəyə həmişə Misirdən taxıl və digər ərzaq məhsulları gəldi. Böyük şərif yenə bir bəhanə tapdı: Hindistanın

mömin müsəlmanları ingilisləri müqəddəs torpağın blokadasından imtinaya açıq-aşkar məcbur edirlər. Lakin Camal Paşa bir daha inamsızlıq göstərəndə şərif öz sədaqətini dünyada mövcud olan ən təntənəli şəkildə sübut etməyi qərara aldı: bütün şəriflər sülaləsinin əbədi sədaqət andını xəlifəyə çatdırmaq üçün 1915-ci ilin sentyabrında oğlu Feysəli Dəməşqdən İstanbula göndərdi. Feysəl xəlifənin əlini öpdü. Gənctürk nazirlərin hamısına baş çəkdi, sonra Suriyaya gedib Qüsdə bütün ərəb qərargah zabitlərinin toplantısında *“son damla qanına qədər öz döyüşçülərinin başında dayanıb kafirlərə qarşı vuruşacağına Peyğəmbərin mübarək ruhu qarşısında and içdi* (Camal, Xatirələr).

Feysəl gəncliyini İstanbul sarayında havayı keçirməmişdi; lazım gələrsə, o, gözlərinin yaşını sıxmağı, həmin gözlərdə vəhşi savaşa həsrətini, yaxud qaynar sədaqəti ifadə etdirməyi bacarırdı. Ənvər Paşa ilə Camal Paşa Feysəlin dəvəti ilə Mədinəyə getdilər. Böyük şərifin oğlu ərəb şairlərinin klassik üslubunda təntənəli salam nitqi söylədi, yenidən əbədi sədaqət andı içdi və atasının hədiyyəsi kimi hər iki qonağa fəxri qılınc bağışladı. Səhra evladlarının səmimi dostluğunun nişanəsi.

Mədinədə şərifin oğlanları Əli və Feysəl Türkiyə əleyhinə üsyana topladıqları və türk sərkərdələrinə *“müqəddəs savaşa üçün döyüşçülər kimi təqdim etdikləri dəstələri parada düzdülər*. T. E. Lorens bu səhnəni ironiya ilə belə təsvir edir:

“Ənvər, Camal və Feysəl Mədinənin darvazaları önündə tozlu bir düzəngahda döyüşçülərin sıraya düzülməsinə, dəvələrin belində elüzəri döyüşdə bir-birinə hücum edib geriyyə çəkilmələrinə, yaxud qədim ərəb adətincə oyunsal nizə döyüşünə

yürüdüklərinə tamaşa edirdilər. - Bunların hamısı da müqəddəs savaşın könüllüləridir? - Ənvər Feysəldən soruşdu. - Bəli, - Feysəl cavab verdi. - Son damla qanlarına qədər müsəlmanların bütün düşmənlərinə qarşı döyüşə hazırdırlar? - Bəli, - Feysəl təkrarladı. Sonra ərəb başçıları özlərini təqdim etmək üçün yaxına gəldilər. Onların başçılarından biri, Modiq tayfasından olan şəriif Əli ibn Hüseyin Feysəli qırağa çəkib qulağına pıçıldadı: - İndi öldürək, cənab? - Və Feysəl dedi: - Yox, onlar mənim qonağımdır“. (The seven Pillars of Wisdom, 5-ci fəsil).

Bəli, qətl planından imtinaya təqribən oniki batalyon gücündə türk qarnizonunun Mədinədə yerləşməsi son dövrlər müharibədə o qədər də əməl olunmayan qonaq imtiyazından daha çox təsir göstərdi.

Camalla Ənvər ərəblərin loyallığına möhkəm inamları olmadan geriyyə döndülər. Camal Dəməşqdə bir neçəsinə dərs vermək qərarına gəldi. Vətənə xəyanətə görə Suriyanın müstəqillik hərəkatının başçıları ölümə məhkum edilib asıldılar. Edam mərasiminə Camal Paşa gənc Feysəli xüsusi sevgi ilə apardı. Feysəl ərəb əyanlarını kəndirdən xilas etməyə əbəs yerə çalışırdı, acıqlı ordu komandirini ara vermədən əbəs yerə narahat edirdi. Əbəs yerə. Camal Paşa qorxutma yolu ilə hər cür üsyan cəhdini boğmaq əzmində idi.

Bu vaxt Camal Paşa qəfil bir teleqram aldı: Ənvər Paşa tel vururdu ki, böyük şəriif bir depeşə göndərib və bunu o, zarafat, yaxud mistifikasiya hesab edə bilər. Müqəddəs şəhərlərin şərəfli qoruyucusu teleqrafla bildirirdi:

“Zati-Aliləri istəyirlər ki, özümü dinc aparım, onda bütün Hicazın müstəqilliyini irsi əmirlik kimi mənim rəhbərliyim altında tanısınlar. Bundan

əlavə, tutulmuş millətçilərin hamısı üçün amnesiya tələb edirəm”.

Camal Paşa məsələni ciddi qəbul etdi: İrsi əmirliklərlə zarafat etmərlər, bu o deməkdir ki, ciddi işlərə meyllidirlər. Odur ki, Əmir Feysəli yanına çağırırdı. O da göz yaşını axıtdı:

- Mümkün olan iş deyil, qəti və heç cür mümkün deyil, - çıxırdı. Sonra bir müddət fikrə gedib izah etdi ki, teleqram yanlışlıq olmalıdır. – Əfəndim, - İraqın gələcək kralı dedi, - bilirsiniz, necə üzülürəm?! Depeşe həqiqətən anlaşılmazlıqdır. Bilirsiniz ki, atam türkcəni pis bilir. Yəqin dil-manc ərəb mətnini səhv tərcümə edib.

Atasına türk dilini öyrətmək üçün Feysəl təcili Məkkəyə getmək üçün icazə istədi. Məzuniyyətdən Qüdsə qayıdacağına and içdi.

Camal ehtiyatlı adam idi. Əvvəlcə o, dünya-görmüş igidlərdən birini, general Fəxri Paşanı, Peyğəmbərin qəbrini Peyğəmbər nəslindən qoruya bilmək üçün üç batalyonla Mədinəyə göndərdi. Yalnız bundan sonra şərif Feysəli buraxdı. Ay-rılarkən ona öz fikrini söylədi:

- Bizimlə əməlli-başlı dostluq etməkdən ayrı bir məqsəd güdsəniz, onda, yaxşısı budur, həmin an əlinizə silah götürüb qiyama qalxın. Onda ən azı indiki komediyaya son qoyar və düşmən kimi açıq-aşkar üz-üzə dayanarıq. Qalanı Allahın işidir. Hələlikse Mədinəyə getməyə icazə verirəm. Sevincdən Feysəlin gözləri qığılıcı saçıdı. Camal dərk edirdi: Ərəblərlə müharibə qaçınmazdır.

Azca keçmiş onun şübhələri təsdiqləndi. 2 iyun 1916-cı ildə Fəxri Paşa Mədinədən zəng etdi:

- Bədəvilər böyük şərifin oğlanlarının rəhbərliyi altında şəhəri tərk etdilər. Əlavə qüvvələr göndərin.

“Səhrada üsyan başlamışdı. Məkkənin şərifi xəlifəliyin başçısına qarşı qalxmışdı və dinsizlərlə birlikdə müqəddəs savaşa qarşı vuruşurdu. İslam osmanlı xəlifənin əlindən çıxmışdı.

***

Məkkənin şərifi Peyğəmbərin varisi kimi öz ləyaqətinə bələd idi. Onun üsyanı hər hansı zadəganın qiyamından fərqli olaraq başqa səbəblərə malik olmalıydı. Alçaq şöhrət düşgünlüyü yox, gərək yalnız dinə xalis sevgi onu bu işə sövq etmiş olaydı. O, ingilis savaşı gəmilərinin köməyi ilə iyunun 16-da Ciddə şəhərini tutanda baş vəzire müti bir məktub yazmışdı: Vicdanı ona yol vermir ki, bundan sonra da İstanbuldakı allahsız hökumətlə bağlılıqda qalsın. Bu vicdan yazıq şərifə rahatlıq vermirmiş: Türk hökumətinin allahsızlığı barədə dərdlərini o, bütün dünyaya çatdırmalı olmuşdu. Qoy hər kəs bilsin ki, böyük şərif müharibənin şıdırğı vaxtında xəlifəyə sədaqətini niyə qırmışdır.

Şəban ayının 25-də (27 iyun 1916) o, islam dünyasına bir müraciət çap etdirdi. Uzun illərdir Türkiyə hökumətinin allahsız əməllərini tam səbrlə müşahidə edib. İndi isə!

“İstanbulda ‘İctihad’ jurnalında qadınlarla kişilərin vərəsəlikdə bərabər hüquqlu olmaları haqqında bir təklif çap olunmuşdur. Bu məqalə şəriət qanununa zidd olsa da, türk hökuməti həmin jurnalı bağlamamışdır. Daha sonra: Ədliyyə naziri sərəncam vermişdir ki, bundan sonra yalnız o şahid ifadələri keçərli sayıla bilər ki, onlar hakimin hüzurunda edilmiş olsunlar. Bu, ‘Əl-Bəqərə’ Surəsinə qarşı dözülməz hücumdur ki, Allah Özü həmin Surədə hər bir müsəlmanın digər mü-

*səlmanın şahid ifadəsini qəbul edə bilməsini buyurmuşdur*¹.

*Bu fasiqliklə kifayətlənməyərək müharibənin gedişi zamanı orucluğu ayında oruca əməl etməməyə fətvada hərbi dəstələrə icazə verməklə türk hökuməti dinin müqəddəs hökmündən açıq-aşkar üz döndərmişdir*².

Bütün bu səbəblərdən şöyük şərif kəsdirmişdir ki, əldə qılınc, allahsız hökuməti devirmək bundan sonra hər bir həqiqi dindarın borcudur.

Şərifin möminliyinə nə qədər ehtiram bəslənilsə də, daha ağır dini məsuliyyətli üsyan üçün bundan mənasız səbəb ola bilməz. Fəqət, bəlli olduğu kimi, müharibədə hər şeyə icazə verilir – Məkkədə, Taifdə və Mədinədə ərəb üsyançılarının hücumuna məruz qalmış türk zabitlərinin fətvanın doğruluğu və yanlılığı barədə mübahisə aparmağa vaxtları yox idi. Səltənətin taleyi həll olunurdu. Məkkədə İngiltərə panislamizmə qarşı əks hücumu keçmişdi.

Və qalib gəldi.

Lakin xəlifəni satan, islamı parçalayan şərif Hüseyin öz əməlinə çox da sevinəsi olmadı. Doğ-

---

¹ ”...Öz aranızdan iki adamı şahid tutun. Onların ikisi də kişi olmazsa, razı olduğunuz bir kişi ilə iki qadının şəhadəti kifayətdir. Şahidlər çağırılanda boyun qaçırmasınlar... və alışı-verişi etdiyiniz zaman şahid tutun və katibə, yaxud şahidə zərər yetirilməsin” (İqtibas müəlliflərinədir).

² Dini hökmə görə müsəlmanlar orucluğu ayı ramazanda səfərdədirlərsə, onlara orucu dayandıрмаğa icazə verilir. İndi isə, təbii ki, müharibədir, üstəlik həm də müqəddəs müharibədir, adı səfərdən çox-çox artıq bir şeydir, ona görə də adı çəkilən fətvə tam qanunidir:

“Səfərə çıxdığınız zaman kafirlərin sizə xətər yetirəcəyindən qorxarsınızsa, namazı qısaltmaq sizə günah hesab edilməz. Həqiqətən kafirlər sizinlə açıq düşməndirlər” (4, 102; – Azərbaycan dilinə tərcümədə 101-ci Ayə – Ç. Q.) – Şərh və iqtibas müəlliflərinədir.

rudur, Peyğəmbərin əbasının türk sultanının çiy-
nindən salındığını o öz gözləri ilə gördü, doğru-
dur, xəlifə titulu ələ keçirə bildiyini, oğlanla-
rından ikisinin taxt-taca sahib olduğunu yaşadı.
Amma öz çöküşünü də yaşadı. Allahın cəzası onu
qabaqladı. Yaşının sinli vədəsində sürgünə düşəsi
oldu; oğlanları Hicazdan qovuldular; onu ucaltmış
ingilislər onu da endirdilər. Sürgündə öldü –
nifrət, lənət və hətta ehtiyac içində.
Ən pisi də bu idi. Lakin bu barədə başqa bir
yerdə söhbət gedəcək.

Səhrada üsyan

Son iyirmi ildə, T. E. Lorensin eyni adlı kitabında təsvir etdiyi kimi, – bu, ulusalüst allah dövlətinin sonu haqqında elə bir faciədir ki, gənc ingilis arxeoloqu onun yerinə ərəb irqinin dövlətini qoymaq istəyir – “Səhrada üsyan əfsanəsindən romantik əfsanə olmamışdır. Bir yerdə o, imansız, qoca böyük şərifi özünün Məkkə sarayında, digər yerdə hiyləgər, pəndəm bəyzadə Abdullanı, incəsinirli və alicənab əmir Feysəli kəskin ştrixlərlə təsvir edir, nağılvəri mənzərə çəkir ki, həmin mənzərədə dünyanı xəlifəyə tabe etdirmək üçün bir vaxtlar yola çıxdıqları qara, daşlı çöllərdən bədəvilər indi də Ərəbistanı xəlifədən qoparmaq məqsədilə şərifin dörd oğlunun rəhbərliyi altında yürüşə qalxırlar.

Mənzərə gözəldir, nağıl kimi gözəldir. O, milli birliyə gedən yolu səhra xalqına göstərmək ideyasını tutmuş gənc ingilis xristianından xəbər verir. Bu o şəxsdir ki, asılı gənc zabıt kimi Ərəbistana gedir, özünün uydurduğu ərəb əfsanəsinin daşıyıcısına çevirdiyi qəhrəmanı axtarır, əsl nağıl şahzadəsini, şərif Feysəli tapana qədər şahzadələri bir-bir dişinə vurur. Sonra ətrafına dəstələr və ərəb şeyxlərini yığır, onları su mənbələrinin və dəmir yolu körpülərinin yanına aparır; səhrada kral dövləti yaradır və hamısı birlikdə özü onun qəhrəmanına, carçısına, dövlət xadiminə, generalına, baş nazirinə və mətbuat şefinə çevrilir. Bədəviləri öz başçılarına qarşı qaldırır, rast gəldiyi türkləri döyüb öldürür, Dəməşqə köçür. Beşyüzlük türk hökmlərliyinin xarabaları üzərində yeni ərəb dövlətinin zəfər tağını ucaldır.

Polkovnik Lorens öz üsyanının şəklini bizə çəkir. Boyalar gerçək, cizgilər doğrudur. Onun oxu-

cuları kitabının bircə fırçasını da başqa cür görmək istəmir.

Lakin hər şəklin təmiz bir astar üzü də var: bu barədə müəyyən şeyi onun irs əsəri “The seven Pillars of Wisdom verir. Bundan biraz ətraflı danışmaq da bizim borcumuzdur.

***

Böyük şərifin tənəzzül ideyası, deyildi ki kimi, 1914-cü ilə gedib çıxır ki, burda onun böyük oğlu Əli¹ Qahirədə lord Kitçenerə buna görə baş çəkmişdi². O vaxtlar Londonun dərdi başından aşırıdı. Beləliklə də böyük şərif türk vətənpərvəri olaraq qaldı və müharibə elan ediləndən sonra hətta rəsmi şəkildə müqəddəs savaşa qoşuldu. Yalnız türklərin Suveyş kanalında məğlubiyyətindən sonra İngiltərə ilə yeni danışıqlara başladı. Satqınlığının müqabilində əks-tədbir kimi öz rəhbərliyi altında böyük ərəb dövləti üçün zəmanət, Məkkədə ərəb xəlifəliyinin qurulmasına yardım və bundan əlavə, pul, taxıl, sursat, silah, imkan daxilində hətta artilleriya tələb etdi.

Bu təklif bir tərəfdən ingilislərin ürəyindən idi, digər tərəfdən isə ağlasığmaz deyildi. Hüseyinə ərəb xəlifəliyi yaratmaq İstanbul xilafətinin təsirini iflic edərdi, digər tərəfdən isə bir neçə milyon mömin hindliləri cırnadardı ki, onlara

---

¹ Çoxlarının, eləcə də polkovnik Lorensin göstərdiyi Abdulla yox (İzahat müəllifləridir).

² Hüseyinin 1915-ci ilin iyulundakı ilk tələbi hətta Tavr (Türkiyənin cənubunda dağ silsiləsi, uzunluğu təqribən 1000 km, hündürlüyü 3726 metrə qədərdir – Ç. Q.) dağlarının o üzündəki türk böyük əyaləti Adanını da əhatə edirdi ki, o, bugünün özündə də türklərdədir! Bundan əlavə, təbii ki, bağımsızlığına İngiltərənin zəmin duracağı Mesopotamiya, Yəmən də daxil olmaqla bütün ərəbdilli vilayətlər (İzahat müəllifləridir).

möhkəm-möhkəm söz vermişdilər: İngiltərə sultana xəlifəlik taxtında zəmanət verir. Şərifin təkliflərinə Qahirədəki Arab Office'in cavabı nümunəvi şərq siyasətinin dərsliyinə düşən bir parça kimi aşağıda sözbəsöz verilir. Böyük şərif ingilis savaşı gəmisinin göyərtəsində Kiprə sürgünə gətməzdən bir gün qabaq onu müəlliflərdən birinə şəxsən təqdim etmişdir.

“Uca nəcabətli cənaba, əslzadələr törəməsinə, böyüklük tacına, islam ağacının budağına və qüreyşilərin haşəmətli kökünə; ucarütbəli, qüdrətli və məşhur cənaba, hökmdarlar və şəriflər evladına, hörmət sahibinə və hörmətə dəyərliyə; Şərif Hüseyin Əlahəzrətlərinə, insanların hökmdarına, dindarların namazda qibləgahı və ziyarətgahı mübarək Məkkə şəhərinin – qoy onun xeyir-duası bütün insanların üstüncə olsun – əmirinə.

Ən gözəl və müti təriflərimizi, könüldən gələn səmimi salamlarımızı yetirərək indiyə qədər Böyük Britaniyaya göstərmiş olduğunuz cəmərdliyiniz, meyliniz və loyallığınız üçün Sizlərə minnətdarlığımızı izhar etməyi özümüza borc bilirik. Ərəblərin marağı ilə İngiltərənin marağının, yaxud tərsinə, üst-üstə düşməsində Əlahəzrətlərinizin və Sizin yaxın adamlarınızın yekdil olmalarını Sizlərin dilindən eşitmək bizi çox sevindirir.

Biz məqamdan istifadə edib Əli Əfəndinin Zati-Nurunuzla çatdırdığı və ərəb ölkələrinin, onların sakinlərinin müstəqilliyi xeyrinə bizim arzularımızı, eləcə də ərəb xəlifəliyinin bəyanına razılığımızı ifadə edən və lord Kitçener ekselensləri tərəfindən olan xəbəri təsdiqləyirik. Bir daha bildiririk ki, Böyük Britaniyanın Kral Həzrətləri bu barədə öz sevincini izhar edib ki, xilafət əsl ərəbin, həmin mübarək, böyük Peyğəmbər ağacının bir budağının əlinə verilir.

Sərhəd məsələləri ilə bağlı ilkin müzakirələr göstərdi ki, bu hələ tezdir və səmərəsiz vaxt itkisidir o baxımdan ki, müharibə davam edir və türklər hökumətlər etdikləri torpaqların böyük bir hissəsinin faktiki olaraq hələ də sahibi kimi çıxış edirlər. Bizim üçün kədərli də olsa, deməli ki, bu ərazilərin ərəblərinin bir hissəsi ən dəyərli məqamı tutub bizim tərəfimizə keçməmişdir, tərsinə, onlar yeni bandit və quldurları, almanları, eləcə də barbar türk zülmkarlarını müdafiə edirlər. Misir hökumətinin Siz Zati-Nurlarının ordu-suna Müqəddəs Ərəb Torpağı və möhtərəm ərəblər üçün ayırmış olduğu taxılı və pulu göndərməyə hazırıq. Daha sonra biz nümayəndənin yanımıza gəlişini asanlaşdırmaq üçün hər şeyi etmişik. Səmimi nəzərə alın ki, biz bütün varlığımızla Sizinlə razıyıq.

Aramızdakı gözəl münasibətləri saxlamaq üçün Allaha yalvararaq ən yaxşı salam və məsləhətlərimizi Uca Zati-Nurunuzla göndəririk.

19 şəban 1333 (31 avqust 1915)

Səmimi qəlblə Sizlərə sayqılı

Artur Mak Mahon,

Kral Həzrətlərinin nümayəndəsi”.

Titullarının hamısının sadalanması şərifə o qədər də dərin təsir bağışlamadı. Daha çox “Misir hökumətinin Müqəddəs Torpaq üçün ayırdığı taxıl və pulun (İncəliyə fikir verin: böyük şərifə taxılın və pulun göndərilməsini xristian İngiltərə yox, mömin müsəlman Misir həyata keçirir) təsiri oldu.

Hüseyn ağıllı və hamıya şübhəylə yanaşan adam idi; kifayət qədər ağıllı ki, başa düşsün: bu məktubda sonuclu bir şey yoxdur. Beləliklə o gözlədi. Sonralar özü müəlliflərdən birinə dediyi kimi, Qüdrət Sahibi onun beynini nurlandırana qədər gözlədi.

Bu nurlanma 1916-cı ilin mayında, Kut Əl-Amara hadisəsindən bir neçə gün sonra ingilis zabiti ona səkkiz milyon qızıl funt-sterlinqi sayanda gəldi.

Səhrada tarixi üsyan bununla başladı.¹

Hicaz ərəblərinin heyranlığı öz ifadəsini Ciddənin fransız işlər müdirindən aldığımız rəqəmlərdə tapır: böyük şərif on milyon funt-sterlinq həcmində ilkin birkərəlik xərcdən başqa hər ay 200 min funt-sterlinq müavinət alırdı. Böyük oğlu Əli 47 min, ikinci oğlu Abdulla 65 min, üçüncü oğlu Feysəl – polkovnik Lorensin fikrincə ən bacarıqlısı – 120 min funt-sterlinq alırdı, halbuki, dördüncü oğlu Zaid 25 minlə keçinməli oldu. Bu aylıq pullarla həmçinin həqiqətən döyüşən qorçular qvardiyası və qullar da daxil olmaqla rəiyyət də saxlanılmalı idi. Hər halda hər vətənpərvər bədəvi ayda on funt-sterlinq qədər alırdı ki, burda da hər şeyx öz tayfasının yeni doğulanından ölüm ayağında olanına qədər bütün üzvlərini ordu siyahısına saldırdı. Xüsusi bacarıqlı başçılar hətta boylu qadınları da qeydə aldırırdılar, axı onların oğlan doğacağı ehtimalı 50% idi. Təbii ki, bu bədəvilər bütün vaxtı döyüş meydanında olmağı artıq sayırdılar. Eləki bu cür muzzdlu əsgərlərdən biri bir-iki həftəliyə döyüşdə iştirak etdi, evə qaıdır və ailəsinin başqa bir üzvünü göndərirdi.

---

¹ Sonsuz danışıqlara baxmayaraq ərəblərin tələbləri barədə şəriflə Mak Mahon arasında razılıq əldə edilməse də, “üsyan başladı. Hüseyin (5. XI. 1915) Adana əyalətlərindən imtina etdi, lakin bütün Ərəb vilayətlərinin, xüsusilə də Beyrutun tələbi üzərində dayandı – Mak Mahon (24. X. 1915) qətiyyətlə bildirdi ki, “Dəməşqin, Homsun, Homanın qərbi və Suriyanın Hələbdən qərbdə yerləşən hissəsi fransızların mənafeyinə xələl gətirmədən xalis ərəb torpaqları sayıla bilməz. 1. I. 1916-cı ildə Hüseyin “müharibə gedənə qədər Livandan imtina edir. Beləliklə, fikir ayrılıqları yenə də qalır; buna baxmayaraq baş tutan pul ödənişindən sonra üsyana nail olunur (izahat müəllifləridir).

Qanlı döyüşlərdəki itkilər bu yolla dözümlü həddə qalırdı – heç vaxt muzdluluğun dördüdə birindən artığı bir döyüşdə təhlükə altında olmurdu.

Hicazın yarısı, öncə də ikinci paytaxt Mədinə həmişəki kimi türklərin əlində olsa da, Hüseyin 4 noyabr 1916-cı ildə krallıq titulu ald.

Özünün həftəlik qəzeti “Əl-Qiblədə qoca kral özü bu barədə yazırdı:

“Bu, qədim şan-şöhrətlərini və qədim padşahlıq səltənətini yenidən bərpa etməyə müyəssər olmuş ərəblərin böyük bayram günüdür. Biz ərəb padşahlığının başında bütün dünyanın Allahdan başqa başı üstündə heç bir rəbbi və Ərəbistan bayrağından başqa digər bayrağı tanımayan ən qocaman hökmran sülaləsini görürük”.

Sonra o, “Röyter teleqraf agentliyi vasitəsilə qeyri-ərəb dünyasının müsəlmanlarına müraciət etdi:

“Bizim məqsədimiz islamın qələbəsi və bütün müsəlmanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasıdır. Hərəkətimizin vəzifəsi indiki anda onun çabalarının hamısını xalqın bütün təbəqələrinin tərbibəsinə yönəltməkdən, onun qabiliyyət və ehtiyaclarını nəzərə almaqdan ibarət olmalıdır. Biz dinin bu vəzifəsini yerinə yetirməyi qət etmişik. Ümid edirik ki, Qərbin və Şərğin bütün müsəlmanları qardaşlıq bağını möhkəmlətmək üçün öz borclarını eyni zamanda yerinə yetirəcəklər.

Ümid edirik ki, onlar əllərini Rəblər Rəbbinə qaldırıb Peyğəmbərə yalvaracaqlar ki, bizə yardımçı olsun və bizi islam və müsəlmanlar üçün xoşbəxtlik yolu olacaq yola yönəlsin”.

Əsas məsələ isə İttifaq Dövlətlərinin öz yeni müttəfiqləri ilə islam aləminə göstərmək istədikləri təsir idi: Buradan da 18 sentyabrda fransız müsəlmanlarının nümayəndəsi Ciddədə kreiserin göyərtəsində göründü – Əlcəzairdən, Tunisdən

və Mərakeşdən professorlar və qadılar. “La reception fut grandiose, le Grand Sherif lui reservait un accueil des plus flatteurs (“Qonaqlıq çox təmtəraqlı keçdi, böyük şərif gələnləri şəxsən özü qarşılayırdı), deyən Ejen Yunq tam ciddiliklə bildirir. Fransız palatasında repartyor Lui Marin yazırdı:

“Şərif və onun tayfaları gənctürk hökumətinin rəzilliyyətinin intiqamını alır. Onlar türklərin hərbi fətehləridir; özlərinin dini canfəşanlıqları ilə seçilirlər”.

Bəli: hərbi fətehlərin qələbələri çox da öyünməli deyildi. Üsyanlarının strateji nəticəsi o oldu ki, iyirmiikinci türk diviziyası gücləndirildi və təqribən altı min türk əsgəri onaltı topla Ciddədə, Taifdə, Məkkədə və Akabada ya əsir düşdü, ya da qalıblar tərəfinə keçdi. Ərəblərin döyüş meydanında donub qalmalarının ən “parlaq nümunəsini 1918-ci ilin oktyabrında türk ordusunun məğlubiyətindən sonra onların Transiordaniya yürüşünün təsviri göstərir ki, bunu da Lorens aşağıdakı kimi verir:

“Alman (və Avstriya-Macarıstan) bölükləri harda yürüş etsələr, türk dəstələrinin ağulsız qaçışı yanında istisnalıq təşkil edirdilər. Qardaşımı öldürmüş düşmənlə birinci dəfə fəxr etdim. Almanlar öz vətənlərindən ikimin mil aralı idilər; ümitsiz, yad-yabançı ölkədə, ən möhkəm əsəbləri belə, pozmağa qadir olan bir vəziyyətdə, kifayət qədər tərəddüd içində. Bununla belə, onların dəstələri bir-birindən aralanmırdı, tam nizam-düzənə. Hücumə məruz qalan kimi ayaq saxlayırdılar, döyüş mövqeyi tuturdular və məqsədli atəş açırdılar. Çox gözəl idilər”.

Onlara qarşı düşünülmüş müqavimət göstərilən kimi səhra döyüşçülərinin hətta cəbhənin po-

zulmasından sonra heç nə bacara bilmədiyi faktını ingilis effemistik şəkildə belə təsvir edir: „*Ərəblər yox, ingilislər qalib gəlmişdilər, ərəblər hətta müharibənin sonunda da o vaxta qədər Mədinədə qalmış bir ovuc türkün öhdəsindən gəlmək iqtidarında deyildilər*”.

Elə bu olayın özü də “Səhrada üsyana aiddir.

***

Lorens öz kitabında Mədinə uğrunda döyüşü elə təsvir edir ki, sanki bu həmin şəhərə hücum etməmək deyil, türkləri bu “itirilmiş mövqeyə yeni-yeni qüvvələr və silahlar atmağa məcbur etmək kimi xüsusi bir müharibə kələyi olmuşdur. Həqiqətdə isə təqribən üçmin türk əsgəri, bir o qədər də sadıq ərəblər böyük bir ərəb ordusunu müharibənin sonuna qədər məşğul etdilər.

Nəhayət atəş dayandırıldı. 31 oktyabr 1918-ci ildə Türkiyə təslim oldu. Xəlifə və sultan Mədinəni də təslim etməyə məcbur qaldılar. Qocaman Fəxri Paşa tam ləyaqətlə kapitulyasiya edə bilərdi. Lakin o, ərəblərə belə bir sevinci rəva bilmək istəmədi: özbaşına müharibəni davam etdirdi. Təkbaşına “ərəblərin kralının bütün ordusuna qarşı. Kral Hüseyin ingilislərə şikayət etdi, ingilislər də sultana və sultan bir nəfər adyutantı, mayoru Mədinəyə göndərdi. Şəhəri təslim etmək əmrini verdi.

Bəs Fəxri Paşa nə etdi? O öz əli ilə elçini şəhərdən və Mədinə qalasından bayıra atıb bildirdi ki, bu gədə yalançıdır. Heç vaxt həşəmətli ali hakimiyyət daşıyıcısı və ucalar ucası ali baş komandan öz əli ilə yazdığı naməni dılğır bir mayorla göndərməklə ona, generala hörmətsizlik etməz. Və müharibəni davam etdirdi. Yenidən ərəblər ingilislərə gileyləndilər, ingilislər bunu

İstambula çatdırdılar və əsl türk generalı, paşası, ekselensi bir neçə həftə keçmiş sultanın öz əli ilə imzaladığı fərmanla Mədinəyə gəldi. Fəxri Paşa indi özünü tabe bir əsgər kimi apardı: əvvəlcə xəlifənin mübarək imzasını alına qoydu, sonra ehtiramla öpdü və axırda paşanı zindana salıb müharibəni davam etdirdi.

Atəşkəsdən üç ay keçmişdi və Peyğəmbərin məzarı üzərində hələ də sultanın qırmızı bayrağı dalğalanırdı.

Lakin general Fəxri Paşanın adyutantlarından biri ev üçün darıxdı; vəliəhd və gələcək kral Əli ona başa saldı ki, əgər o, dönməz Fəxri Paşanı tərkisilah etsə, onun vətənə dönüşü yolunda əngəl qalmaz. Yol xərcləri üçün ona min qızıl funtsterlinq nağd cibxərcini də əvvəlcədən ödədi.

Gözəl cümə günlərinin birində Fəxri Paşa Məhəmmədin uyuduğu Məscüdü'l Nəbiyə girəndə adyutantı bir neçə başqa zabitlə ona hücum kişini çəkib tutdu. Bu qocaman igid qılıncını və tapançasını dinib-danışmadan Peyğəmbərin məzarı üstünə qoydu. Üç il dalbadal ərəblərdən və ingilislərdən qoruduğu məqbərəyə göz yaşı axıtmadan məftun-məftun tamaşa etdi. İndi isə onu tərk etməli idi, çünki öz zabitləri xəlifənin amalını satmışdılar, cındır pula öz sərkərdələrini düşməməyə təslim etmişdilər.

O, səssiz-səmirsiz əsir düşür. Vəliəhd Əlinin düşərgəsində əmir onunla söhbətə başlamağa cəhd edir. Türk ağzını açmır. Əli nədən danışmalı olduğunu bilmir, generalın qılıncının gözəlliyini tərənnüm edir. Bu zaman paşa silahı nifrətlə qurşağından açır, onu vəliəhdin ayaqları altına atıb nərildəyir:

- Xub, götür! - Və arxasını ona çevirir.

Hicaz kral ordusu Mədinəni bu cür aldı. Bu onların son qələbəsi oldu. Altı ildən sonra şərifin Hicaz dövləti daha yox idi: İbn Səud Əlini ölkədən qovmuşdu.

Bununla belə, “Səhrada üsyan azman bir uğur idi: ərəblər üçün yox, ingilislər üçün. Hindistana gedən quru yol britlərin əlinə keçmişdi. Ərəblərin bu uğurdakı payı çox da öyünməli deyildi. Hələ müharibədən sonra İbn Səud Mərkəzi Ərəbistanda İbn Rəşidin türkə dost tayfaları ilə vuruşurdu və onlara yalnız 1920-ci ildə qalib gəldi. O özü dünya müharibəsinə ümumiyyətlə qatılmadı, bəli, Camal Paşa – güman ki, bunu bilmiş olmalıydı – hətta söyləyir ki, İbn Səud türk baş qərargahının xəbəri və razılığı ilə ingilis müavinəti almışdır. İkinci cəbhədə, İraqda ingilislər tərəfdə ümumiyyətlə heç bir ərəb qurumu vuruşmurdu¹.

11 mart 1917-ci ildə ingilislər Bağdadı tutdular; 1918-ci ilin baharında Kürdüstanı və bir ovuc əsgərlə on mindən oniki minə qədər ruslar ordan çəkiləndən sonra – bütün Persiyanı.

Qalır üçüncü cəbhə: Suriya-Fələstin cəbhəsi. Müharibənin sonunda burada düz ikiyüz min ingilis, Avstraliya və yeni Zelandiya əsgərlərindən ibarət bir ordu dayanmışdı ki, ona da “legion d’Orientin yeddi min fransız əsgəri, erməni qaçqınları, eləcə də bir neçə yüz nəfərdən ibarət xüsusi təyinatlı italyan dəstəsi kömək edirdi. Bu orduda daha sonra ingilis polkovniki Pattersonun baş komandanlığı altında Jabotinskinin “yəhudi

---

¹ Mesopotamiyanın ərəb gizli ittifaqı “Əhəd əsasən türk ordusunun ərəb zabitlərindən ibarət idi: hətta çox yüksək rütbəli zabitlər də onun üzvləri idi, lakin “Əhədin üzvləri müharibənin sonuna qədər loyallıq döyüşürdülər. Bu faktı Lorens “onlara hücumə keçmək əmri verilməmişdir kimi təsvir edir (Şərh müəllifləridir).

legionunun dörd batalyonu döyüşürdü. Polkovnik Lorensin və əmir Feysəlin ərəb könüllüləri yalnız qələbədən sonra təqib zamanı döyüşə girdilər. Allembinin bircə döyüşündə də ərəb qurumları iştirak etmədi. Ejen Yunq yuxarıda iqtibas gətirdiyimiz əsərində ərəb üsyankarlarının əməllərini belə təsvir edir:

“Ərəblər Hicazda və Kiçik Asiyada (müəllif, görünür, Ön Asiyanı nəzərdə tutmuşdur) da vacib rol oynadılar. Qırmızı dənizin limanlarının zəbtindən və Akabanın (ƏB: bu da Qırmızı dənizin limanıdır) tutulmasından sonra onlar Mədinəni oyuna qatdılar, oraya gedən uzun dəmir yoluna maneçilik törətdilər, dəvə hücumları ilə təsirli reydlər keçirərək şərq cəbhəsində düşməyə mane oldular. Əvvəllər tam zəif, pis silahlanmış ərəb ordusunun ünsürləri tədricən tam formalaşdılar... unutmaq olmaz ki, türk hərbi qüvvələri sayca xeyli çox idi və yaxşı təşkil olunmuşdu...”

Bitdi. Ərəb işinin qızğın müdafiəçisinin ərəblərin döyüş nailiyyətindən deməyə daha sözü yoxdur. Əmir Əlinin baş qərargah rəisi şərif İbrahim Denoy bildirir ki, kral Feysəlin və polkovnik Lorensin orduları heç vaxt beş mindən yuxarı əsgərdən ibarət effektiv gücə çatmamışdır.

Müharibəni aparan da, udan da ingilislər idilər. Həm yeddi min fransız, həm beşminlik yəhudi legionu, həm də polkovnik Lorensin bir neçə min bədəvisi burda yalnız rəmzi rol oynamışlar. Fransızpərəst Suriya başçısı Şükri Qanem 19. 02. 1919-cü il tarixli “Fiqaroda yazır ki, vur-tut iki min bədəvi olmuşdur.

Ancaq bununla belə – kim bilir, türk ordu baş komandanlığı, ilk növbədə də Ənvər Paşanın özü köməyə gəlməsəydi, əsgər və sursat sarıdan ölcüyəgəlməz üstünlüklərinə baxmayaraq ingilislər

1917-ci ilin oktyabrı ilə 1918-ci ilin oktyabrı arasındakı Fələstin cəbhəsindəki həlledici döyüşləri uda bilərdilərmə.

Unutmaq olmaz ki, hələ 1917-ci ilin mart və aprelinde türklər alman və Avstriya-macar dəstələrinin köməyi ilə ingilisləri, onların Qəzzadakı¹ üstünlüklərinə baxmayaraq iki dəfə əsaslı məğlubiyyətə uğratdılar².

Lakin bu vaxt Rusiyada Kerenski inqilabı, rus ayısının hərbi gücünün iflici başladı və bununla Ənvər Paşanın müharibə amacı dəyişdi. Bu sər-kərdə birdən-birə özünü Turan xəyalının əlçatər-lığında gördü. Rus müsəlmanlarının xilasını bundan sonra mümkünləşmişdi, Böyük Turan səltənəti sabah, birisi gün gerçəklik ola bilərdi.

Alman baş qərargahını heyrtləndirən azman bir plan cızıldı. İndi söhbət fars Azərbaycanını, rus Qafqazını, Gürcüstanı, Türkünəstanı tezliklə, lap tez ələ keçirməkdən, bu dövlətlərdən Turan imperiyasını qurmaqdan, sülh konfransında aydın sərhədli vahid Turan xalqını təmsil etməkdən gə-dirdi.

Ənvər bilə-bilə Fələstin və İraq cəbhələrini bu ideyaya qurban verdi. Oradan alay alay ardınca geri çağırılıb Qafqaz cəbhəsinə göndərildi. Türklərin zərbələri altında rus cəbhəsi, demək olar, döyüşsüz yarıldı, Vəhid Paşa Batumu tutdu; Ənvərin qardaşı Nuru Paşa Bakını neft qaynaqları ilə birlikdə ələ keçirdi, türk bayrağı nəhayət Xəzər

---

¹ **Qəzza** – Aralıq dənizi sahilində cənub-qərbi Fələstinin sahil düzənliyində şəhər.

² Camal Paşanın onüç min beşyüz tüfəngi, min beşyüz qılın-cı, onaltı batareyası, oniki pulemyotçu bölüyü, üst-üstə təq-ribən iyirmi min əsgəri, ingilislərin isə general Myureyin rəhbərliyi altında üç piyada, üç süvari divizionu vardı və üst-əlilik flot ona kömək edirdi. Onların döyüş gücünü əlli min hesab etmək olar (Şərh müəllifləridir).

dənizinin sahilində dalğalandı. Onları Xivə və Buxaranın müsəlman dövlətlərindən yalnız bu duzlu göl ayırırdı. Əl uzatsan, Böyük Türk səltənətinə, Turana çatardı.

Bu arada ingilislər islamın müqəddəs torpaqlarını zəbt etdilər. Cəbhə eyni anda dağıldı. Allembinin süvariləri dünya müharibəsinin son süvari hücumu ilə Fələstinə girdi; 9 dekabr 1917-ci ildə Qüds təslim oldu, 23 sentyabr 1918-ci ildə Hayfa, 1 oktyabrda Dəməşq, 26 oktyabrda ingilis orduları Hələbdə Türk-Anadolu torpağının sərhədində dayandı.

Müharibə uduzulmuşdu.

Xəzər dənizi sahillərinin fəthi qarşısızalmaz olmuşdu. İngilis ordusu Persiyadan Türkünstanə, Ənvər xülyələrinin vətəninə yeriyirdi. Şimali Persiyada bir ingilis korpusu cəmləşmişdi. Türklər çeriyyə çəkilməli oldular.

30 oktyabr 1918-ci ildə Osmanlı imperiyasının dəniz qüvvələri naziri Hüseyin Rauf Bəy, Balkan müharibəsinin dəniz qəhrəmanı ingilis döyüş gəmisini “Aqamemnonun göyörtəsində Mudros limanından yola çıxdı.

Sultan Altıncı Mehmet Vəhdəddinin (1917-ci ildən, qoca Beşinci Mehmetin ölümündən sonra) adından o, sülh istədi. Şərtlər müqavimətsiz qəbul olundu: Dardanel və Bosfor, bütün ərəb ölkələri, Qafqaz, vacib limanlar, dəmir yolu və teleqraf xətləri İttifaq Dövlətlərinə veriliridi. Gələcək sülh danışıqlarının ilk oyunu.

Hüseyin Rauf Bəy sultan Vəhdəddinə, “Taxt-taclı Gicgiciyyə sülh müqaviləsi barədə xəbəri çatdıranda xəlifə dərindən nəfəs aldı, köksünü ötürüb qələm-kağız götürdü və həmin an gənc-türklərin başçılarını ölümə məhkum etmək barə-

də əmr verdi¹. Tələti, Camalı və Ənvəri, bu “üç allahsız paşanı dar ağacına göndərə bilmək ona itirilmiş müharibənin müqabilində biraz təsəlli verdi.

Əbdülhəmid məktəbindən olan qocalar səltənətin rəhbərliyini öz sanlarına görə ələ keçirdilər. Mudros sülhü hər şeyi dəfn etdi: Turançılıqı və panislamçılıqı, allah dövlətini və türk irqinin dövlətini, başçıları və başdan çıxarılanları.

---

¹ Formal olaraq hökm yalnız 1919-cü ilin iyulunda məhkəmə tərəfindən təsdiq edildi (İzahat müəlliflərinədir).

Kabus özünə hörmət istəyir

Teymurləng çağlarından bu yana Şərq, türk hökmlərliyinin dağılmasından sonra başlanan dövr kimi vəhşi anarxiya dövrünü yaşamamışdı. İndiyə qədər yalnız mütəxəssislərin və dilçi alimlərin dar çevrəsinə bələd olan nadir xalqlar birdən-birə üzə çıxıb intensiv qətlər, talanlar və quldurluqlarla özlərinin dünya tarixində qiymətləndirilmək iddialarını sübuta yetirirdilər. Ucqar Havran¹ dağlarının druzları xurafatdan xeyli uzaq şəkildə həm ərəblərə, həm də türklərə hücum çəkirdilər. Türkiyənin və Persiyanın kürdləri erməni kəndlərini darmadağın edirdilər, amma farslara, ruslara və türklərə hücum çəkməyin də əleyhinə deyildilər. Assurlar döyüşə-döyüşə kürd vilayətlərini yarıb Mesopotamiyaya gedirdilər və Assur milli dövlətinin yaranmasını tələb edirdilər. Şeytanpərəstlər türklərə qarşı vuruşurdular, çərkəzlər özlərinin döyüşkən keçmişlərini yada salırdılar, köçərilər kəndlərə basqın edirdilər, kəndçilər şəhərlərə qarşı döyüş yürüşlərinə toplaşırtdılar. Geriyə çəkilən türklər bütöv-bütöv kəndləri yerlə yeksan, ermənilərdən ilişib-qalanları məhv edirdilər, eyni zamanda erməni batalyonları Adana əyalətində və Şərqi Anadoluda türk qadınlarını, uşaqlarını və qocalarını öldürüb meyitlərini məscidlərdə üst-üstə qalayırtdılar. Bir gecənin içində qeysər səltənətləri və respublikalar yaranıb yox olurdu. Hökumətlər qaçırtdılar. Dünən başqalarını dar ağacına göndərən iqtidarlar qəflətən özləri evlərinin qapısı ağzında

---

¹ **Havran** – Cənubi Suriya və Şimali İordaniya ərazilərində vulkanlı dağlar.

kəndirdə yellənirdilər. Bu, artıq nə müharibə, nə də inqilab idi, hamının hamıya qarşı savaşıydı.

Həqiqətən, Şərq oyandımı, bıçağa cumar.

Həmin vaxt Mərakeş və Çin arasında bıçağa cummayan bircə adam vardısı, o da Sultan Vəhdəddin idi. Bəlkə ona görə ki, daha bıçağı yox idi.

Saysız gurultulu titulları içində Vəhdəddin “Dənizlər və Qitələr üzərində Hökmdar titulu da daşıyırdı. Müharibə qurtaranda o, doğrudan da İstanbulun Avropa və Asiya tərəflərinə, onları bir-birindən ayıran 600 metrlik dəniz zolağına hökmran idi. Fəqət Vəhdəddin bu tale ilə hələlik narazı deyildi: Səltənətinin dağılmasında o, ilahi cəzanı görürdü. Ata-babası dörd əsr islamın üstündə əsmişdi. Lakin Dar Əlislam, İman Evi onca il allahsız gənc türklərin öhdəsinə buraxılında səltənət tarmar oldu. Üstəlik üç allahsız paşanın həttə qanacaqları da çatmadı ki, asılmaqlarına şərait yaratsınlar, götürüb qaçdılar xaricə.

Xəlifə indi səltənəti xilas etməyə çalışmalıydı. Qılıncla fəth edəcəyinə bir daha ümid bəsləmədiyi şeyə Əbdülhəmid ruhunda hiylə ilə nail olmaq üçün o, 1919-cü ilin iyununda yaşlı yeznəsi Daməd Fərid Paşanı Parisə göndərdi. Sülh konfransında qoca paşa heyrətlənmiş qalib dövlətlərin hüsurunda söylədi ki, bütün bədbəxtliklərin günahı allahsız gənc türklərdə olmuşdur. Müharibəni qızıışdıran, ermənilərin qazınıb atılmasını, ərəblərin edamını təşkil edən onlar olmuşlar. İndi onların qoyulmasından sonra həqiqi islamın mömin ruhu İstanbula varid olmuşdur və buna görə də Osmanlı imperiyası saxlanılmalıdır. Zira sultan həm də xəlifədir və xəlifənin hər cür zəifləməsi 250 milyonluq müsəlmana meydan oxumaqdır.

Təməlçi islam baxışından paşa bəlkə də tam məntiqi danışdı. Avropa diplomatiyası baxımından isə elə sayır-saman danışdı ki, hər hansı bir diplomat indiyəcən onu sülh danışıqında dilinə gətirməyib. İttifaq Dövlətləri böyük məmnuniyyətlə şahid oldular ki, müharibəni qızısdırdığını və vəhşət törətdiyini Türkiyə özü boynuna alır. Deməli, haqlı olar ki, səltənət öz cinayətlərinin bəhrəsini dadsın. Gənctürklərlə əski türklər arasındakı fərq Türkiyənin daxili işidir, İttifaq Dövlətləri bura qarışmaq fikrində deyillər.

Qalib dövlətlər sülh konfransında məğlub dövlətlərin hamısını yaddaşda olan bütün söyüşlərlə söydülər. Lakin Türkiyənin üstünə çoxdan unutqanlığa verilmiş söyüş yağışı yağdı. Loyd Corc onu *“insan bədənində xərçənglə, ölkələrin canında irin verən və onları gəmirib hər hüceyrəsini doğrayan ölüm mikrobu ilə”* müqayisə etdi. Sevindi ki, *“Türkiyə iyrəncliklə dolu uzun tarixi üçün məşhər ayağına çəkiləcək”*. Fransız Mileran ondan nəzakətli çıxmadı, dedi:

“Müharibə zamanı Osmanlı hökumətinin bəd əməlləri – qətliaqlar, deportasiyalar, əsirlərlə pis rəftar – onların əvvəlki bəd əməllərini qat-qat ötüb keçmişdir. Bu səbəbdən də İttifaq Dövlətləri bütün qeyri-türk millətlərin yaşadığı əraziləri türk zülmündən azad etməyi qərara almışlar”.

Baş vəzir şərəfsiz edilmiş, söyülmüş, qol qanadı qırılmış halda geri, İstanbula, öz hökmdar qaynının yanına qayıtdı. İslamın taleyinin hökmü xristianların, “Böyük Dördlüyün – Böyük Britaniyanın, Fransanın, İtaliyanın və Amerikanın təmsilçilərinin əlində idi.

***

Bü hökm asan çıxarılmadı. “Böyük Dördlәрin – Loyd Corc, Klemenso, Vilson və Sonniponun – heç Orta və Şərqi Avropanın problemlərindən düzgün təsəvvürləri yox idi, indi isə onlar normal ensiklopedik lüğətlər müəlliflərinin güclə təsəvvürləri olduğu Yaxın Şərqi Avropanın problemlərinin birdən-birə qeydinə qalırdılar! Məsələn, əmir Fey-səl ətəkləri yellənən libasda qəflətən polkovnik Lorensin müşayəti ilə peyda oldu, xidmətlərini gözə soxa-soxa Suriyanın krallıq tacını tələb etdi. Başqa bir məqamda sionist nümayəndələr gəlirdi və “Böyük Dördlər ibrani dilini dinləməli olurdular. Kürdlər gəlib Təbrizdən Mosula, Ərzurumdan Cənubi Persiyaya qədər kürd dövləti istəyirdilər. Xaldələr və assurlar¹ gəlib kürd barbarlarına etiraz edirdilər və muxtariyyət istəyirdilər. Ərəblər kürdlərə və asurlara, ermənilər kürdlərə və ərəblərə etiraz edirdilər. Yunanlar, maronaçılar, yəqubçular, məlikilər², bədəvilər, çərkəzlər – hamısı “Böyük Dördlərin ön odalarında basabas salırdı.

Əslində isə Şərq gizli müqavilələrlə çoxdan bölünmüşdü. Yalnız Rusiyanın dağılması onun həyata keçirilməsinin şəklini dəyişmişdi – həm asanlaşdırmışdı, həm də çətinləşdirmişdi.

Asanlaşdırmışdı: tərəfdar sıradan çıxanda qalana daha böyük pay düşür.

Çətinləşdirmişdi: düşməni parçalamaq istəyəndə tərəfdaşın olmaması ilkin şərtləri xoşagəlməz dərəcədə dəyişdirir. Və Antanta dövlətləri Türkiyəni parçalamaq istəyirdilər, elə bölmək istəyirdilər ki, bununla islam bir tam kimi döyüşə

---

¹ Xaldələr katolik, assurlar nestoriandırlar (Qeyd müəlliflərinindir).

² **Məlikilər** – İskəndəriyyə, Antioxiya (Antakiya) və Qüds patriarxlığında məliyə (padşaha) sadıq xristianlar.

qabil olmasın, xristian hökmranlığının sahəsi bir bastion tək Aralıq dənizindən Bolşevik Rusiyasına qədər uzansın.

Osmanlı qənimətinin bölünməsinə tənzimləyən bir neçə gizli müqavilə və gələcək öhdəlikləri əxz edən bir neçə rəsmi sənəd var idi.

Ərəblərin hüquqları barədə Hüseynlə Mak Mahan arasındakı danışıqlarla (1915-ci ilin iyunundan 1916-cı ilin fevralına qədər) artıq tanışlıq. İngiltərə ilə Fransa üzdəniraq “Sykes-Picot-Agreementi – “Sayks-Piko Müqaviləsini – (1916-cı ilin martından mayına qədər) bağlayanda danışıqlar yenidən səssiz-səmirsiz qurtarmışdı. Bu müqavilə ilə müəyyən olundu ki, İngiltərə Mesopotamiyanı, eləcə də Hayfa və Akko¹ şəhərlərini birbaşa idarə etsin. Fransa isə birbaşa idarəyə Adana əyalətini, Cənubi Anadoludan Fərata qədər uzanan torpaq zolağını, eləcə də Suriya və Livanın bütün sahil ərazilərini götürürdü. Bundan başqa, britan və fransız nüfuz sahələri yaradılmalı idi ki, burda da britan nüfuz dairəsi Cənubi Fələstin və Transiordaniyanı, fransız nüfuz dairəsi isə indiki Suriyanın ərazisini və bir də Mosulu! əhatə etməliydi. Gələcək idarəçiliyi sonralar həll olunacaq Mərkəzi Fələstin (Qüds, Yaffa², Nəblu³, Tiberia⁴) üçün xüsusi idarəetmə forması nəzərdə tutulurdu. Fransız və britan idarəçiliyi və nüfuz zonaları daxilində hər iki dövlət hazır olduqlarını bəyan edirdilər:

---

¹ **Akko** – Fələstində (indiki İsraildə) Aralıq dənizi sahilində Hayoradan şimalda şəhər və balıqçılıq limanı.

² **Yaffa** – Fələstində şəhər, 1949-cu ildən Tel Əviv-Yaffa adlanır.

³ **Nəblu** və ya **Nəbulu** – Qərbi İordaniyada şəhər. 1967-ci ildən İsrailə birləşdirilmişdir.

⁴ **Tiberia** – Fələstində (indiki İsraildə) Genezart gölünün qərb sahilində şəhər.

”Bağımsız Ərəb dövlətini, yaxud Ərəb dövlətləri konfederasiyasını ərəb başçısının ali hakimiyyəti altında tanımaq və qorumaq; burada onlar öz nüfuz sahələri daxilində müşavir və xarici məmurları onların sərəncamına verməyə və bir-başına idarəçilik zonaları çərçivəsində elə bilavasitə və bilvasitə administrasiyalar və ya nəzarət orqanları yaratmağa üstünlük verirdilər ki, onlar ərəb dövlətinin, yaxud ərəb dövlətlər birliyinin razılığı ilə hər iki dövlətin ürəyincə olsun və ya onlara məqsədyönlü görünsün”.

Göründüyü kimi, İngiltərənin şərif Hüseyinə verdiyi vədlər “Sayks-Piko müqaviləsi ilə gözəlcə üst-üstə düşürdü. 2 noyabr 1917-ci ildə çar Rusiyasının süqutu ilə mümkünləşən üçüncü müqavilə əlavə olundu: Böyük Britaniya və Sionist Təşkilatı arasında Bəlfə¹ deklarasiyası kimi tanınan müqavilə:

“Əlahəzrət hökuməti Fələstində yəhudi xalqı üçün milli ocağın yaradılmasını razılıqla nəzərdən keçirir və həmin məqsədə nail olunmasını asanlaşdırmağa imkanca çalışacaq; burada aydın başa düşülməsini istəyir ki, həmin çağlar Fələstində mövcud olan qeyri-yəhudi icmaların vətəndaş və dini hüquqlarını, yaxud yəhudilərin hər hansı digər ölkədə malik olduqları hüquqları və siyasi mövqeyi tapdalayan şeylərin heç birinə yol verilməməlidir”.

Fransız və italyan hökumətləri bu bəyanata öz razılıqlarını bildirdilər. Bir il sonra, 7 noyabr 1918-ci ildə Fransa və İngiltərə Suriya və Mesopo-

---

¹ **Bəlfə** – Böyük Britaniyanın siyasi xadimi Artur Ceyms Bəlfənin (Arthur James Balfour – 1848-1930) soy adından. A. C. Bəlfə Mühafizəkarlar Partiyasının sədri(1895-1911), baş nazir (1902-1905), xarici işlər naziri (1916-1919) olmuşdur.

tamiyanın gələcək idarəçiliyi üçün dördüncü bəyannaməni qəbul etdilər:

“... Fransanın və Böyük Britaniyanın Şərqdəki müharibə amacı uzun müddət türklər tərəfindən istismar olunan xalqların tam və qəti azadlığı, eləcə də öz nüfuzlarını yerli əhalinin təşəbbüs və azad seçki ilə qazanacağı milli hökumətlərin və idarə üsullarının yaradılmasıdır. Bu məqsədlə Fransa və Böyük Britaniya Suriya və Mesopotamiyada milli hökumətlərin və idarə üsullarının yaradılmasını təqdir edib dəstəkləməkdə razılığa gəldilər... İttifaq Dövlətlərinin xalqların öz azad iradələri sayəsində qazanacaqları həmin hökumət və idarə üsullarının normal fəaliyyətini özlərinin dəstək və əməli yardımı ilə təmin etməkdən başqa, heç bir arzusu yoxdur...”

Bu bəyannamə həm Hüseyinə, həm də yəhudilərə verilən vədlərlə ziddiyyət təşkil edirdi. Çünki suriyalılar Fələstini Suriyanın bir hissəsi kimi nəzərdə tuta bilərdilər və buradan da orda “özlərinin elə idarəçilik formalarını qurmaq hüququna iddia edə bilərdilər ki, bu onlara uyğun olsun və Bəlfə deklarasiyası ilə ziddiyyət təşkil etsin. Bundan əlavə, suriyalıların Məkkə şərifinin təbəəsi olmamaq kimi tamam başqa maraqları da ortaya çıxı bilərdi. Doğrudan da qatı düşmən kimi əmir Feysələ qarşı duran kifayət qədər suriyalı tac iddiaçıları vardı.

Bütün bunlara digər vədlər və müqavilələr də əlavə olunurdu. Kürdlərə verilən vədlər İraqdakı ərəb hökmranlığı iştahasına zidd idi. İtaliya Türkiyənin cənubunda baş liman Adalia¹ ilə böyük maraq sferası qazanırdı. Yunanıstan İngiltərə tərəfindən Kiçik Asiyada Avropa siyasətinin daşıyıcısı kimi nəzərdə tutulurdu: Ona Egey adala-

---

¹ **Adalia** – Türkiyənin Antalya şəhərinin qədim adı.

rının hamısı, İzmir və ona bitişik torpaqlar, demək olar, bütün Avropa Türkiyəsi vəd edilirdi.

Avropa və Asiya xalqları Parisdə bir araya gələnə qədər bütün bunların hamısı az və ya çox dərəcədə zərfləşdirilib surquqlanmışdı. İndi orda bütün bu gizli müqavilələrdən yeni, uzun ömürlü sülh yaranmalı idi. Sülh müqaviləsinin problemi heç də müxtəlif vədləri necə birləşdirmək, müxtəlif millətləri necə razı salmaq deyildi, əksinə, bu idi: gizli müqavilələrin prinsipini “millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsini islam xalqlarına da şamil etmək istəyən amerikalı professor Vilsonun prinsipləri ilə necə uzlaşdırmaq?

Bu problemin həlli özünü mandat sistemində tapdı. Bu, şərqililərin prinsipinə payına düşən azadlıqdan axıra qədər istifadəni məhdudlaşdıraraq şərq xalqlarına azadlıq, Avropa xalqlarına isə ali hökmranlıq üçün zəmanət verir. Avropa dövləti azadlıq tərbiyəsində yardımçı olmaq vəzifəsini bəzi hallarda öz üzərinə götürür. Məsələn, Yəmən, yaxud dilənçi kökündə olan cahil Azir, İdrisinin Yəmən və Hicaz arasındakı bufer dövləti kimi ölkələr tamam bağımsız tanındılar, çünki bu dövlətləri azadlıq yolunda tərbiyə etməyə lüzum yox idi. Bunun əksinə olaraq İraq müqayisədə daha sivil təsir bağışlayırdı, amma Mosulun neft qaynaqları onun mədəni inkişafına elə güclü xələl gətirirdi ki, bu ölkə Avropanın rəhbərliyinə və idarəçiliyinə təcili ehtiyac duyurdu.

Konfrans konfrans dalınca bütün bu məsələləri müzakirə edirdi. Gələcək üçün əhəmiyyətli olan yeganə şey odur ki, 1919-cu ilin əvvəlində qoca pələng Klemenso “ingilis zonasına qəbul edilən Mosuldan və Kürdüstandan imtina etdi. İki əsas dövlət arasındakı bu razılıqdan sonra hər şey haqqında, hamı haqqında fikirləşdilər, yalnız Tür-

kiyənin zavallı kabusundan başqa. Loyd Corc onu müstəqil dövlətlər sırasından yerli-dibli silmək qətiyyətinə idi. Onun razılığı ilə yunanlar atəş-kəsdən sonra müharibə elan etmədən İzmirə çıxıb hər tərəfə səpələndilər. Ermənilər üçün dövlət yaradıldı, Kürdüstan muxtariyyət qazanmalı idi. Mandat vilayətləri sistemi Türkiyənin qalan hissəsinin nəfəsini kəsməli idi.

Hirs və acıq daşqını müsəlman ölkələrinin üstünə axıdıldı. Ən qəribəsi, ən gözlənilməzi, ən müəmməliyi indi ortaya çıxdı. Dünya müharibəsində Alman-Avstriya-Bolqar-Türk dövlətlər sistemi kimi hər hansı milli üsyana təsirli dəstək verməyə imkanı olan həmin xalqlar üsyana heç bir güc və cəsarət tapmadılar – həmin xalqlar indi ixtişaşda idilər. Çünki Almanıyanın və Türkiyənin tam süqutundan sonra köməksiz və öz umudlarına qalmışdılar.

Bütün bunlara baxmayaraq Əbdülhəmid havayı yaşamamışdı. Doğrudur, islamın birliyi hələ ki gerçəklik deyildi, fəqət cümləpərdazlıq da deyildi. Əbdülhəmidin dövründə olduğu kimi xəlifə Altıncı Mehmet Vəhdəddinin emissarları dinib-danışmadan Şərqi bütün ölkələrinə – Misirə, Kürdüstana, Əfqanıstana, Hindistana yola çıxdılar. Nümayişlər və ixtişaşlar başladı. İngilislər hələ 9 avqust 1919-cü ildə Persiya ilə onlara bu şahlıq səltənəti üzərində yüksək səlahiyyət verən bir müqavilə bağlamışdılar, lakin elə həmin andan küləyin səmti dəyişməyə başladı.

Panislamizmin qoca, unudulmuş kabusu məzardan baş qaldırdı və indi əvvəlcə tam təvazökarlıqla, sonra isə xeyli enerjili və qaba şəkildə özünə hörmət istəyir.

“Çindən tutmuş Aralıq dənizinə qədər bütün Şərqi dünyası qaynamaq üzrədir. Hər yerdə Avropaya

nifrət alovlanır. Mərakeşdəki ixtişaşların, Əlcəzairdəki üsyanların, Tripolidəki narazılıqların, Misirdəki, Ərəbistandakı və Liviyadakı millətçi hərəkətlərin məqsədi Şərq dünyasının Avropa sivilizasiyasına qarşı üsyandır”.

Sermoneta hersoqunun “New-York Timesın 1919-cu ilin iyun sayında dərc olunmuş bu sözləri Parisdəki türk danışıqlarının başlanğıcındakı situasiyanı əks etdirir. Amma iki ay keçmiş qoca kabus tamam canlanmağa başladı: Hindistandakı ixtişaşlar, Əfqanıstandakı müharibə önqaçarlar idilər; 23 noyabr 1919-cu ildə panislamizm özünü tam günəş işığında göstərdi: ilk hind xilafət konqresi həmin gün Dehlidə toplandı. Müsəlman hindlilər qəflətən bütün qətiyyətlə ingilislərin heç də ürəyindən olmayan bir sıra şeylər tələb etdilər; tələb etdilər ki, xəlifə İstanbulun hökmranı qalsın, hətta tələb etdilər ki, müqəddəs yerlər Məkkə və Mədinə ona verilsin, əks halda, əlaqələri tam kəsməklə ingilis mallarının boykotu və mümkün olan başqa şeylərlə hədələdilər. Əfqan müharibəsindən az keçmiş bu heç də xoşa gələn deyildi. Hindli müsəlmanlar hindulara qarşı lazım idi və beləliklə Loyd Corc yolundan döndü. Onlar üçün müqəddəs olan bu yerin başı üstündən xaçı parlatmaq istəyən yunanların qızğın arzusuna baxmayaraq İstanbulu sultana verdi. Bu, panislamizmin osmanlıların sonuncu sultanına son xidməti oldu: bundan azca keçmiş, 20 avqust 1920-ci ildə Altıncı Mehmet Vəhdəddin öz səltənətini məhv edən Sevr müqaviləsini imzaladı.

Osmanlı imperiyasının altıyüzlük tarixi həmin gün sona çatdı.

Dünya tarixi üçün 20 avqust 1920-ci il müqaviləsi Versal müqaviləsindən də önəmli idi. Həmin gün

dünya tarixində bircə dənə də olsun bağımsız islam dövləti yox idi¹

Avropa qalib gəlmişdi – aypara torpağa sərilmışdi.

Sonuncu səlib yürüşü sona yetdi.

İKİNCİ KİTAB

Şərq alov içində

Qoca Şərq dünya müharibəsində ölmüşdü: Şimali Afrika Fransa, İspaniya və İtaliya arasında bölüşdürülmüşdü, Misir ingilis protektoratına çevrilmişdi, Bağdad, Qüds, Məkkə və Mədinə ingilis himayəsində idi. Camal Paşa öz xatirələrində yana-yana yazırdı ki, kral Hüseyin satqınlığı sayəsində qədim vüqarlı titul “Hadam əl-Hərmeyn əş-Şərifeyn (Müqəddəs Şəhərlərin qoruyucusu) indi brit Əlahəzrətləri kral Beşinci Corcdan başqa heç kəsə tabe deyildir.

Hətta Rusiyanın xristian sınır dövlətlərinə müstəqillik gətirmiş rus inqilabı da çar səltənətinin saysız müsəlman tayfalarının heç birini azad edə bilmədi. Qısa mövcudluqdan sonra Azərbaycanın, Dağıstanın, Buxaranın islam dövlət qurumları yenidən ruslar tərəfindən zəbt edildilər.

Bu siyasi çöküşdən daha pis Şərqi mənəvi məğlubiyəti oldu. Kordovoda, Bağdadda və Qahirədə bir neçə yüz min kitabları olan müsəlman kitabxanaları dövrü hara uçub getdi!? Alman kayzerlərinin sarayında ərəb alimlərinin, müsəlman həkimlərinin fəaliyyət göstərdiyi çağlar necə oldu!? 1919-cu ildə islam da mənəvi cəhətdən Avropa koloniyası oldu. Ucuz Avropa xalıları və fabrik yolu ilə istehsal

---

¹ Faktiki müstəqil olan Yəmən hələ də türk əyaləti sayılırdı. Hicaza, eləcə də İç Ərəbistana o vaxt «dövlət» demək olmazdı (Qeyd myəllifləridir).

olunmuş Avropa polad məmulatları kimi Avropa dəbi və Avropa kitabları da Şərqlə daşındı. Ərəb tünəkə Avropa qılıncını can-başla alır və Dəməşq poladının heyretəməz imkanlarını dəyərləndirməyi unudurdu. Türk İngiltərə kralının, yaxud feldmarşal Alembinin şəkli olan dəyərsiz xalçaları alıb öz mənzilindən asırdı, krala, yaxud marşala sevgisindən yox, yalnız ona görə ki, onları ulularının Anadolu namaz xalçalarından gözəl sayırdı. Fars alman anilin boyalarını ona görə almırdı ki, boya üçün topladığı çöl otlarının əzəblı axtarışına nisbətən buna az zəhmət çəkirdi, ona görə alırdı ki, onlar doğrudan da xoşuna gəlirdi: anilin boyalı xalçalar daha açıq rəngli idilər, bitki və torpaqdan hazırlanmış təbii rənglərin incə, harmonik tonlarına nisbətən daha əlvən görünürdülər. Dünya müharibəsindən cəmi bir neçə il keçmiş fars köçəriləri əvvəllər boyalar hazırladığı bir çox bitkiləri artıq unutmuşdu – Avropaya qovuşan kimi əsrlərin mədəniyyəti bu tezliklə məhv oldu.

Mədəniyyətdəki kimi həyatın digər sahələrində də eyni çöküş müşahidə olunurdu. Məşhur fars rəssamlığı faktiki olaraq bir gecənin içində yoxa çıxdı: *"Fotoqrafiyanın kəşfi elə güclü təsir bağışladı ki",* deyə Mohsan Moqadam "L'Art Persanda yazır, *"bir neçə sənətkar sadələvhlüklə düşünürdü ki, Persiyanın indiyə qədər rəssamı-zadı olmayıb, çünki ən məşhur rəssamların əsərləri belə, səhvlərlə doludur. Həmin andan onlar yalnız Avropaya üz tutdular və bu ona gətirib çıxartdı ki, xalis idealist bir xalq qəflətən incəsənətdə realist yönə meyl etdi..."* Ondoqquzuncu yüzilin ortalarına qədər azman və misilsiz olmuş şərq tikinti üslubunun çöküşünü göstərməyə ehtiyac varmı? "Şah tikinti ustalarının yoxa çıxması ilə şah sənəti öz dəyərini itirdi.

Sənət üçün səciyyəvi olanlar ictimai həyata da sirayət etdi. Qadın birdən-birə problemə çevrildi. Türk, ərəb,

fars, hind gəncləri etiraz etdilər ki, ata-anaları, əmi-dayıları və xala-bibiləri ona arvad arayıb axtarmasın. Etiraza qalxdılar ki, arvadları onlara yalnız “paltar, yaxud “tarla (2, 223) olmasın; onlar rəfiqə, sevgili qadın, Avropa timsallı məşuqə istədilər. Həyatdan avropalı ilk öncə sevinc və çılgınlıq tələb etdiyi kimi müharibədən sonrakı dövrün gənc müsəlmanları da “əyləncə istədilər. Müqəddəs Kitab əbəs yerə bərk-bərk tapşırırdı:

„Ey iman gətirənlər! Şərab da, qumar da, bütlər də, fal oxları da haramdır və şeytan əməlidir. Bunlardan çəkinin, bəlkə nicat tapasınız. Şeytan... içki və qumarla sizi Allah fikrindən və namazdan döndərmək istəyir” (5, 92-93)¹

Şərab, oyun və əyləncə ehtirasları Şərqi ölkələrində üstünlük qazandılar. Avropanın bütün nailiyyətləri – rəqs yurdları, barlar, teatr və kinolar – tezliklə populyarlaşdı. Həzz hərisliyi Asiyaya da savaşıonu Avropa kimi hakim kəsildi. Allaha üz tutmuş meditatif, asketik Şərqi ruhu öldü.

Bu misilsiz çöküş islam xalqlarında əslində tənəzzül əhval-ruhiyyəsi yaratmalıydı. Müsəlman şəhərlərinin küçələrindəki əcnəbi hərbi dəstələr, müsəlman məktəblərindəki yabançı ideyalar, banklardakı yad pullar, dəmir yollarındakı, neft çöllərindəki, dağ mədənlərindəki əcnəbi mühəndislər – bütün bunların hamısı dərin ümitsizlik yaratmalıydı, ən çoxu da ona görə ki, bu qəfil bir olay deyildi, əksinə, Napoleonun Misirə yürüşü ilə başlanan inkişafın ardıcıl sonu idi. O vaxtdan müsəlman dövlətləri bir-birinin ardınca məğlub olurdular. O vaxtdan onların mədəni geriliyi getdikcə barizləşirdi. O vaxtdan onlar ildən-ilə iqtisadi cəhətdən Avropadan daha çox asılı vəziyyətə düşürdülər – 1920-ci il avqustun 20-sinə, Sevr müqaviləsinin bağlandığı günə qədər.

---

¹ Azərbaycanca tərcümədə 90-91-ci Ayələr.

Lakin məhz həmin günlə ağlagəlməz dövlət quruculuğu yolunda Şərqiin tərəqqisi başladı. Xalqlar ümitsizliyə qapılmadılar.

Şərqiin diplomatları, ziyalıları, burjuaziyası mübahisə edirdilər ki, gedilməli iki yoldan hansı daha yaxşıdır: Qərbi Avropaya şərtsiz qoşulmaq və onun mandat siyasətinə tabe olmaqmı, yoxsa Qərb əleyhinə ümumi intiqam savaşı marağı ilə Sovet Rusiyasına şərtsiz qoşulmaqmı. Hər iki həllin öz təəssübçüləri vardı, lakin nə Rusiyanı, nə də Qərbi Avropanı yaxın qoymaq istəyən kəndlilər və köçərilər tərəfindən üçüncü bir yol tutuldu. İslama nə diplomatlar, nə də ziyalılar rəhbərlik etdilər, əksinə, yenə də adi insanlar, bədəvilər, döyüşçülər başçılıq etdilər.

Müsəlman tərəqqisinin keçmiş günlərində olduğu kimi, islam səhraya üz tutdu, səhra süvarisi at belinə qalxdı, qılınca sarıldı və son gücü ilə kafirlərin üstünə yeridi. Nəticə Avropadan və Rusiyadan eyni dərəcədə uzaqda yerləşən yeni bir dünya, yeni bir Şərq oldu ki, buradan da sabah yeni bir islam baş qaldıra bilər. Ərəb basqılarının və səlcuq müharibələrinin ənənəsi ilə Yeni Şərq özünü təkəbbürlü Avropaya cır-cındır dəvriş libasında təqdim etdi. Qoca Türkiyənin göbəyində, kiçik şimali fars şəhərində, Nəcd səhrasında, Əfqanıstan dağlarında, Mərakeşin 4 min metr ucalığında yerləşən alp çəmənliklərində əzilmiş generallar, ac-yalavac zabitlər, müflisləşmiş siyasətçilər, sürgünləşmiş milli başçılar, döyüşkən ruhanilər bir yerə yığışdılar.

Hər yerdə nəticə eyni oldu: avropalı qaliblərin ağı başına gələnə qədər bütün Şərq alova büründü. Səbəbləri tutqun, niyyətləri görünməz olan bir hərəkət başladı, hər yerdə onun əlaməti dilənçilərin və səhra döyüşçülərinin əllərindəki qılınca oldu. Əldə qılınca Şərq “Böyük Dördlərin siyasi oyununa müdaxilə etdi. Müsəlman diplomatları Paris

salonlarının parket döşəmələrində, Riveranın¹ nəcib hotellərinin konfrans zallarında hələ də danışıqlar aparır, məşvərətlər keçirir və sövdələşirdilər. Lakin bu danışıqlara məhəl qoymadan səhra süvariləri, qədim zamanlardakı kimi, at belində mədəni ölkəyə hücumu keçirdi. Əvvəlcə hər yerdə müsəlmanlar müsəlmanlara qarşı qalxırdı – azadlıqsevərlər ağıllılara qarşı. Cəsurlar qorxaqlara qarşı. Kasıblar varlılara qarşı. Hər yerdə gənclik qocalığa qarşı.

Və Avropa indi yorğun idi, dəhşətli dərəcədə müharibə yorğununu. 1918-ci ilin noyabrında qalib dövlətlər bu yorğunluğu hələ o qədər hiss etmirdilər. Fransa, İngiltərə, İtaliya və Amerika sözün gerçək anlamında Almaniyaya qarşı bundan sonra da vuruşmaq imkanında idi. Lakin silahı yerə qoyduqdan bir neçə həftə, bir neçə ay sonra yorğunluq özünü göstərdi.

Az qala bircə gecənin içində Avropanın Asiya üzərindəki qələbəsi bununla şübhə altına düşdü. Avropanın dünya müharibəsində qazandıqlarının, demək olar, hamısı 1919-cu ildən 1936-cı ilə qədər, cəmi ondüzdən ilin içində yox oldu. Sevr sülh müqaviləsi elə imzalandığı gün öz dəyərini itirdi, millətçi türklər onu tanımaqdan boyun qaçırdılar. 1919-cu il brit-fars müqaviləsi imzalandığı gün predmetsizləşdi: fars ordusu onu tanımaqdan boyun qaçırdı. Misir üzərindəki britan protektoratı qaldırılmalı oldu. İtaliya zəbt etdiyi türk ərazilərindən çıxdı. Fransa Kilikiyanı² və Adana əyalətini verdi. Yunanıstan zəbt etdiyi türk quru ərazilərinin hamısını itirdi və 1912-ci il Avropa

---

¹ **Rivera** (Riviera) – Aralıq dənizi sahilboyunun Kann şəhəri (Fransa) ilə Spesiya şəhəri (İtaliya) arasındakı hissəsi. Uzunluğu təqribən 370 km. Fransa Respublikasına (Mavi Sahil) və İtaliya Respublikasına ayrılır. Avropada ən böyük kurortlar rayonudur.

² **Kilikiya** – Kiçik Asiyanın cənub-şərqində Türkiyənin tarixi vilayəti, hazırda Çuxuroba.

sərhədlərinə sıxışdırıldı. 1936-cı ildə Türkiyə hətta yenidən boğazları möhkəmlədir bununla İstanbulun “dəniz və qitələr üzərində hökmdar adını özünə qaytarmağa nail oldu. Əfqanıstan və Yəmən sərt ingilis siyasətində öz müstəqilliklərini sübut etdilər. Suriyada əvvəlcə ərəblər üsyana qalxdılar, sonra druzlar, lap axırda isə ikisi bir yerdə. Mərakeşdə Rif¹ tayfaları ordularının üsyanını yatırmaq üçün iki Avropa dövləti səfərbər ediləsi oldu.

1919-cu ildə başlamış və indi də davam edən bu mübarizələrin nəticəsi böyükdür. Ön Asiyadakı Avropa koloniyalarının şəbəkəsinin yerində dünya siyasətinə artıq aktiv müdaxilə edən bir sıra azad müstəqil ölkələr yarandı ki, onlar da Avropanın istədiyini diktə etməsinə daha yol vermədilər, əksinə, öz iradələrini Avropa dövlətlərinə qəbul etdirməyə hazırlaşdılar. Türkiyə, Persiya, Əfqanıstan, Səudiyyə adlanan İbn Səud Ərəbistanı və Yəmən bugün Avropadan faktiki olaraq tam bağımsızdılar. Bu sətirlər yazılarda Misir, İraq və Suriya eyni bağımsızlığa doğru ən düzgün yoldadırlar. İordan çayının hər iki sahilindəki Fələstin və Şimali Afrika qaynayır.

İslamın bu inkişafını böyük Avropa dövlətlərinin danışığa qabil tərəfdaşları kimi qəbul etmək heç də səhv olmazdı. Belə bir faktı nəzərdən qaçırmaq heç də yanlış olmazdı ki, bu inkişaf Əbdülhəmidin istədiyindən, Cəmaləddinin bəyan etdiyindən, yəni Avropa hücumlarına qarşı siyasi müdafiədə müsəlman xalqlarının birliyindən – Avropa üsullarının köməyiylə – əslində əsaslı şəkildə fərqlənmir.

Belə bir faktı qəbul etmək də səhv olmazdı ki, bu qələbə hələlik sona yetməmişdir. Qəbul etmək ki buna islamın gücü ilə nail olunmamışdır, əksinə, dünya müharibəsindən sonra Avropanın yorğunluğu və zəifliyi ilə nail olunmuşdur. Bu bizim “islamın

---

¹ **Rif** – Şimali Mərakeşdə dağlıq vilayət.

tərəqqisi tezisimizin məhdudlaşdırılması deyildir. Napoleonun belə bir kəlamı var: *“Müharibədə o sər-kərdə qalib gəlir ki, az səhv edir və rəqibinin səhv-lərindən yaxşı istifadə etməyi bacarır”*. Müsəl-manların ilk əzəmətli qələbələri onunla qazanılmadı ki, səhra orduları xüsusilə güclü və ya xüsusilə bacarıqlı idilər, əksinə, onlar ona görə qalib gəldilər ki, həm Bizans, həm də fars səltənətlərində orduya xüsusilə zəif rəhbərlik edirdilər və bu dövlətlər siyasi baxımdan xüsusilə pis idarə olunurdular.

Həmin inkişaf, olduğu kimi, onüç əsrdən sonra təkrarlanır. Müharibənin sonunda britan orduları Xə-zər sahilində dayanmışdılar. Brit alayları Qafqazın neft çöllərinə nəzarət edirdilər. Brit hərbi dəstələri Əfqanıstan əmirini məğlub etmişdi. İngilis və fransız hərbi dəstələri Dardaneli və Bosforu əldə saxlayırdı – fəqət qalib orduların arxasında yorğun arxa cəbhə, hər qumbaranın filan qədər franka, yaxud filan qədər funt-sterlinqə başa gəlməsini hesablayan vergiçilər dayanırdı, onlar hesablayırdılar ki, hər hərbi yürüş gündə filan qədər udur və soruşurdular ki, bütün bunlar nəyə lazımdır? İnsanlar dinclik, yalnız dinclik istəyirdilər.

Bunu ən gözəl şəkildə Öl of Ronaldshay’ın populyar dildə yazılmış *“Hindistan qartal zirvəsindən adlı kitabçası, Hindistana dair dəyərli ümumiləşdirmələri küçədən keçən insan üçün toplamağa çalışan nəcib bir ingilisin kitabı nümayiş etdirir. Həmin qraf Əfqanıstana son yürüş haqqında yazır:*

“Əfqanıstanın müstəqilliyi bir daha (22. 11. 1921) bütün formalarda tanındı. Hər iki tərəf özünü qalib görmək kimi xətersiz bir məmnuniyyətin əsiri oldu. Əfqanıstan güman edirdi ki, azadlığını qazanıb. Etiraf onsuz da nəzərdə tutulub, deyərək İngiltərə bir azca onun köpünü yatırır. Lakin Əfqanıstan öz bildiyini

etdi: Kabulun ən gözəl yaraşığı ayağı zəncirlənmiş britan şirindən ibarət qalibiyyət abidəsidir”.

İngilis qrafı və siyasətçisi 1924-cü ildə bunu “xətərsiz məmnunluq hesab edir! Niyə belə hesab etdiyini bir neçə sətir sonra aydınca bildirir:

“Brit xalqının hökumətdə iştirak edən dairələri hardasa bədxərc, imperialistsayağı, yaxud macaralı sayıla bilən bütün tədbirlərdən yüksək dərəcədə qaçırdılar... Dağlı tayfaların müasir səviyyədə silahlanması məsələyə tamamilə başqa bir görkəm vermişdir. 19-cu əsrin sonuna qədər sərhəd döyüşləri o qədər də pul tələb etmirdi. Məsələn, 1880-ci ildən 1890-cı ilə qədər əfqan sərhədindəki tədbirlər yalnız 300 min funt-sterlinqə başa gəlmişdi. Təkcə 1900-cü ildən 1902-ci ilə qədər isə 250 min funt-sterlinq xərclənmişdi. 1915-1916-cı illərdə 300 min funt-sterlinq. 1916-1917-ci illərdə 500 min funt-sterlinq. 1919-1920-ci il yürüşü, yəni üçüncü əfqan müharibəsi bir milyon altıyüz min funt-sterlinq uddu, 450 min əsgərlik bir ordu lazım oldu və bu, 5 min qurban tələb etdi. Hətta ən qatı lovğa və yaxud şöhrət düşkünü də öz şöhrətpərəstliyinin qane edilməsi üçün sərhəd müharibəsini aramayacaq” (səh. 70 dən 78-ə qədər, qısaldılmış şəkildə).

Belə, əldə sayğac nəinki zəngin İngiltərə, hətta Fransa da indi Şərqi siyasəti yürüdü. Fransız və ingilis parlamentindəki siyasətçilər xalqın ovqatına tabe olmağa tələsdilər. Fəhlələr, xırda burjuaziya, qadın hüququnun müdafiəçiləri sosial islahatlardan, seçki qanununun dəyişdirilməsindən və buna bənzər şeylərdən eşitmək istəyirdilər, heç Six-Pence atlaslarında tapılmayan ölkələrdə gedən döyüşlərdən yox. Şərqlilər bu simptomları çox diqqətlə izləyirdilər. Druz sərkərdəsi Sultan Paşa Əl-Ətraş 1925-ci il druz üsyanında müəlliflərdən birinə belə dedi: *“Biz qələbəyə ümid edirik. Bilirik ki, fransızlar indi Mərakeşdə güclü bir ordu saxlamağa məcburdurlar.*

Bilirik ki, Parisdə müstəmləkə müharibələri istəmirlər. Və fransız parlamenti icazə verməyəcək ki, uduş yox, yalnız məğlubiyyət gətirən bir müharibə aparılsın”.

“Bununla nə udmaq olar? fikri Avropanın bütün parlamentlərini, bütün hökumətlərini məşğul edirdi. Digər tərəfdən üsyankar müsəlmanlar hər şeyi udacaqlarını dəqiq bildiklərindən Avropa bu döyüşlərdə təslim oldu.

Döyüşlərin aparıcıları, təbii ki, sərkərdələr idi, Türkiyədə və Persiyada Kamal Paşa və Rza Şah kimi generallar. Ərəbistanda isə dövlət xadimi, eyni zamanda sərkərdə və dini islahatçı bir şəxs: İbn Səud. Şərqdəki azman dəyişkənlik bu üç kişi ilə başladı və həmin dəyişkənliyi Avropa bugün də qəbul edə bilmir. Avropa qüdrətinin çöküşü, Şərfin yüksəlişi, islamın tərəqqisi.

Aydındır ki, bu proses tamamlanmayıb. Son üç beşillikdəki uğurlarına baxmayaraq Şərfin uzun müddət imkanı yoxdur ki, Avropa böyük dövlətinə qarşı mübarizə etsin, əgər insan və pul qurbanlarını nəzərə almadan döyüşüb qalib gəlmək, yəni hər hansı avropalı rəqibinə qarşı apardığı müharibəni Şərqdə aparmaq doğrudan da həmin Avropa dövləti tərəfindən qət edilmişdirsə. Fransanın Əbdülkərim və druzlar üzərindəki qələbələri, İtaliyanın sənusilərin və sonralar həbəşlərin güclü və intizamlı orduları üzərindəki yengiləri bunun üçün yetərli sübut idi.

Fəqət: o da dəqiqdir ki, qeysər Herakl da – islamın ilk qələbələrinin analogiyasını bir daha göstərmək üçün – 635-ci ildə yaranmaqda olan islam dövlətini çətinlik çəkmədən məhv edə bilərdi, əgər müvafiq pul qurbanlarını həqiqətən vermək istəmiş olsaydı. Texniki və maddi üstünlük mübahisə edən dövlətlərin əhalilərinin sayı kimi bugünün özündə də Yaxın Şərqdə qarşı müharibədə Avropanın uğurunu qaçınmaz edir – əgər Avropa istəyirsə. Amma keçmiş dövrün

Bizans və Persiyası kimi Avropa bugünkü gündə
islama qarşı konfliktdən qaçacaq. Və beləliklə, ancaq
öz qayğıları ilə ovunan yorğun, daxilən parçalanmış
Avropaya qarşı gənc və güclü Şərqlə dayanmışdır –
yüksəlişə, hakimiyyəti ələ almağa hazır.

General Anadoluda

İttifaq Dövlətləri Türkiyə üzərində qələbə çaldılar. Pərt bir kirmişlik içində İstanbul öz ekselenslərinə, hərbi missiyalarının başında durub Modrus atəşkəs şərtlərinə nəzarət edən İngiltərənin, Fransanın və İtaliyanın uca komissarlarına tamaşa edirdi: türk ordusunun buraxılışı, ərəb ərəzilərindəki istehkam və qarnizonların kapitulyasiyası, Mosulun təmizlənməsi, yeni erməni dövlətinə daxil olacaq şərqi Anadolunun təmizlənməsi.

Ancaq işlər düz gətirmədi. İstanbul müqavimət göstərə bilmədisə, şərqi Anadolu təslim olmadı. Van gölü və Ərzurum arasındakı ucqar dağ vilayətlərində gənclər, məmurlar, müstəqil zabitlər bir araya gəldilər. Göylərlə gedən qərarlar qəbul etdilər, etiraz teleqramı göndərdilər, yerlərdə “Şərqi Anadolu vətəninin müdafiəsi komitələrini yaratdılar.

Gerçək qorxunu dərk etməkdən çox, nəsə bir iş görmək ehtiyacından uca komissarlar türk hökumətinə demarş etdilər və tələb irəli sürdülər ki, şərqi Anadoluda sakitlik yaradılsın və atəşkəs orda da tam həyata keçirilsin. Türk hökuməti İttifaq Dövlətlərinə bu məqsədlə öz gücünü əvvəlcə Qallipolinin müdafiəsində, sonra Fələstindəki qəhrəmancasına döyüşündə sübuta yetirmiş və sultanın Ənvər Paşanın şəxsi rəqibi kimi tanıdığı vəzifəsiz gənc general Mustafa Kamal Paşanı məsləhət gördü. İttifaq Dövlətlərinin bu düşmənçilikdən xəbəri vardı və onlar Kamal Paşanın ordu inspektoru kimi Anadoluya göndərilməsinə razılıq verdilər.

Bu, “Pandorma adlı acınacaqlı buxar gəmisi kompassız, xəritəsiz Samsuna yan alanda, 19 may 1919-cu ildə oldu. Kiçik şəhərin bütün əhalisi limana toplaşmışdı və sultan Vəhdəddin Altıncı Mehmetin şərqi Anadoluda qayda-qanunu bərpa etməyə layiq

gördüyü kişini gözləyirdi. Sahilə ortaboylu, enlikürək, iti mavigözlü, sarısaç, kərpicsifət bir general çıxdı. Enli almacıq sümükləri soy kökündən xəbər verməsəydi, onu ingilis, yaxud alman sayardılar, nəinki xəlifənin qanad adyutantı.

O dinib-danışmadan sahilə çıxdı, dinib-danışmadan da liman komendatının binasında gözdən itdi. Dinib-danışmadan bir neçə gün sonra “millətçi əməlləri boğmaq üçün ölkənin içərilərinə getdi. Amma ona tabe olan bütün idarələrə yazdığı ilk sirkulyar məktub müəyyən mənada gözlənilməz oldu: ***”Gələn həftə siz hər yerdə iri toplanışlar halında milli mitinqlər təşkil edəcəksiniz. Bu mitinqlər Sizin idarə etdiyiniz ərazini tam əhatə etməlidir. Böyük dövlətlərin nümayəndələrinə təsirli teleqramlar göndərmək lazımdır”***.

İttifaq Dövlətlərinin İstanbuldakı komissarları generalın bu hərəkətindən əməllicə hirsələndilər. Baş vəzir Damad Fərid ipə-sapa yatmaz Kamal Paşanı geri çağırmağa başladı. Kamal Paşa arxayın-arxayın tel vurdu: ***“Millət müstəqilliyinə qovuşana qədər Anadoluda qalırım”***.

Həmin teleqramla təkçə Kamalın karyerası başlamadı, həm də Şərqi intibahı başladı.

O, gənctürk ideyalarını axıra qədər düşünən ilk general idi. Millətçiydi, bu nədənlə də türklərin yaşamadığı ərazilərdən imtina etdi və bircə şey istədi: balaca, cılxa türk dövlətinin yaranmasını, amma bu dövlət bağımsız, tam suveren olmalıydı. Əbdülhəmidin, yaxud Ənvərin ideyaları ilə ölçüdə bu plan nə qədər sadə olsa da, 1919-cu ilin mayında tam sərəmslik kimi görünürdü. Beşyüz milyon qızıl funtsterlinq borcla yanaşı əzilmiş, tarmar edilmiş, qan sızan Türkiyə – İzmirində yunanlar, Adanasında fransızlar, İstanbulunda britlər, Adaliyasında italyanlar oturan Türkiyə, dəmir yolları, quru yolları, limanları,

dağ mədənləri, sənayesi əldən çıxmış Türkiyə – necə müstəqillik tələb edə bilərdi axı!?! Ən yaxşı halda Amerika protektoratına tabe ola bilərdi, ən ağıllı türk diplomatları, hətta Kamalın ən sadıq təəssübçüləri də, belə düşünürdü. Kamal Paşa başqa fikirdəydi, amma hələlik onu dilinə gətirmirdi. İndilikdə yerli “milli komitələrin yaradılması ilə kifayətlənirdi. Əksərən ən etibarlı zabitlərdən ibarət yeni yerli və bölgə idarələri belə adlanırdı. 23 iyul 1919-cu ildə bu komitələr Ərzuruma konqresə dəvət olundular: Təhlükədə olan şərq Anadoluğunun hüquqlarının müdafiəsi üçün. Həmin konqres türk qoyzlarının¹ bər-bəzəkli, çılğın qərb iclaslarından biri idi. Uzunqol köynəkli kürd tayfa başçıları, kəmərlərinə dümdüz uzun xəncərlər bağlamış gürcü lazları bozumtul arxalıq geymiş qaçqın deputatlarla, məzlum məmurlarla, jurnalistlərlə və tərxis olunmuş əsgərlərlə yan-yanı oturmuşdular. Dünyanın qurtaracağında yerləşən Ərzurum qalasındaki dilənçi kökündə olan bu iclas qocaman baş vəzir Damad Fəridi söyüş və rüsvayçılıqla evinə yola salan Böyük Dördlərə məlum olsaydı, Parisdə həqiqi basqısal həyəcan doğurardı. Konqres – nə az, nə çox – türk millətinin bölünməzliyini açıqladı, yabançıların türk iç işlərinə qarışmamasını tələb etdi. Bundan sonra dərvişlər, başçılar və paşalar Sultan Əlahəzrətlərinə sadıqlıq teleqramı göndərib Mustafa Kamalı İcraə Komitəsinin sədri seçdilər və evlərinə yollandılar. Hüquqi durum qəribə idi: Konqres hüquqi baxımdan Türkiyəyə deyil, gələcək erməni cümhuriyyətinə məxsus olan bir şəhərdə – Ərzurumda keçirilirdi. O, ölkənin müdafiəsinə tabeçilik göstərməkdən boyun qaçırdığına görə ordunun siyahısından silinmiş bir generalı başçı təyin etdi. Türk millətinin adından danışdı, əslində isə məmurlardan və kürd (türk yox) köçəri döyüşçülərindən, eləcə də hələlik tərki silah

---

¹ Qoyz – Əslində “dilənçi.

edilməmiş və buna görə də tərxisdən və aclıqdan yaxa qurtarmaq naminə zabitləri Kamal Paşaya tərəfdar olan 20 min acınacaqlı türk əsgərinin nümayəndələrindən ibarət idi.

Təbii ki, sultan bu itaətsizliyə qarşı tədbir görməli oldu. Bəlkə də paşanın əsl məqsədini bilən yeganə türk kimi o, Kamal Paşaya qarşı iki diviziya göndərmək üçün İttifaq Dövlətlərindən icazə istədi. Əlbəttə, İttifaq Dövlətləri bu səfərbərliyə boyun olmadılar, xəlifənin əlinə iki diviziyanın verilməsi onlara Mustafa Kamalın əlində olan iyirmi min acıyalavac əsgərdən qorxulu göründü. Beləliklə, Vəhdəddin Kamal Paşaya qarşı platonik tutqu əmri ilə kifayətlənməli oldu.

Kamal Paşa bir an belə itirmədi. O, inqilabi hərəkətlərin sirlərinə: konqreslərə, seçkilərə bələd idi, xalqda belə bir duyğunu oyatmağı yaxşı başa düşürdü ki, hər kəndli, hər əsgər, hər baqqal öz səsi, öz şəxsi və öz məsləhəti ilə Türkiyənin taleyində məsuliyyətlə iştirakçı olsun. Ərzurumdakı ilk konqres avqustun əvvəlində yenicə dağılmışdı ki, bir ay sonra, 4 sentyabr 1919-cu ildə Sivasda – bu dəfə düz Anadolunun göbündə – gizli saxlanılan, qeyri-qanuni seçkilər əsasında yaradılmış bir növ Millət Məclisi toplandı. Bu dəfə dərvişlər və kəmərinə xəncər olan kürd başçıları yox, bütün Anadolunun faktiki nümayəndələri Sivasda “Milli Paktı bağladılar, türklərin yaşadığı bütün Osmanlı səltənətinin müstəqilliyinə hər hansı məhdudiyyət qoyulmadan onun bölünməzliyini və bağımsızlığını bəyan etdilər. Eyni zamanda Kamal Paşa dini qanunun mömin bilicilərinin razılığı ilə açıqladı ki, həşəmətli və şöhrətli padşaha hal-hazırda kafirlərin əsiri kimi baxmaq lazımdır; onun əmrlərinin heç bir keçərliliyi yoxdur və o, düşmən əlindən azad olana qədər hökuməti

qanunsuz sayılır. Konqres milli hökumətin qurulmasını qərara aldı.

İndi Vəhdəddin ciddi şəkildə narahat oldu. Ehtiyatsızlıq üzündən Anadoluya göndərdiyi bu general İttifaq Dövlətlərinin sülh şərtlərindən də qorxulu olan təhlükəyə çevrilmişdi. Əvvəlcə xain bir qətlə, sonra isə ipə-sapa yatmaz Kamal Paşaya qarşı kürdlərin üsyanına cəhd olundu. Heç birisi baş tutmadı. Bu vaxt mömin sultan Qurana əl atmağı qərara aldı. O, azmış övladı islam xəlifəliyinin qoynuna qaytara bilən müdrik bir insanı yanına çağırdı. Bu, general, həm də dərviş ordeninin başçısı Əbdülkərim Paşa oldu. General kimi o, Mustafa Kamala tay idi, dərviş kimi mömin arqumentlərin və müdrik kəlamların təsəvvürə gəlməz ehtiyatına malik idi.

İstanbuldakı mömin general gecəyarısı Anadoludakı dinsiz generalla teleqraf əlaqəsinə girdi. Təkcə müraciəti onun necib bilgisinin sübutu idi: O, Mustafa Kamala şərəfli ərəb titulu “Kutb Ul-Aktabla (Qütblər Qütübü) müraciət edirdi və Qurandan və Məhəmmədin hədislərindən saysız iqtibaslarla başlayırdı. Bundan sonra bir general digər generala cəhənnəmin bütün əzablarını təsvir edirdi və ona and verirdi ki, adıgedən cəhənnəm əzablarından qaçmaq üçün xəlifənin əzəmətli əmrinə itaət göstərsin. Mustafa Kamal vəziyyəti dəyərləndirməyi bacarırdı. Dərvişin öz üslubunda geri teleqram göndərdi:

“Şübhəsiz, şərəfətlim, Allahın əli bütün əllərin üstündədir. Ona görə də, canım-ciyərim, tam gerçəkdir ki, Ucalar Ucasının mərhəmətli qədərinə arxayın olmaq olmaz, əksinə, çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün insan özü yol və vasitələr tapmalıdır”.

Qurani dərindən bilən Mustafa Kamal Paşaya dərviş arqumentləri ilə təsir etmək mümkün olmadıqda xəlifə onunla dil tapmağa çalışdı. Seçkilər təyin olundu və baş tutdu. 1920-ci ilin yanvarında

İstanbulda yığcam milli çoxluqlu bir parlament çağırıldı və o, imperator nitqi ilə açıldı. Parlament “Milli Paktı qəbul etdi. Bundan sonra ingilis hərbi qüvvələri İstanbulu tutdular (16 mart 1920-ci il), parlamenti və nazirlikləri zəbt etdilər və deputatları qovdular. *“İngilislər türk üsyankarlarına əvvəlcə başçı göndərdilər, indi də parlamenti arxasınca yolladılar”*, deyə Simke bu yetkin siyasi müdrikliyi təsvir edir. Deputatların çoxu Anadoluya qaçdı, sultan isə İttifaq Dövlətlərinin basqısı altında Kamal Paşanı ölümə məhkum etdi və öz xəlifə səlahiyyəti ilə onu dindarların sırasından sildi.

Artıq gördük ki, xəlifədə papanın qüsursuzluğu yoxdur və onun dini qərarları dişbatmaz deyil. Təbii ki, Mustafa Kamal Paşa müsəlman avtoritetlərinin konfransını çağırdı ki, həmin konfrans da xəlifənin hökmünü qeyri-qanuni və Mustafa Kamalın müsəlmançılığını toxunulmaz saydı. Beləliklə o, yeni dövləti qurmağa başladı: vergilərin sultana ödənişindən imtina olundu, zabitlər yenidən silah altına çağırıldı, könüllülər alayları yaradıldı, silah-sursat əldə olundu. Həmin dövrdə İttifaq Dövlətləri dünyanın indiyə qədər görmədiyi böyük hərbi gücə malik idilər, amma onların əsgərləri üzücü qələbədən sonra öz həyatlarını bir daha qumara qoymağa hazır deyildilər. Bolşeviklər əleyhinə göndərilmiş fransız hərbi dəstələri cənubi Rusiyada əmrə tabe olmadılar; İtaliyanın adından Hitti bəyan etdi ki, onun hökuməti türklərə qarşı, bircə dənə də olsa, əsgər göndərməyə hazır deyil. İngilis ictimaiyyəti təcili tərxis tələb etdi.

Bu vəziyyətdə İttifaq Dövlətlərinin nəhayət sultanın, gec də olsa, Kamala qarşı mübarizəyə qalxmasına razılıq verməkdən başqa, ayrı çarələri qalmadı.

Bu, xəlifəliyin sonuncu yürüşü oldu. Qoşuna “islam ordusu adı verildi; onun sərkərdəsi bədnam, lakin mömin çərkəz qulduru Anzavur idi və xəlifənin bir

dəstə agenti dindarları allahsız Mustafaya qarşı üsyana çağırmaq üçün Anadoluya və Kürdüstana göndərildi. Sultan öz sülaləsinin bu sonuncu müharibəsini müqəddəs savaşı, cihad elan etdi!

Xəlifənin müqəddəs adı, cihadı çağırış Anadolu kəndlilərinin sadə qəlbinə təsirsiz qalmadı. Paşaya qarşı üsyanlar alovlandı, onun hərbi qüvvələrindən bir diviziya Peyğəmbərin bayrağını görəndə kimi duruxub silahı yerə qoydu. “İslam ordusu Ankara ilə üz bəüz dayanmışdı.

Mustafa Kamalın durumu fəna idi. Doğrudur, 1919-cu ilin dekabrında məşhur “Sayks-Piko Müqaviləsinin müəlliflərindən biri Jorj Piko ilə bir növ xüsusi barış bağlayıb bununla Fransanı İngiltərəyə qarşı təhrik etmək ona müyəssər olmuşdu, lakin danışıqlar “İslam ordusunun qalib yürüşü sayəsində pozulmuşdu. Bu vaxt sonuncu və həlledici anda İttifaq Dövlətləri – Anadolu üsyanını onlar sultanla “dəstəbaşı Kamal arasında lap arın-arxayın və qələbəyə inamla daxili məsələ hesab edirdilər – məşhur xəncəri xəlifənin kürəyinə sancdılar: “Sevr sülh müqaviləsinin şərtləri 11 may 1920-ci ildə çap olundu.

Müqavilə türklərin gözlədiyi pisliklərdən də pis idi. Osmanlı imperiyası Anadolunun şimalında bir neçə miskin əyalətdən başqa bütün əraziləri, İzmiri, dəniz boğazlarını, Ədennəni, Ərzurumu – hər şeyi itirirdi. Hətta yerdəqalanlar da uluslararası maraqlarına bölünürdü. Bu sülh şərtləri dərc olunan gün Kamal Paşanın son yengisini həll etdi.

“Arslan kimi geldik, it kimi gediyoruz (“dünya tarixinə aslan kimi gəldik, it kimi qovulub gedirik¹) türk vətənpərvərlərinin bu məşhur kəlamı bundan sonra Anadolunun ən sadə, ən mömin kəndlisinin dilində

---

¹ Orijinalda türkcəsi buradakı kimi verilmiş və sonra qadaqda alman dilinə çevrilmişdir. Biz də orijinalın ruhuna sadiq qalıb eyni şeyi təkrarlamalı olduq.

əzbər oldu. Xalq yaşıl bayrağa itaətdən boyun qaçırdı. Sultanın son ordusu dağınıq halda İstanbulla üz tutdu.

***

Sultan Altıncı Mehmet sülh müqaviləsinə imza atdığı gün həmin müqavilə bir kağız cıdası idi. Mustafa Kamal həmin sülh müqaviləsinə özünün məşhur cavabını verdi: ***"Dünya kökündən qopsa da, mən buna qarşı döyüşəcəm"***. Amma təkcə Kamal yox, hər bir türk, hətta sultan özü də imkan düşən kimi həmin müqaviləni cırmağı kəsdirmişdi.

Bu kitabın müəlliflərindən biri həmin vaxt yeni Türkiyənin paytaxtı və "Böyük Millət Məclisinin iqamətgahı olan Ankarada idi¹ Kamal Paşanın bu yeni iqamətgahını öz şəxsi müşahidələrimizlə biz onun yaşam yolunun yazarı Daqober Mikuşun sözlərindən artıq yaza bilmərik:

"Kiçik şəhər Pommernin orta məktəbindən böyük və yaxşı olmayan bir binada, köhnə kənd təsərrüfatı məktəbində baş qərargah öz iqamətgahını qurmuşdu. İşlədikləri kiçik salonda həm yeyir, həm də yan-yanə yatırdılar. Uçub-dağılan köhnə taxta evlər nazirliklərin idarələrinə çevrilmişdi. Qəzet naşiri özünə bir tövlə tutmuşdu, oraya bir çap maşını qoymuşdu və tezliklə ilk qəzet işıq üzü gördü... Prezident və ali başqan Mustafa Kamal kiçik vağzal binasında birbaşa teleqrafın yanında iki otaqda yaşayırdı".

Və Allahın unuduğu bu miskin şəhər Türkiyənin coğrafi mərkəzi kimi təkcə Türkiyənin paytaxtına yox, həm də oyanan Asiyanın Məkkəsinə çevrildi. Şərqi bütün məmləkətlərindən olan könüllülər – istanbullu paşalar, izmirli zəngin tacirlər, hindistanlı

---

¹ Mustafa Kamal Paşanın hökuməti hələ 27 dekabr 1919-cu ildə Ankaraya köçmüşdü, lakin İstanbul Millət Məclisini o, formal şəkildə tanıdığından Ankaranı rəsmən 1920-ci il aprelin sonunda paytaxt elan etmişdir (Şərh müəllifləridir).

panislamçılar, rusiyalı və qafqzalı bolşeviklər – bütün dünya tərəfindən rəsmən tanınmayan bu şəhərə axışırdı. Onlar mığmığa və bit-sirkə içində çadırlarda yaşayırdılar, uçuq-sökük daxmalardan ibarət restoranalarda yemək yeyirdilər, bir neçə neft çırağının işığında öz iclaslarını keçirən Böyük Millət Məclisinin toplaşdığı xırda şəhər hotelinin ətrafındakı Korsoda¹ gəzişirdilər.

Bu Millət Məclisinin açılış mərasimi gözəl və coşqun oldu: öndə Peyğəmbərin yaşıl bayrağı olmaqla deputatlar cərgə ilə məscidə doğru getdilər ki, xəlifənin şərəfətli şəxsiyyətinə Allahın mərhəmətini diləsinlər; və bundan sonra müsəlman adətincə parlamentin qapısı ağzında iki erkək qurban kəsildi. Parlamentin sonrakı qərarları hər halda sultanın arzularına uyğun gəlmirdi: Baş bakan və Millət Məclisinin başkanı vəzifələrini Millət Məclisi Mustafa Kamala həvalə etdi və yazıq sultan İstanbulda hətta Kamalın ən yaxın məsləkdaşlarının bilmədiyi və bilmək istəmədiyi şeyləri başa düşdü. Başa düşdü ki, Türkiyə cümhuriyyət olmuşdur və onun prezidenti Kamaldır, xəlifə və xilafət yeni cümhuriyyətə əlavə ağır yüküdür ki, imkan düşən kimi onu göyertədən atacaqlar. Bu imkan isə o vaxt baş tutardı ki, Paşa qalib dövlətlərin birgə gücünə qarşı döyülsün və qalib gəlsin.

---

¹ **Korso** - italyanca «küçə».

Böyük Yunanıstanın son Asiya yürüşü

1920-ci il mayın sonunda Böyük Dövlətlər tam acınacaqlı vəziyyətdə idilər: Öz aralarında türk siyasəti barədə razılığa gəlmişdilər, Türkiyəni elə bölmüşdülər ki, İngiltərənin baxışına görə hər kəs razı qalmalı idi, təkcə türklərdən başqa. 16 mart 1920-ci ildə hələlik İstanbulu zəbt etmişdilər və bununla türk hökumətini əsir almışdılar; əllərində girovları vardı ki, bununla onlar hər vaxt hədə-qorxu gələ bilərdilər: *“Antanta, İstanbul şəhərini Türkiyədən qoparmaq qətiyyətinə deyil; amma, Allah göstərməsin, ümumi çaxnaşma, yaxud talanlar başlayarsa, onda bu qərar yəqin ki, dəyişdirilə bilər”* (İttifaq Dövlətlərinin ali komissarlarının bəyannaməsi, səh. 3).

Bura qədər hər şey gözəl və yaxşı idi. Çətinlik yalnız sülh müqaviləsini sona çatdırmaqdan ibarət idi. Və Mustafa Kamal Paşa buna müqavimət göstərdiyindən onu itaətə məcbur etmək lazım idi. Aydınır ki, ordu ilə daha yaxşı məcbur edərlər. Belə bir sual cavabsız qalırdı ki, bu ordunu kim versin. Bu sual ingilis dünya siyasətinin – təkcə Şərqi siyasətinin yox – sonrakı illər üçün ağırlıq mərkəzinə çevrilmişdi. Bu baxımdan da biz həmin dövr ingilis siyasətinə bir neçə kəlmə ilə açıqlıq gətirməliyik. O, bugünkü günə qədər bütün Avropanın taleyini həll etdi!

***

Türkiyəyə qarşı ingilis siyasəti iki yön arasında tərəddüd edirdi. Onlardan birini biz Lord Bayron yönü adlandıra bilərik ki, bu da sentimental səbəbdən türkləri Avropadan qovub çıxarmaq istəyirdi. Burada

Perikl¹ və Aspasiya² çağlarının romantik xatirələri kimi xristian tendensiyalar rol oynayırdı. Ellen mədəniyyəti Asiya barbarlığına qarşı.

İkinci yön ellensevərliyin (filellenizmin) əleyhinə çıxan və – “Güclərin müqəddəs tarazlığı naminə – 19-cu əsrin ortalarında ümumi şəkildə Avropaya, xüsusi halda isə İngiltərəyə Türkiyəyə toxunmamağı və onun qüdrətli dövlət kimi Avropa dövlətlər sisteminə daxil olmasına kömək etməyi məsləhət görən tarixçi Devid Urkvartın adı ilə bağlanır.

Lord Corc öz böyük sələfi ser Edvard Qrey kimi Urkvartın əleyhdarı və Bayronun tərəfdarı idi. O, Türkiyəni məhv etməyi kəsdirmişdi. Fələstini, Suriyanı və Mesopotamiyanı İngiltərənin zəbt etməsi faktına söykənərək o, digər İttifaq Dövlətlərinə öz iradəsini diktə edirdi. Və panavropa baxışından nəzər yetirdikdə onun planı çox nəhəng, uzaqqörən və ardıcıl idi. Lord Corc bununla müsəlman Ön Asiyasını Avropa hökmranlığının altına salmaq istəyirdi ki, həmin ərazilərin istismarında imkanca çox dövlətlərin iştirakına nail olsun.

İngiltərə burada şir payı almalıydı: Mesopotamiya və Fələstin, üstəgəl Mosulun neft çölləri ilə Kürdüstan. Fələstində daha sonra yəhudilər iştirakçı idilər ki, onların da “milli yurdu Misirlə Ərəbistan arasında bufer dövlətini təşkil etməliydi.

Daha sonra Fransa haçansa Livandan ikinci (xristian) bufer dövləti yaratmalıydı ki, o da yəhudi Fələstini ilə birlikdə bir növ Avropa plasdarmını təşkil edirdi. İtaliya Anadolunun cənub bölgəsindəki Adalianı ona bitişik olan nəhəng torpaqlarla almalıydı ki, bu da az qala ümumi Türkiyənin üçdəbirini əhatə edir.

---

¹ **Perikl** (Perikles) – e. ə. 490-429, qədim yunan siyasi xadimi. Xarici siyasət fəaliyyəti Afina dəniz dövlətinin genişlənməsinə və möhkəmlənməsinə yönəlmişdi.

² **Aspasiya**, yaxud **Aspaziya** (yun. Aspasiy) – Periklin arvadı, gözəlliyi, biliyi və ağılı ilə seçilirdi.

Yunanıstan birbaşa İzmir ətrafındakı sahillərdə Türkiyəni Egey dənizindən tamamilə ayıran dördüncü bloku tutmalıydı.

Beşinci dövlət kimi Sevr müqaviləsinə əsasən həm rus torpaqlarında yerləşən ərazidən, həm də Qara dənizə çıxmaqla türk ərazilərindən ibarət Ermənistan nəzərdə tutulurdu ki, Türkiyə bununla Rusiyadan ayrılınsın.

Həmin Ermənistan üçün amerika mandatı nəzərdə tutulurdu; Ermənistanla Türkiyə arasındakı sərhədləri yalnız və yalnız prezident Vilson təyin etməliydi.

Nəhayət Fransaya Livandakı birbaşa payından əlavə nəhəng bir marağ dairəsi verilirdi: bir tərəfdən Suriya, digər tərəfdən isə cənubi Anadolu ki, burada da Fransanın marağ sahəsi şərqdə Ermənistanla sınırlanır və Sivas üzərindən şimala qədər çatır.

Bəli, bu təminatlarla kifayətlənməyib Mərmərə dənizinin sahili boyunca bütün Asiya ərazisi Dardanel və Bosforla birlikdə İngiltərə, Fransa və İtaliya tərəfindən tutulmuş dəniz bo-ğazı zonasına çevrildi. Bu yolla Türkiyə faktiki olaraq Samsun, Sinop, İneboli və Ereğlinin yararsız ərazilərindən başqa bütün limanlarını itirmiş, səlcuq xanlığı böyüklüyündə bir iç dövlətə çevrilmişdi.

Bütün dövlətlərin türk qarətində iştirakını təmin etmək fikri çox ağıllı idi. Bəlkə qeyri-etik idi, amma yaxşı siyasət idi. Lakin o əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış maneələrə: Ermənistan barədə heç nə eşitmək istəməyən amerikalıların yorğunluğuna və tərəfdarların yatmaq bilməyən iştahına toxunub çilikləndi.

Öz payından narazı qalan və buna görə aradan çıxan birinci tərəfdaş İtaliya oldu. Adaliya ərazisi türk çoxluğundan ibarət olduğuna görə onun mandat ölkəsi məsələsi baş tutan deyildi – Vilsonun prinsiplərinə görə. Beləliklə, İttifaq Dövlətlərinin italyanlara

“İqtisadi təsir sahəsi verməkdən başqa çarələri qalmadı. 29 aprel 1919-cu ildə italyanlar Adaliyanı tutmuşdular və sonralar onların əraziləri qədim sultan şəhəri Konyaya, qüdrətli dərviş ordenlərinin iqamətgahına qədər yayılmışdı. Lakin bununla belə, onlar özlərini İngiltərə və Fransa tərəfindən aldadılmış saydılar: italyan baxışınca hər iki böyük dövlət İtaliyanın Türkiyədə möhkəmlənməsinə bu Aralıq dənizi dövlətinin arzuolunmaz genişlənməsi kimi baxırdı – italyanlara “təsir zonaları vermək istəmişdilər, amma gerçək hökmranlıq yox. Və beləliklə, əslində o vaxt, orda, uca, sərt qayalı Karst¹ dağları ilə əhatə olunmuş romantik Adaliya limanında Həbəşistanın ilhaqı ilə qurtaran siyasət öz başlanğıcını tapdı.

15 may 1919-cu ildə yunanlar ingilis-fransız donanmalarının dəstəyi ilə İzmir şəhərini heç bir bəhanə olmadan tutanda italyanlar aldandıqlarını başa düşdülər. Sülh danışıqları yolu ilə türklərdən təkbətək ala biləcəklərinə umud bəslədikləri “təsir zonasını özlərinə təmin etmək üçün onlar “nə bir lirə, nə də bir əsgər itirmək istədilər. İngiltərənin, yaxud Yunanıstanın İzmirdə ağalığı üçün döyüşmək onlara tam maraqsız gəldi. Bu nədənə də artıq 1920-ci ilin martında Nitti İtaliyanın Türkiyəyə ərazi iddiasından imtina etdiyini bildirdi. Buna baxmayaraq hər halda italyan təsir zonası Sevr müqaviləsinə daxil edildi, amma Mustafa Kamalın müqavimətini görüb Nittinin sələfi qraf Sfortsa İtaliyanın bütün iddialarından əl çəkdi. Sevr müqaviləsinin sultan tərəfindən imzalanmasından bir gün qabaq o, palatada bəyan etdi:

“İslam irqi yaşayacaq və irəliləyəcək... şanlı hərbi tarixə malik olan Anadolu türklərinə biz Türkiyəyə azadlıq və suverenlik verilməklə iqtisadi və mədəni sahələrdə səmimi və ürəkdən gələn bir əməkdaşlıq tək-

---

¹ **Karst** – Yuqoslaviyada Dinar dağlarının şimal-şərq hissəsi.

lif etmək istəmişik. Belə bir sistem bizim yüksək dərəcədə inkişaf etmiş mənəvi prinsiplərimizə uyğun gəlir”.

Beləliklə, Mustafa Kamal Paşanın üç rəqibi qalırdı: İngiltərə, Fransa və Yunanıstan. O, nəfəsini dərdi.

Bundan dərhal sonra sıradan çıxan ikinci rəqib Fransa oldu.

Burada İngiltərənin Suriyadakı ikiüzlü oyununun heyfini çıxdılar. Loyd Corc Fransanı həqiqətən Suriyada görmək istəyirdi, amma polkovnik Lorensin böyük ərəb xülyalarının təsiri altında olan Qahirə ərəb bürosunun zabitləri bunun əleyhinə çıxdılar. Mak Mahonun kral Hüseynlə müqaviləsi – oxucularımız xatırladığı kimi – açıqca nəzərdə tuturdu ki, ərəblər Dəməşq, Homs¹, Həmaz, Hələb şəhərlərindən qərbdə yerləşən əraziləri Fransaya güzəştə getsinlər, halbuki həmin şəhərlərin özləri “bağımsız Ərəbistana daxil olmalıydılar. Sayks-Piko müqaviləsi isə bu ərazilər üçün fransız “təsir zonası anlayışını nəzərdə tutmuşdu. Şərif Feysəl polkovnik Lorenslə birlikdə Dəməşqə yürüş edəndə ordan çıxmağı heç ağına belə gətirmək istəmirdi. Suriyadan o özünə bir dövlət qurdu. Suriya hökumətinin başçısı Əli Rza Ər-Rikabi eyni zamanda tam antifransız “Nadi Əl-Ərəb cəmiyyətinin prezidenti idi. Onların hər ikisi ingilis təsirinin altında idilər və istilacı ordunun ingilis zabitləri artıq hazır şəkildə əllərində olan şeyi fransızlara verməyi heç cür qəbul etmək istəmirdilər. Fransızlar həmin “Suriya məsələsindən gileylənəndə ingilislər Loyd Corcun sözləri ilə cavab verirdilər: *“İngilis ordusu olmasaydı, fransızlar ‘Suriya məsələsindən’ ümumiyyətlə danışıq bilməzdilər”.*

---

¹ **Homs** – aşağıdakı coğrafi məkanların adı:

a) **Əl-Xulis:** Tripolitaniyada (Liviyada) liman şəhəri, Aralıq dənizində sahil vadisi.

b) **Xums:** Qərbi Suriyanın içərilərində şəhər.

Beləliklə, Fransa elə müharibə qurtaran kimi Suriyaya hərbi dəstələr göndərmək məcburiyyətində qaldı. Qoşunları Avropaya yeritmək əvəzinə, yeni müstəmləkəyə göndərəsi oldu. Erməni batalyonları ərəblərlə yola getmədi. Ermənilər təkidlə tələb edirdilər ki, Suriyada Fransanın mənafeyi üçün Feysəlin tərəfdarları ilə vuruşmaq əvəzinə, qan qar-daşlarının müdafiəsi naminə onları Kilikiyada türklərə qarşı göndərsinlər. Kilikiyada isə 1919-cu ildə hələ də ingilis alayları dayanmışdı. Buna görə də Fransa Kilikiyanı itirəcəyindən qorxurdu və sərəncamında olan bütün qüvvələri oraya göndərüb 1919-cu ilin sentyabrında ingilisləri əvəz etdi və tezliklə də indiyə qədər ingilislərə hücum etməkdən özünü saxlayan kəmalçıların basqısına məruz qaldı. Təbii ki, bu, fransızların kefinə soğan doğradı.

Bu nədənlə də Klemenso tələsik Mosulun neft bölgələrindən, Kürdüstandan və onun həmsərhəd ərazilərindən (ümumi Mesopotamiya neft ehtiyatında 25 faizə yaxın iştirakdan) imtina etdi. Əvəzində Loyd Corc Suriyadakı fransız tələblərini tanımağa boyun oldu. Feysəl də Dəməşqdə fransız “yardımını” qəbul etdi, deməli, Sayks-Piko bağlaşmasına uyğun olaraq fransız təsir zonasını İngiltərə, axır ki, tanıdı. Brit hərbi dəstələri Suriyadan çıxdılar, fransız qüvvələri Livana daxil oldular. 1920-ci ilin başlanğıcında Asiyadakı ingilis-fransız münaqişəsi aradan qaldırıldı, türk problemlərinin müzakirəsində razılığa yol açıldı.

Lakin Feysəl 1920-ci il yanvarın axırında Suriyaya çatar-çatmaz mövqeyini dəyişdi. Mustafa Kamal Paşanın Anadoludakı uğurları Suriya hərəkətinə təsir etdi, eləcə də tərsinə, güclənən Suriya millətçiliyi Mustafa Kamalın umudlarını artırdı. Türklərin ərəblərə və ərəblərin türklərə qarşı əsrlərboyu davam edən mübarizəsinin yerində birdən-birə Avropaya

qarşı aydın mənafə birliyi duyğusu baş qaldırdı. Türk zabitləri Fransaya qarşı ərəb təbliğatını Suriyada kö-rüklədilər.

Ərəblərin fikrini suriyalı millətçi “Le Populaire”dəki məqaləsində (16.02.1920.) qismən aydın şəkildə ifadə edir:

“Fransa və İngiltərə birdəfəlik bilməlidirlər ki, ərəblər türklərlə birgə dinlə bağlıdırlar və onlar əsrlərdən bəri mövcud olan siyasi birlikdən ona görə əl çəkmirlər ki, son olaraq Avropa millətinin hökm-ranlığı altına düşsünlər, fərqi yoxdur, onların müstəqilliyi hansı paltara bürünəcəkdir... Almaniya və onun müttəfiqləri iqtidarsızlaşan kimi atəşkəs vədləri və Vilsonun ondörd maddəsi ayaqlar altına atıldı. Tam bağımsızlıq vədlərinin pozulması ərəblərlə türklərin yenidən birləşməsinə imkan yaratdı ki, bu da bir neçə ayın içində indiyədərkindən də sıx oldu”.

Bu deyimin o yeri doğrudur ki, ərəblər gerçəkdən də heç vaxt türklərin əleyhinə qalxmamışlar, burda, olsa-olsa, söhbət yalnız kiçik ali təbəqənin manevrindən gedə bilərdi. Həmin ali təbəqə indi türklərlə əl-ələ işləyirdi; fransız hərbi dəstələrinin Dəməşq dəmir yolu ilə daşınmasına icazə verilməməsi – Hələb bu birgə əməkdaşlığın ilk ifadəsi oldu. 1920-ci ilin martında “Suriya konqresi şərif Feysəli Suriyanın, Li-vanın və Fələstinin kralı seçəndə və Antanta dövlətlərindən bu yeni dövləti tanımağı tələb edəndə Fransa başa düşdü ki, Suriyanı həmişəlik itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə dayanmışdır. İngiltərə hər məqamda altını cızır ki, Suriya “əslində və “demo-kratik prinsiplər anlamından ingilis mandatının altına düşməlidir. Bu işarələr Fransanı ingilis yağısı etməkdə az yardımçı olmadı.

Yeni baş komissar general Quroya o, hərbi dəstələri hərbi dəstələr üstündən göndərdi. 1920-ci ilin mayında “kral Feysəlin hökuməti fransız mandatından

həmişəlik imtina edəndə Fransa seçəsi oldu ki, onun üçün vacib olan nədir: ingilis-yunan siyasətini Türkiyədə dəstəkləməkmi, yoxsa Suriyadakı ingilis-ərəb siyasətini yenməkmi. Seçmək o qədər də çətin olmadı. 1919-cu ilin mayında kamalçılarla artıq adını çəkdiyimiz atəşkəs başlanğıc idi; Fransa sərt, yaşamsız Antitavr¹ dağlarında arxasını möhkəmləndirirdi ki, üsyankar saydığı kral Feysələ qarşı var gücü ilə yeriyə bilsin.

Sevr sülh danışıqlarının tam ortasında Fransanın Feysələ ultimatumu bomba kimi partladı ki, bu da “üçgünlük müharibəyə gətirib çıxartdı. O, 1920-ci il iyulun 23-də başladı və 25 iyul 1920-ci ildə ərəblərin müqaviməti sona çatdı. Fransız hərbi dəstələri Dəməşqə daxil oldu, kral Feysəl ölkənin sərhədlərini az qala döyüşsüz tərk etdi, indi Fransa Suriyanı ipə-sapa yatırmaq işinə girişə bilirdi.

Lakin həmin andan onun Türkiyədə ingilislərə kömək etməyə bir damla da həvəsi qalmadı. Fransız palatasında belə bir statistik hesablama dərc olundu ki, Türkiyə bölünərkən onun 33 milyonluq əhalisinin 15 milyonu ingilis hökmranlığının altına girir, 11 milyonu Türkiyədə saxlanılır və yalnız 3 milyonu Fransaya düşür. Fransa bu fikirdə idi ki, öz silah yardımına görə İngiltərə ona daha yüksək mükafat verməlidir, ona görə də özünü neytral apardı. Türkiyəyə səmimi də olmadı, gözləmə mövqeyi tutdu. Bəyan etdi ki, hal-hazırda Suriya ilə elə məşğuldur ki, kamalçıların müqavimətini qırmaq üçün qoşundan istifadə etmək imkanında deyil.

***

Deməli, qalırdı üçüncü rəqib: 28 may 1919-cu ildə öz müstəqilliyini elan etmiş və Mustafa Kamala arxadan

---

¹ **Antitavr** və ya **Antitoros** – Türkiyənin cənubunda Tavr dağlarının şimal-şərq hissəsi.

hücum çəkmək imkanında olan Ermənistan. Ermənistanın əsl vəzifəsi də elə bu idi, erməni dövlətindən Loyd Corc bu məqsədlə istifadə etmək istəyirdi. Lakin müharibəsonu dövrdə, hər yerdə olduğu kimi, İngiltərə burada da ziddiyyətli tendensiyaya əl atdı. Amerikanı, nəyin bahasına olursa olsun, türk alverinə qatmaq və Ermənistan üzərində mandatı ona həvalə etmək istədi. Amerika isə imtina etdi, Vilson acıqlı-acıqlı vətənə yola düşdü və İngiltərə Qafqazı boşaltdı. İngilislər geriyyə çəkildilər, bolşeviklər irəli cumdular. Sevr sülh danışıqlarının tən ortasında, 1920-ci ilin iyulunda, sonuncu ingilis böliüyü Batumda gəmiyə mindi. Gücsüz, kimsəsiz erməni respublikası bir tərəfdən türk qisası ilə, digər tərəfdən də bolşevik hücumu ilə üz-üzə qaldı. İngiltərə bu gənc, xristian dövlət üçün bircə ordu korpusunu belə, qurban verməyə hazır olmadı: Bununla üçüncü tərəfdaş da itirilmiş oldu.

***

Nəzəri cəhətdən dördüncü bir tərəfdaş da vardı: türk sultanı. Ona kömək edilsəydi, Mustafa Kamalı məhv etməyə sultan can-başla razı olardı. İngiltərə də faktiki olaraq belə bir mövqe tutmuşdu ki, yalnız sultan Vəhdəddin Altıncı Mehmet və onun istanbullu bəbəcikləri Türkiyənin qanuni hökumətini təmsil etsinlər. Əgər İngiltərə ona sadıq sultanın avtoritetindən Mustafa Kamal Paşaya qarşı istifadə etmək istəyirdisə, onda ona nüfuz qazandırmalıydı. Onun hərbi dəstələrini Mustafa Kamalın üstünə göndərmək istəyirdisə, onda gərək həmin dəstələrə kömək edəydi. Fəqət İngiltərə bunu başa düşmürdü. Anlaşılmaz bir korluqla Loyd Corc İngiltərənin qanadı altına girə bilmək üçün bəhanədən başqa heç nə istəməyən dördüncü mümkün tərəfdaşını da havayı yerə məğlub etdi. 1920-ci ilin iyulunda türk nümayəndə

heyəti Spada¹ dözülməz sərt Sevr sülhünü yumşaltmaq xahişi ilə çıxış edəndə – məsələn, həmin sülh müqaviləsi, bütün digər şərtləri nəzərə almasaq, türk ordusunu 700 kişilik can qorçusuna və 35 minlik jandarmeriyaya endirmişdi – həmin heyət təkəbbürlü qaliblərin söyüşünə məruz qaldı. Damad Fərid Paşa geri qayıdası oldu; İstanbulun yeni türk kabineti Mustafa Kamalla gizləndə əməkdaşlıq etməyə başladı. Dördüncü tərəfdaş da itirildi.

***

Beləliklə, İngiltərənin bircə yolu qaldı: ya özü müharibə aparsın, ya da Yunanıstanı odun içinə atsın. Aydın idi ki, Anadolu da yeni bir müharibəni başlamağa İngiltərə qəti maraqlı deyildi. Əgər 1920-ci ildə o, Qafqazın neft yataqlarından çıxmışdısa, onda təsəvvür etmək olardı ki, mərkəzi Anadolunun duzlu səhralarına yürüşə qəti həvəsi olmazdı. Əfqanıstanda və hind şimal-şərq əyalətlərində müharibə və müharibə qorxusu, Misirdə ixtişaşlar, Mesopotamiyada üsyan və ingilis vergiçilərinin yeganə uca qışqırtısı vardı: dinclik, nəyin bahasına olur-olsun, dinclik! Bu vəziyyətdə Loyd Corc içsiyasal səbəblərdən Türkiyəyə qoşun göndərə bilməzdi. Odur ki, son tərəfdaşına, Venisolos tərəfindən idarə olunan və Mesopotamiyada üsyan başladığına görə, Mesopotamiyanın zəbtinə 100 min nəfərlik ingilis qoşunu lazım olduğuna görə Hüthe konfransında təcili öz dəstəyini təklif edən Yunanıstana umud etməkdən başqa onun ayrı çarəsi qalmamışdı. Bu dəstək İttifaq Dövlətləri tərəfindən qəbul olundu. 1920-ci ilin iyununda Kiçik Asiya torpağında Böyük Yunanıstanın son səlib yürüşü başladı. Venitsolos Bizans qeysərinin irsini qəbul etmək istədi.

---

¹ Spa – Belçikada şəhər.

Yunan alayları 1920-ci ilin iyunundan sentyabrına qədər türk torpaqlarına hücumə keçəndə onlar ellin ulusunun qədim xəyal ölkəsinə daxil oldular. Onların indi tutduqları ərazi ellin xülyalarının İoniya¹, yunan əfsanələrinin vətəni, qədim Efes² və qədim Troya³ idi. Hələ səksən il qabaq türklərin köləsi olmuş yunanlar indi öz ağalarını Elladanın⁴ ən böyük çiçəklənməsi dövründə yunanların olmuş ərazilərdən qovub çıxarmağa girişə bilmişdilər. Yunanıstan xaçı ilə möhürlənmiş mavi-ağ bayraq Kiçik Asiyanın yunanca danışan ikimilyonluq əhalisinin başı üstündə yenidən dalğalanmalı, Ellin dənizinin hər iki tərəfində Böyük Yunanıstanı yaratmalıydı.

Yunan hücumu tam uğur qazandı. Ordulardan biri Mərmərə dənizi sahillərini Brussa⁵, İsmid, Panderma⁶ şəhərləri ilə birlikdə zəbt etdi; ikinci ordu Ədönnə qarışıq Trakiyanı ələ keçirdi, üçüncü ordu Uşakı tutub orda italyan sərhəd qoşunları ilə birləşdi. “Anqoradakı⁷ Böyük Millət Məclisi sinir böhranı keçirdi və bu onunla bir daha sağalmaz oldu ki, 1920-ci ilin sentyabrında prezident Vilson Ermənistanın sərhədlərini təyin etdi, bununla Türkiyədən gözlənil-

---

¹ **İoniya** (İonia) – e. ə. 11-9-cu əsrlərdə Kiçik Asiyanın qər-bə doğru mərkəzi hissəsində, Fögeya və Milet şəhərləri arasında (ətraf adalarla birlikdə) ioniyalıların müstəmləkəyə çevirdiyi vilayət.

² **Efes** (Efesus) – Kiçik Asiyanın qərbindəki Karyada şəhər.

³ **Troya** və ya İlion – Kiçik Asiyanın şimal-qərbində qədim şəhər.

⁴ **Ellada** (Hellas, Hellados) – ellinlərin vətəni, qədimdə öncə (Homərə görə) Fessaliyada kiçik ərazinin, sonralar bütün Yunanıstanın adı. 1833-cü ildən Yunanıstan dövlətinin rəsmi adı.

⁵ **Brussa** – Bursa şəhərinin qədim adı.

⁶ **Panderma** – Bəndirmə şəhərinin Avropa qaynaqlarındakı adı.

⁷ **Anqora** – Ankaranın qədim adı. Buradan da “Anqora pişiyi”, “Anqora keçisi”, “Anqora yunu”.

diyindən də çox ərazi qopartdı, ən azı kağız üzərində böyük Ermənistan dövlətini qurdu.

Kamal Paşa belə bir fakt qarşısında qaldı ki, çox güclü bir düşmən – ingilis dəstəyi ilə Yunanıstan – onu qərbdən hədələyir, bir yandan da zəif bir düşmən – heç bir dəstəyi olmayan Ermənistan – ona şərqdən hücum edir. Kamal əvvəlcə zəif düşmən Ermənistanı məhv etməyi və yalnız bundan sonra güclü ilə üz-üzə gəlməyi qərara aldı. 1920-ci il sentyabrın 28-də onun qoşunları erməni sərhədini keçdi. Türk dəstələrinin önündə panik bir qorxu irəliləyirdi. Dünya müharibəsi qətlərinin əvəzini özlərinin bu yerdəki qısa hakimiyyəti dövründə türklərdən saysız-hesabsız vəhşətlərlə çıxan ermənilər indi türk intiqamından qorxurdular. Arxaları bolşeviklərlə kəsilən ermənilər pərən-pərən oldular. Müharibə beş gün çəkdi, müharibə vəziyyəti isə altı həftə. Noyabrın 6-da ermənilər atəşkəs istədilər, dekabrın 2-də sülh bağlandı ki, onunla da Ermənistanın dövlət olmasına son qoyuldu: dünya müharibəsindən qabaq Rusiyanın olmuş bir neçə bölgəni, öncə də Qars qalasını ermənilər Türkiyəyə verəsi oldular və yalnız 1500 nəfərlik bir ordu saxlaya bilərdilər. 1920-ci ilin sonunda Mustafa Kamal Paşa nəinki arxadan arxayınçılıq qazandı, hətta Sevr sülh müqaviləsinə imza atan dövlətlərdən biri 1914-cü ildən qabaq türk əraziləri olmayan torpaqları ona verdi. Mustafa Kamal səltənətin böyüdcüsü oldu. İndi onun ordusu Yunanıstana qarşı döyüşə hazır dayanmışdı.

Anadolunu qoruyan millətçi könüllülər dəstələrinə heç nəsiz şamil edilən “ordu kəlməsi böyük sözdür. Türkiyənin nə silahı, nə sursatı, nə də pulu vardı. Özünə müttəfiq tapmasaydı, məğlubiyyəti qaçınmaz idi. Beləliklə, gecəsini gündüzünə qatıb Mustafa Kamal müharibəyə lazımlı şeyləri verə bilən bir müttəfiq aradı. Burda yalnız bircə dövlətdən söhbət

gedə bilərdi, yalnız bircə dövlətə bütün dünya Türkiyəyə etdiyi kimi israrla düşmənçilik edirdi. Yalnız bircə dövlət Türkiyə kimi Avropa dövlətlərinin öz aralarında barışmzalığına umud edə bilərdi və bu dövlət də Sovet Rusiyası idi. Ona görə də belə bir ittifaqın iyi gəlirdi. Ruslar Türkiyənin köməyi ilə Qərbi Avropaya qarşı döyüşü Aralıq dənizinin sahillərinə çıxara bilərdilər, Asiyanı inqilabiləşdirərdilər, İstanbul və Dardanel üzərində təsire sahib olardılar – rus xarici siyasətinin qədim xülyasını daha türklərə qarşı yox, türklərlə birlikdə gerçəkləşdirə bilərdilər. Və Türkiyə özünə təcili lazım olan həmin hərbi köməyi və həmin siyasi arxanı Rusiyadan, yalnız Rusiyadan ala bilərdi. Rusiyasız Kamal Paşa hələ də millətçi üsyankarlar başçısı olaraq qalırdı. Rusiya ilə ittifaqda o, İngiltərə üçün ciddi təhlükəyə çevrilirdi. 1920-ci ilin payızında bu dostluq daha çox güc qazandı. Qara dəniz üzərindən Anadolu limanlarına qızıl, silah və sursat gəldi. Kommunist rublu Türkiyə ordusunu xilas etdi: rubl axını nəticəsində könüllülərdən tədricən nizami dəstələr yarandı. Mustafa Kamal Paşanın ödədiyi dəyər heç də yüksək deyildi: Ənvər Paşanın Turan xəyallarından imtina, Azərbaycan, Türkünstandan, Buxaradan imtina, qıyası, Rusiyanın türk ərazilərindən imtina ki, onların əldə olunması mümkünləşərdi, əgər...

Əgər Loyd Corc sentimental türk siyasəti yeritməşəydi. Əgər Loyd Corc Türkiyəni məhv etməyi istəməkdənsə, türklərə qərbdəki itkilərin yerinə şərqdəki müharibə qarətindən pay versəydi. Əgər Türkiyəni xəritədən silmək istəməkdənsə, ondan Rusiya əleyhinə döyüşdə, rus Turanının zəbtində istifadə etsəydi. Lakin İngiltərə tutduğu yolla türkləri Rusiya ilə ittifaqa məcbur etdi.

Türk torpaqlarında yeni Rusiya öz brit rəqibinə qarşı qədimi düşmənçiliyini dirçəltmişdi. Kamala silah

verməklə o, Asiya xalqlarının düşmənindən dostuna çevrilmişdi və eyni zamanda Böyük Britaniyanı şərq millətlərinin istibdadçısı kimi çılpaqlamışdı.

1920-ci ilin bu günlərində dünya tarixinin yeni epoxası başladı. Onun doğuluşunu iki sənəd möhürləyir: Sevr sülh müqaviləsi və rus-türk ittifaqı.

Sakariyada möcüzə

Ancaq Loyd Corc hələ də silahı yerə qoymamışdı. Brit əsgərləri savaşı yorğunluq idisə, brit xalqı Şərqdəki avantürələrdən eşitmək istəmirdisə, Sevr müqavilələrinin müqəddəsliyini qorumaq üçün şərqi brit donanması ilə gücləndirilmiş yunan ordusu qalırdı. Yunanıstan təkbəşinə təxminən beş milyonluq əhalisi ilə Ankaranın Böyük Millət Məclisinin güc dairəsində olan səkkiz, yaxud doqquz milyon türk üçün heç də ciddi rəqib deyildi. Lakin brit donanması ilə gücləndirilmiş Ellada daha qüdrətli görünürdü.

Burda tale türk millətçilərinin dadına yetdi. Yunanıstan da yorulmuşdu. 1912-ci ilin Balkan müharibəsindən bəri onun kiçik ordusu az qala ardı-arası kəsilmədən silah altında idi. Xalq, axır ki, dinclik istəyirdi. Hiyləgər Krestens dövlət adamı Venitsolosun cəsur və bahalı planlarından daha heç nə eşitmək istəmirdi. 1920-ci il noyabr seçkilərində bu böyük diplomat məğlub oldu ki, buna da dünya tarixində çox az rast gəlmək olur: On min səsə qarşı doqquzyüz doxsan min səslə Ellada İttifaq Dövlətlərinin və Venitsolosun 1917-ci ildə taxtdan saldıqları kral Konstantini yenidən geri çağırdı. Antantanın kəskin etirazlarına baxmayaraq növbəti ayda o, Afinada koronasiya olundu.

İndi Fransa tamamilə oyundan çıxdı. Heç kəs İkinci Vilhelmin qaynına kömək etmək üçün onu türklərə qarşı döyüşə təhrik edə bilməzdi. Doğrudur, poalü¹ Kilikiyada hələ də türk könüllülərinə qarşı döyüşürdü, amma Paris Konstantini Mustafa Kamaldan az düşmən saymırdı.

Bu düşməni məhz həmin vaxt Millətlər Liqasından xilas və yardım diləyən erməni respublikasının

---

¹ **Poalü** - Birinci Dünya Müharibəsində fransız əsgərinin ayaması. Anlamı "qıllı deməkdir.

bədbəxt nümayəndə heyəti hamıdan qabaq hiss etdi. Avropa çiyinlərini çəkdi, əvvəllər rus ərazilərində yerləşən və Kamal Paşanın yaşatdığı erməni respublikasını Millətlər Liqasına qəbul etməkdən hətta boyun qaçırdı. Çünki diplomatik fəaliyyətə ümid qalmamışdı, necəki onu lord Bəlfə əsaslandıraraq şərh edir:

“Mustafa Kamal Pasha est un chef de brigands, un de ces hommes absolument intenses à tous les sentiments auxquels la Société des Nations fait naturellement appel” (“*Mustafa Kamal Paşa quldurlar başçısıdır, bu adamlardan biri Millətlər Liqasının təbii olaraq müraciət etdiyi hisslərin hamısına tam bəgənədir*”).

Diplomatik fəaliyyətdən başqa da heç kəs heç nə istəmirdi. Rumıniyanın İttifaq Dövlətlərinin 40 minlik ordusunu döyüşə atmaq təklifi baş tutmadı, çünki heç kim Ermənistan üçün əsgər qurban vermək arzusunda deyildi. Beləliklə, Kamal Paşa xilas üçün Ərzurumda bir il qabaq milləti silaha çağırdığı şərqçi Anadolu əyalətlərini nəhayət müqavimətsiz ələ keçirdi.

Onun bu ilk qələbəsi Hohentsoller¹ Konstantinin taxta çıxmasının birbaşa nəticəsi oldu. Zira yeni qazanan iqtidardan dinclik içində barınmaqdan çox-çox uzaq olan Konstantin düşməni Venitsolosun böyükəllin siyasətini qətiyyətlə davam etdirdi. O, qoşuna səlibçilər romantikası gətirdi². Birinci Konstantin əvəzinə özünə

---

¹ **Hohentsoller** – Hohentsollern qəsrinin adı ilə adlanan hökmdar soyu. 1192-ci ildə Nürnberq qraflığına sahib olmuş, 1415-ci ildə Brandenburq qraflığı da bura qatılmışdır. 1701-ci ildən Prusiya padşahları və 1871-dən 1918-ə qədər alman kəyzerləri olmuşlar.

² Gerçəkdən də romantika! Burada siyasi götürqoydan daha çox qədim peyğəmbərlik önəmli rol oynadı. Yunanlar paleoloji dövrün sonuncu qeysəri Konstantinin adı ilə bağlı peyğəmbərliyə bərk-bərk inanırdılar: “Yunan xalqına Sofiya (müdrilik) ilə evlənmiş Konstantin başçılıq edərsə, Bizans

Onüçüncü Konstantin adını götürdü. Nəhs 13 rəqəmi bir proqram idi. Onun boynuna yük qoyurdu ki, özünü Konstantinopolun zəbtində türklər tərəfindən öldürülmüş sonuncu Bizans bazeliusu Onikinci Konstantinin xələfi kimi görsün. İngiltərə tərəfindən ürəkləndirilərək o, Millətlər Liqasının etinasızlığını, Fransanın düşmənçiliyini vecinə almadı. Yunanıstan təkbaşına hücum keçdi.

Birinci hücum hərbi yox, siyasi hücum oldu. Yunan sərkərdəsi Papulas Eskişehir dəmir yolu xəttindəki türk mövqelərinə qarşı vur-tut üç diviziya göndərdi ki, onları da İsmət Paşa strateji baxımdan əhəmiyyətsiz görünən 7 yanvar 1921-ci il İn Önü döyüşündə geriye oturtdu. Bununla belə, bu vuruş dünya şöhrəti qazandı, çünki İn Önü yer üzünün elə bir parçası idi ki, türk sülaləsinin banisi Osman orda könüllü yaraqdaşlıq üçün təşəkkür əlaməti olaraq Səlcuq sultanı tərəfindən Kiçik Asiya torpağının ilk parçası ilə mükafatlandırılmışdı. İn Önü türk qüdrətinin doğan günəşinin ilk saçağını görmüşdü, İn Önü indi türk vətənpərvərlərinin səlibçi Konstantin ordusu üzərində ilk qələbəsini görürdü. Simvolik dəyərləndirilən bu qarşılaşmanın mənəvi təsir gücü ölçüsüzdür. Sonralar Türkiyə Avropa nümunəsi ilə soyadı qəbul edəndə İsmət Paşa təşəkkür əlaməti olaraq fəxri İnönü soyadını götürdü, həmin “ilk döyüşün əbədi xatirəsi kimi.

Yunanıstanın bu hücumu özbaşına başlaması Böyük Britaniyanın müttəfiqlərinə yeni nümayişlər üçün imkan açdı. İtaliya Kiçik Asiyanı boşaltdı (1921-ci il, iyunun sonu). Adananın evakuasiyası ilə Kamal Paşa Anadolunun cənub sahilində bir liman qazandı və bundan sonra döyüş ləvazimatı ilə təmin oluna bildi.

---

yenidən dirçələr. Kral Konstantinin arvadının adı məhz Sofiya idi! (Şərh müəllifləridir).

Bria¹ 1921-ci ilin 7 iyununda bəyan etdi ki, Fransa yunan-türk konfliktində heç bir halda qoşun yeritməyəcək və sülh araşdırıcısı kimi M. Franklin-Buyyonu Ankaraya göndərdi. İngiltərə “neytrallıq şüarına üstünlük verdi, bu da ona haqq qazandırır ki, Yunanıstana silah satsın.

Kral Konstantin Mustafa Kamala qarşı tək qaldı. Tarixi duel başladı.

Yunanıstan üçün böyük ellenizmin müqəddəs idealını - yeni Bizans qeysər səltənətini gerçəkləşdirmək önəmli idi. Təxminən beş milyon ellenli qədim sınırların içində yaşayırdı, iki milyondan çox yunan isə İstanbulda, İzmirdə və hər iki böyük şəhərə bitişik ərazilərdə məskunlaşmışdı. Onların azad edilməsi Egey hökmranlığını yaradardı ki, bu da Elladanı böyümüş serblərin və rumınların layiqli tərəfdaşı edərdi. Amma məsələ bu siyasi məqsəddən xeyli yüksəkdə dururdu. O siyasi məqsəddən ki, onun vasitəsilə Yunanıstan nəhayət bütün ellenliləri xaçın mavi-ağ bayrağının altında birləşdirə bilər. Söhbət Bizansın çöküşünün qisasından gedirdi. Osmanlı səhra çaparlarının cəngavər ordaları Mehmet Fatehin rəhbərliyi altında Bizans səltənətini tarmar edəndən bəri altı əsr, Müqəddəs Şəhəri xristian qanında çimizdirəndən və Aya Sofiya² gümbəzinin başı üstündə ayparanı sancandan bu yana isə az qala beş əsr keçmişdi. Amma yara elə göynəyirdi ki, elə bil təptəzə idi.

İndi haqq-hesab məqamı - intiqam saati yetişmişdi.

Meydanda nəyin durduğunu türklər də dəqiq bilirdilər. Yunanıstandan da çox. Onlar üçün bir əyalətin azlığından-çoxluğundan söhbət getmirdi. Onüçüncü Konstantinin Kamalla dueli türk millətinin olum-ölüm

---

¹ **Bria** – Briand Aristide (1862-1932). Fransız liberal siyasətçi, 1909-1931-ci illər arasında bir neçə dəfə baş nazir və xarici işlər naziri olmuşdur.

² **Aya Sofiya** – Müqəddəs Kilsə.

məsələsini həll edirdi. Onun üsyanı indiyə kimi nə qədər uğurlu olsa da, rus dostluğu nə qədər xoşbəxtcəsinə onun soluğunu genitə də, indi, arasıksilməz müharibədən on il sonra sözün əsl mənasında sonuncu kərə insan qüvvələrini və hərbi ləvazimatı irəliləyən yunanlara qarşı atdı. Millətin sonuncu müdafiəyə qadir kişilərini. Beləliklə, bu, Kiçik Asiya yürüşü qurtardıqdan sonra rəqiblərin məşvərət masasının arxasında oturduqları mübarizədən fərqli bir şeyə çevrilmişdi. Bu, iki xalqın ölüm-dirim savaşı idi ki, burda tək-cə döyüşçülər yox, həm də qocalar, qadın və uşaqlar vuruşur və iztirab çəkirdilər. Xalq xalqa qarşı, qoşun qoşuna qarşı yox.

Avropanın, bəlkə elə müsəlmanların da gözündə bu müharibə Asiya və Yunanıstanla təmsil olunan Avropa arasında iki min ildən artıq sürən mübarizənin hələlik son aktı idi. O, Kserkesin¹ rəhbərliyi altında Asiya hücumu ilə başladı, sonra Filip oğlu Makedoniyalı İskəndərin rəhbərliyi altında Avropanın əks-hücumu gəldi. Ərəblər və romalılar, türklər və səlibçilər bu torpaqda döyüşdülər, yendilər və yüz illərdən sonra yenidən yenildilər. Asiya torpağında Avropanın sonuncu hücumu aparılana qədər: osmanlıların zərbələri altında birinci diz çökən həmin yunanların nəvələri türk səhra çaparlarının son varislərini qədim Elladanın torpaqlarından çıxarmaq üçün onlara qarşı döyüşə girdilər.

Bu döyüşü başqa cür – Asiyanın Avropaya qarşı savaşı kimi yox, əksinə, mistik görünüşü olmadan iki millətin müharibəsi kimi – qəbul edən bircə şəxs vardısı, o da yeni türk ordusunun, yeni türk dövlətinin başçısı və qurucusu oldu. Mustafa Kamal Paşa üçün

---

¹ Kserkes – (Xosrov) doğuluşu bəlli deyil, e.ə. 465-ci ildə öldürülüb; I Daranın oğlu və davamçısı, e.ə. 486-cı ildən İran şahı, atasının Yunanıstana qarşı istilaçı müharibələrini davam etdirib və həmin müharibələr onun məğlubiyyəti ilə bitib.

onun Anadolu dağlarının verimsiz, günün qarsıtdığı, küləyin qamçılacağı torpaqda qurmaq istədiyi səltənət Asiya dövləti deyildi. Asiya xalqları üçün sarışın türk generalı islamın öndəri idi; Sovet Rusiyasının xarici siyasətini aparanlar üçün o, inqilabçı Asiyanın öndəri idi: İstanbulda olduğu kimi Hindistanda və Mərakeşdə də müsəlman Türkiyənin cəsur müdafiəçisinə Allahın mərhəmətini diləyirdilər – Livan səhrasında o vaxt biz bir bədəvi toyunda dastançının cəsur, qəhrəman Kamalın, Allahın müttəfiqinin və müdafiəçisinin şə-rəfinə coşğun mahnılar oxuduğunu eşitdik.

Və Kamal bilirdi ki, hər ikisi yanılır, ruslar da müsəlmanlar kimi. O, Avropaya qarşı vuruşurdu ki, yengidən sonra öz səltənətindən Avropanın bir parçasını yarada bilsin. Bilirdi ki, Avropa bu gəliş-kənliyə mane olacaq. Və buna görə də “Türkiyənin tam, qalıqsız, qeyri-məhdud, siyasi, hərbi və iqtisadi suverenliyi uğrunda öz müharibəsini aparırdı.

Asiya, eləcə də Avropa coğrafi anlayış deyil. Bunu hələ yarım əsr öncə müdrik Misir vitse-kralı bilirdi. O bəyan etmişdi: “Misir daha Afrikada yerləşmir, Avropada yerləşir! Kamal Paşa da belə qərara gəldi. Özünün Yunanıstana qarşı döyüşündə o, asiyalıların köməyini qəbul etdi. Amma daxilən məhz bu Asiyanın özünə qarşı mübarizə aparırdı. Öz sarayında Avropa generallarının qarşısında əyilən sultan Asiyanın təmsilçisi idi. Avropanın qalığını türk torpağından qovub-çıxarmış Kamal isə bununla nəhayət Avropanın ruhunu zorla Asiya torpağında əkmək istəyirdi.

Amma 1921-ci il ərəfəsində bu barədə heç kim bilmirdi – nə türklər, nə də yunanlar. Nə də taleyi burda həll olunan Asiya.

1921-ci ilin iyulunda hərbi dəstələr Eskişehir və Afyon Kayserinin kəsişmə nöqtəsinə, Anadolunun içərilərinə yeriyəndə kral Konstantin onlara xaçla

xeyir-dua verdi. Türklər yalnız on gün müqavimət göstərə bildilər. Sonra onların Kutahiyadakı ön mövqeləri pozuldu. Kamal Paşa son ordusunu xilas etmək üçün dəmiryol xəttini qurban verməli oldu. Yenilmiş türk ordusu nizamsız dəstələrlə geri çəkildi. Son qatarın sınıq şüşəli miskin kupesində baş qərar-gah neft çırağının öləziyən işığında geriyyə yol aldı:

“Ay işığının düşdüyü yalın təpələr üzərindən qaçan ordunu sınıq-salxaq pəncərələrdən görmək olurdu. Kölgəyə bənzər fiqurlar seyrək, uzun kolonalarla əyilə-əyilə sürünürdülər, bəziləri kiçik dəstələrin qalıqlarına çevrilərək soğulan çayın son sıxvarıntısı kimi. Həmin dəstələri qoşun adlandırmaq olardımı? Bu vaxt Paşa kirmişliyə üz tutdu. Sanki uzun düşüncədən nəticə çıxarırdı: ‘Bir aya düşməni məğlub edəcəyik’. Lakin bunun imkan dairəsində olması o qədər az idi ki, az qala onun hallusinasiya olacağına inanasan”. (Mikuş. “Mustafa Kamal”).

Paşa öz sözünü yerinə yetirənə qədər cəbhə 150 kilometr məsafəni geridə qoymalı oldu. Ankaradan təxminən 100 kilometr aralı axırıncı türk əsgərləri Sakariya çayının bataqlıq sahilinin arxasında səngər qazdılar. Ankaraya gedən dəmir yolunun həmin çayla kəsişdiyi yerdə. Çayın qarşı sahilinə yunanlar yaxınlaşdı.

Məsələ həll olunmazdan bir neçə həftə qabaq Kamal Paşa bir möcüzə yaratdı. Fransızlar Marne möcüzəsindən söhbət salanda islam da tam haqla Asiyanın taleyi həll olunan Sakariya möcüzəsindən danışa bilər. Mustafa Kamal bu günlərdə yalnız içkinin hesabına duruş gətirirdi. Quranın yasaqladığı “uyuşdurucu bu dəfə Peyğəmbərin əməlini xilas etdi, tam fədakarlıq qətiyyətinin ruhunu bütün türk xalqına sirayət etməkdə Kamal Paşaya güc verdi. Türkiyədə, bir dənə də olsa, silah zavodu yox idi, ona görə də Kutahiya döyüşündəki maddi itkinin yerini doldurmaq

üçün kənd dəmirçiləri və manufakturçuları dəzgahlarda silah və sursat hazırlamalı oldu. Qadınlar kəl arabalarında cəbhəyə sursat və ərzaq daşıyırdı. Vurulub-salınmış bir-iki düşmən təyyarəsi təmir olundu və “hava qüvvələrini təşkil etdi. Xalq orduya özünün son ayaqqabısını, alt və üst paltarını, arxalığını verdi. Kişilər və qadınlar, uşaqlar və qocalar son ölüm-dirim savaşına qalxdı.

Sakariyada, yaşıl dağların ətəklərində, türk çoban və naxırçılarının haçansa ilk otlaq yerində döyüş avqustun axırında başladı. Üç həftə hər iki xalq ensiz çayın sahilində qan axıtdı. Hər iki sərkərdə şəxsən komandirlik edirdi. Çayın sol sahilində kral Konstantinin Bizans bayraqları əzəmətlə dalğalanırdı. Çayın sağ sahilində, balaca bir kəndli komasında Paşa oturmuşdu. Sadıq zabıtlərin kiçik bir ştabı onu dövrəyə almışdı. Özü xəstə idi. Qızdırması vardı, bir qabırğası sınımışdı. İndi bu həftələrdə heç vaxt əyilməyən bu insanın tarixə qəhrəman, yoxsa satqın kimi düşəcəyi məsələsi həll olunurdu.

Yunanlar ondörd gün hücum etdilər. Qorabışirən ayında, istidən, susuzluqdan və aclıqdan əzab çəkə-çəkə. Onlar türkləri addım-addım geriye oturdurdular. Çayın türklərə aid sol sahilini artıq tutmuşdular. Gecə Çal dağının zirvəsinə, Ankaranın strateji açarına dırmandılar. Döyüş türklər üçün uduzulana oxşayırdı. Ankarada, Böyük Millət Məclisində öz əyilməzliyi ilə Türkiyəni məhvə sürükləmiş Paşanı suçlandıran səslər eşidilirdi. Onun özü əl-ayağı yığılmış qoşuna baxanda bu dəfə doğrudan da türk xalqının sonu olacaq geriyyəçəkilməni artıq götür-qoy edirdi.

7 sentyabr 1921-ci il gecə saat iki idi. Qərargah zabıtləri Paşanın kəndli komasında oturmuşdular. Onun özü isə döyüş planının üzərinə əyilərək susurdu. Birdən səhra telefonu dilləndi. Ön xətdə olan xırdaboy, qulağı ağır eşidən İsmət Paşa baş ko-

mandanı istədi. Qərargah zabitlərinin nəfəsi durdu. Tam məğlubiyyət xəbərini? Səngərdəki son dö-yüşçülər qanlarına qəltanmı edilmişdilər? Kamal dəstəyi götürdü. Birdən sifəti gərildi.

- Nə danışırsız, ekselens? Yunanlar geri çəkilir? Çal dağı boşalıb?

Asiyanın taleyi həll olunmuşdu!

Xalqların bu yorucu savaşında ilk yorulan, sözün əsl mənasında daha bacarmayan, bəlkə də türklərdən bir neçə saat qabaq gücdən düşən yunanlar oldu. Susuzluq və aclıqdan əzab çəkərək onlar qələbəni əldən verdilər. Tutduqları mövqeləri tərk edib Sa-kariyanın sol sahilinə çəkildilər. Yeddi gündən sonra Kamal hücum əmri verdi. Sentyabrın 16-da yunan sərkərdəsi general Papulas təslim oldu. Bizansxaçlı bayraq endirildi. Yunanlar geri çəkilməyə üz qoydu-lar.

Bu çəkilmə qaçış idi. Bizans xülyasının tarmar olması yunanları məyusluğa düşər etdi. Türk qaynaqları xəbər verir və avropalı şahidlər təsdiq edirlər ki, yunanlar özlərinin iyirmiiki günlük qaçışında bütün ölkəni viranə qoydular. Türk kişiləri, qadınları və uşaqları süngüdən keçirildi. Məscidlər havaya sovruldu. Kəndlər yerli-dibli yandırıldı. Bütün ölkə xarabazarlığa çevrildi.

Lakin Türkiyə bayram edirdi. Dardanel döyüşlərindən bəri bu onun ən şanlı qələbəsi idi. Hələ qələbədən də artıq; millətin xilas idi. Millət Məclisi xilaskar Mus-tafa Kamal Paşaya təntənəli bir ad verdi: “Əl-Qazi (“Qalib). Kafirlərə qarşı döyüşdə müsəlman xalqını xilas edən qəhrəmana verilən ad. Əslində heç bir mü-səlman bu şərəfli adı indiyə qədər belə böyük bir haq-la daşımamışdı. Bu qələbə ilə Kamal bir gecənin içində dünya şöhrəti qazandı. Təkcə islam yox, bütün Asiya onun simasında öz qəhrəmanını görürdü. İlk böyük dövlət kimi Fransa bu dəyişmiş durumdan ibrət

götürdü: həmin an Franklin Buyyon Ankara bağlaşmasında Kilikiyanın bərəkətli torpaqlarından, Aralıq dənizi limanı Mersinadan, Anadolunun içərilərinə gedən strateji baxımdan vacib dəmir yolu xəttindən, Türkiyənin cənub sahillərindəki ən yaxşı döyüş limanlarından, xristian azlığını müdafiə hüququndan imtina etdi – hətta Türkiyənin həddən artıq qıtlıq çəkdiyi savaşa sursatının Kamal Paşaya verilməsini öz öhdəsinə götürdü. Sülh sazişinə görə Fransa tam təchizatla on min mauzer, iki min at, on uçaq və Adanadan veriliş aparmaq üçün radiostansiya avadanlığı verdi. Bundan əlavə o, sonrakı aylarda (müqaviləsiz) daha yeddi uçaq, yüz min silah, iki min pulemyot, iki min beşyüz ton döyüş sursatı, yüzəlli ton tibbi ləvazimat ötürdü. Kamal Paşanın soluğu genidi. İndi o, təchizatda yunanlara bərabər idi, insan sayına görə isə üstünlük təşkil edirdi.

Fransa mətbuatı və parlamenti gizlətmədən etiraf edirdi ki, Ankara sazişinin məqsədi hamının nifrət etdiyi Loyd Corcun kefinə soğan doğramaq olmuşdur. Bəlkə də kral Feysəlin, “Dəməşq quldurunun Mesopotamiya, yaxud, indi rəsmən adlandırıldığı kimi, İraq kralı sifəti ilə taxta çıxarılmasının qisası. Lord Kartson Fransanın Türkiyəyə qarşı separat sülhünə havayı etiraz edirdi. Bir tərəfdən türk silahlarının qələbəsinin təzyiqi, digər tərəfdən isə müsəlman hindlilərin rəğbət göstərmələri (27 dekabr 1921-ci ildə Əhmədabaddakı panhind qurultayı) istiqaməti dəyişməyə məcbur etdi. Yenidən Şərq Qurultayı toplandı, bu dəfə Parisdə: Türkiyəyə yeni güzəştlər. Bununla belə, Yunanıstan yunan çoxluğunun türk qisasına məruz qalacağı İzmiri boşaltmaqdan boyun qaçırdı. Buna görə də Kamal danışıqları kəsdi. Üç gün sonra hücum əmri verdi. Sonrakı beş günün içində yunan kral ordusu darmadağın edildi. 9 sentyabr 1922-

ci ildə türklər İzmirə girdilər, Asiya torpağında bir də-nə də olsun yunan əsgəri qalmadı.

Və tezliklə bircə nəfər yunan da. Çoxlu avropalı yaşadığına görə “gavur İzmir, kafirlərin Smirnası adlanan böyük, zəngin, çiçəklənən ticarət şəhəri alova büründü. Marsel və İskəndəriyyəyə nisbətən içində daha çox həyat sevinci, daha çox zənginlik və zəriflik olan şəhər oda qalandı. Yunan qəsbkarlarının vəhşətlərinin intiqamını türklər çox dəhşətli aldılar.

Xristianların kənd və həyətləri oda tutuldu. Yunan kəndliləri və çərçiləri, icarəçiləri və tacirləri harda ələ keçdi, orda öldürüldü. Vaxtında qaçıb aradan çıxma bilməyənlər, sahilədən, dəmir və quru yoldan uzaqda yaşayanlar Bizans xülyasının altını öz həyatları hesabına çəkildilər. Canının üstündə əsən qaçqınlar ordusu dənizə can atdı, xilas olmaq üçün İzmirə axışdı.

Bir milyon dördyüz min xristian – əksəriyyəti yunan, ermənilərin və bolqarların qalıqları – həmin və sonrakı aylarda Anadolunu, sonralar isə Trakiyanı tərk edib Yunanıstana üz tutdu. Onlar İndiyə qədər yunan xaçının altında yaşayan türklərə “dəyişdirildi. Human, yeni çağın ən böyük xalqlar köçkünlüyü – türklərlə yunanlar arasında nəhayət sülh yaratmaq üçün yeganə vasitə.

Ellada beləcə məğlub edildi. Birdəfəlik.

Kiçik Asiyada daha “yunan azlığı yox idi. Onlar Kilikiyadan da qaçmışdılar – səksən min yunan əhalisindən yetmiş mini. Və İzmirdən daha əsər-ələmət yox. Yunanıstana qarşı savaşı Kamal Paşa qan və dəmirlə sona çatdırdı. Və Avropa susdu.

Amma hər halda Loyd Corc susmadı. İzmir onu bir o qədər də narahat etmədi, nəinki dünya müharibəsində Britaniyanın bəlkə də ən qiymətli uduşu olan Dardanel üzərindəki hökmranlıq – axı İttifaq Dövlətləri tərəfindən boğazların tutulması Rusiyanın Qərbi

Avropaya çıxışını hər zaman kəsmək imkanı verirdi. İndi isə qələbədən sərməst olmuş türk, baş qərargah rəisi İsmət Paşanın rəhbərliyi altında Dardanelə yürüyürdü. İsmət Paşa ən yüksək qabalıqla İttifaq Dövlətlərinin hərbi birləşmələrinin komendantı general Harrinqtondan Dardanelin Asiya sahilindəki Çanakı qısa müddətdə boşaltmağı və öz ordusu ilə Avropa sahilinə çəkilməyi tələb etdi. Loyd Corc və Çörçill cavab olaraq brit dominyonlarına¹ və Balkan dövlətlərinə boğazların neytrallığını silah gücünə birgə qorumaq təklifi ilə müraciət göndərdilər. Lakin nə Balkan dövlətləri, nə də Kanada, Avstraliya, Cənubi Afrika buna hazır idi – Fransa isə İngiltərənin Reyn torpağındakı mövqeyinə görə yenidən “Çanakın xəncər zərbəsi ilə intiqam aldı: fransız (və italyan) hərbi dəstələri geriye çəkildilər. Fransız mətbuatına misilsiz tənəne hakim kəsilmişdi. “Journal des Débats yazırdı: *ruh yüksəkliyi o həddə çatmışdı ki, az qala inanırdın, dünya müharibəsində türklər fransızların düşməni yox, müttəfiqi olmuşlar!*

Yunanıstan kapitulasiya etməli oldu. Trakiya boşaldıldı; İstanbulda sultan hökuməti dəyişdi. 4 noyabr 1922-ci ildə Mustafa Kamalın nümayəndəsi xəlifə şəhərinin idarəçiliyini qəbul etdi.

Döyüşün taleyi həll olunmuşdu. Yalnız bir türk hökuməti vardı – vur-tut bircəciyi. Onun başında “quldurbaşı, “Qazi dururdu. Lozanna sülh konfransına onun nümayəndələri məğlublar kimi yox, qaliblər kimi gəldilər. Alçaqboy, ağır eşidən türk generalı İsmət Paşa daha yalvarmırdı, tələb edirdi.

Doğrudur, bir-iki ədəbli kəlmə ilə o, Türkiyənin türk çoxluğunun yaşamadığı bütün ərazilərə “azadlıq verdi, lakin milli türk əraziləri üçün nəinki tam bağımsızlıq tələb etdi, həm də Avropanın və xristian

---

¹ **Dominyon** – ingilis koloniyasından çıxıb idarəçilik baxımından müstəqilləşən ölkə, hərfən: əyalət.

kilsələrin qismən ikiyüz ildən bəri, qismən də Ön Asiyanın müsəlmanlar tərəfindən işğalından bu yana doğal haqlar kimi tanıdıqları hər cür imtiyazın aradan qaldırılmasını istədi. Qanun qarşısında əcnəbilərin heç bir əlahəddəliyi, heç bir vergidən azadolma, məhkəmə prosesində heç bir imtiyaz; hərbi qüvvələrin, orduda və gömrükçülükdə əcnəbi müşavirlərin, iqtisadi güzəştlərin və bunabənzər şeylərin məhdudlaşdırılmasından bir kəlmə də. Türkiyə yalnız boğazların neytrallaşdırılmasına, eləcə də onların möhkəmləndirilməsindən imtinaya söz verdi – 1936-cı ilə qədər o bu güzəşti də ləğv etdi. Türkiyə müharibədə dəyən zərəri ödəməkdən boyun qaçırdı, amma özü onu Yunanıstandan istədi. Axı Yunanıstan “ədalətsiz hücum etmişdi!

Qədim türklərin bu yeni düşüncə tərzinə uyuşmaq üçün Avropaya vaxt lazım oldu. Birinci Lozanna konfransı nəticəsiz qurtardı. Amma Qazinin vaxtı vardı. İkinci konfransda İttifaq Dövlətləri diz çökdülər. 23 iyul 1923-cü ildə sülh müqaviləsinə türk öz imzasını atanda ilk böyük müsəlman ölkəsi kimi Türkiyə təkcə nominal yox, həm də həqiqətdə azad olmuşdu. O həm də dünya müharibəsinin ilk məğlub dövləti idi ki, qaliblərin diktəsini qəbul etməməyi sübuta yetirmişdi. Türk nümunəsi Doğustanın bütün psixikasını dəyişdirdi. Asiyanın Avropa qarşısındakı təzimini nə avropalıların öz aralarında apardığı döyüşlər, nə də Fransa və İngiltərə savaşlarındakı rəngli formasiyaların iştirakı yox etdi – yalnız Mustafa Kamalın qələbəsi Şərqi öz gücü hesabına azadlıq umudunu oyatdı.

Əslində: bu, Avropanın Şərqə qarşı ikiyüzqırillik hücum savaşının acınacaqlı sonu idi, prins Yevgeni Savvalı¹ tərəfindən başlatılmış və Lozanna sülhündə bitmiş savaşın. Bunu dərk edərək böyük dövlətlərin

---

¹ **Savva** – Cenevrə gölündən cənubda tarixi fransız əyaləti.

nümayəndələri ayrı vaxtlar hər bir sülh bağlaşmasını müşayət edən yağlı nitqlərdən yan ötdülər. Cənab nümayəndələr evlərinə kipkirmiş və başları - aşağı döndülər.

Mustafa Kamal
Asiyadan qopur

Türkiyə azad idi, bağımsız idi. Bir o qalırdı ki, bu yeni, gəncləşmiş Türkiyənin irəliləyəcəyi yolu göstərəsən. Zira dövlət tək-cə azadlıqla yaşaya bilməz, azadlıqsız yaşamağı istəməsə də. Bu yolu Qazidən başqa heç kim bilmirdi.

Qazi romantik keçmişini ilə öyünməyən, xəyal-pərvərlikdən uzaq, ayıq və sərt bir insandır. O, türklərə bələd idi və bələd olduğu üçün də onları dəyişdirməyi qət etmişdi. Onlara “bəli, bəli demirdi, əksinə, onun üçün onlar dulusçu əlində gil idi. Elə bir material ki, böyük dövlət xadimi ondan dövlət milləti yarada bilsin və yaratmalıdır. Çünki onun ayrı materialı yoxdur.

Osmanlıların əcdadları köçəri olmuşdu və qəblələrinin dərinliyində onlar babalarının ardıcılığını kimi qalırdılar. Saldıqları şəhər və sarayların modeli köçəri ordaların çadır düşərgəsi idi. Hətta padşahın İstanbuldakı sarayı da özünün saysız köşk və pavilyonları ilə 1400 il qabağın köçəri düşərgəsinin daşlaşmış şəkli idi. Yeni sultan yeni saraya köçürdü, ailə başçısının ölümündən sonra bədəvi özünə yeni çadır qurduğu kimi. Və köçəri ürəyi atdanıb yeni örlüklərə köçərkən düşərgə yerini dəyişdirdiyi kimi türklər də ölkədən ölkəyə köç edirdilər. Mərkəzi Asiya, Volqa düzənlikləri adsızlaşmış türk qəsəbələrinin xarabalıqları ilə doludur ki, bunları da çobanlar tayfası öz köçəkəkçündə salmış və bir-iki nəsildən sonra əsassız tərək etmişdir.

Həmin irs bugünə qədər türkün qanına hopmuşdur. Türk mənşili, demək olar, mebel tanımır. Zərif, qatlaqlı masacıqlar, asanlıqla qabqarıla bilən xırda divar dolabları, köçərinin öz əli ilə toxuduğu xalçalar, sərt torpağa örtük kimi, divarda asqı kimi – budur

türk ocağı. Ayrıca götürülmüş bir insanın və bir millətin tarixi – hər ikisi oturaqlıq tanımır.

Türkün vətəni çölün sonsuzluğudur. Onun baxışı sonsuzluğa öyrəşdiyi kimi siyasəti də sınırsız planlarla doludur. Bir vaxtlar dünya istilasını, sonralar ümumi islam üzərində hökmranlıq, axırda isə Böyük Turan imperiyasını xülyaları ilə yaşayıb: gəzmək qanına işlədiyindən hamısı da dar ərazi sınırlarını tanımaq istəməyən çöl çaparının dəyişməz çöl psixologiyasının çeşidli formaları. Başqa, dini-fəlsəfi münasibətdə də köçəri özünü bildirir. Onlar zaman-zaman bütçü, buddacı, yəhudi (yəhudiçiliyi qəbul etmiş cənubi Rusiya xəzərləri türk idilər) və xristian olmuşlar. Bəlkə də heç bir digər Asiya irqi qısa bir minillik ərzində türklər kimi bu qədər çox mənəvi dəyişkənliyə məruz qalmamışdır. Dünyaya baxış da onlar üçün yalnız düşərgə meydanıdır – başçı çağıran kimi onu tərk edərsən.

Qazi öz xalqını yeni mənəvi düşərgə meydanına, Qərbin mənəvi-əxlaqi aləminə aparmaq istəyirdi. Səhradakı sarvan kimi o, yeni Türkiyəni addım-addım ora yönəltdi.

Təbii ki, Qazi ilk zərbəsini sultan Altıncı Mehmetə endirdi. Bu mərhələdə rəhbər öz əshabələrinə bel bağlaya bilərdi. Bütün türklər bir məsələdə yekdil idilər ki, millətin xilaskarını ölümə məhkum etmiş, düşmənin sadıq quluna çevrilmiş sultan bacardıqca tez yox olmalıdır. Vəhdəddin öz mövqeyini vurğulamaq üçün yalnız hürkək bir cəhdə əl atdı. Paşaya teleqram göndərərək qələbə münasibətilə onu təbrik etdi. Qazinin cavabı elə sərin və etinasız oldu ki, Vəhdəddin axırının çatdığını həmin an başa düşdü. Cümhuriyyət fikri türklərə hər halda hələ yad idi. Həm qismən az möminlərə, həm də xalis möminlərə eyni zamanda islamçı dünya ağalığı iddiasını ehtiva edən monarxist dövlət formasının saxlanılmasının üstünlükləri xoş gə-

lirdi. Ankara Millət Məclisində hər halda yazıq Vəhdəddini millətin satqını kimi damğalayıb onun taxtdan salınmasını tələb edən kəlmələrə qənaət etmədilər. Lakin dövlət forması kimi monarxiya əleyhinə bircə səs belə ucalmadı. Onda Kamal türklərə həqiqətən məzəli bir yolla cümhuriyyətçi fikirləri aşılamağı qərara aldı.

Millət Məclisi bir daha yenidən satqın Vəhdəddinə qarşı çıxıb onun taxtdan salınmasını tələb etdikdə Qazi qəflətən yerindən qalxıb Vəhdəddinin tacdan məhrum edilməsi ilə sultanlığı xəlifəlikdən ayırmaq, sultanlığı ləğv etmək və “Böyük Türk Millət Məclisinin əli ilə bilik və xarakter baxımından Osman sülaləsinin ən yaxşı üzvünü xəlifə seçmək təklifini amansızcasına irəli sürdü.

Parlament söz tapa bilmədi. Qazinin təklifi hər bir müsəlman üçün mənasız idi. Xəlifə sultana nisbətən daha yüksək ölçülü dünyəvi amirdir; onu ruhani səviyyəsinə endirib alçaltmaq mümkünsüz göründü.

Böyük Millət Məclisinin vəkilləri aşkarca etiraf etdilər ki, Qazinin toxunduğu bu qıcıqlandırıcı məsələdən onlar baş tapa bilmirlər. Bəs hər hansı bir məsələni qavramayan parlament nə edir? Məsələni komissiyaya ötürür. Xəlifəlik və sultanlıq kimi siam ekizlərini bir-birindən elə kəsib ayırmaq ki, yarıq zamanı onlardan yalnız biri sağ qalsın və sultanlıq məhv olsun məsələsini həll etməli olan komissiya kanonik hüququn ən layiqli bilicilərindən ibarət idi. Ancaq komissiya da parlamentdən az şaşqınlıq keçirmədi. Bütün şəriət kitablarını, Peyğəmbərin səhih hədislərinin altı cildliyini və mümkün təfsirlərin hamısını ələk-vələk etdi, lakin sultanlığın xəlifəlikdən ayrılmasının dini-hüquqi əsasını tapmadı. Bu vaxt Qazi islam hüququ alimlərinin iclasında ayağa durub nəsihətamiz, kəskin səslə dilləndi:

- Müstəqillik, cənablar, verilmir, qazanılır. Əvvəllər onu Osman evi qazanıb, indi isə millət. Millət Məclisinin komissiyası bu mövcud faktı formal tanımağı təklif etsə, fikrimcə çox məqsədyönlü olar. Belə olmazsa, reallıq hər halda lazımı formada özünə yer tapacaq. Amma onda elə alına bilər ki, mənim əzizlərim, bir neçə baş bədəndən üzülər.

Məclisə sədrlik edən yaşlı alim ağıllı, yorğun gözləri ilə Qazini süzdü. Ədəblə cavab verdi:

- Bu nəsihət üçün təşəkkürlərimizi bildiririk. Məsələni indi başqa işıq altında görürük.

Yeni qanun qəbul olundu. Sonuncu sultan-xəlifə Vəhdəddin çiskinli səhərlərin birində öz sarayını tərk edib onu sürgünə aparən ingilis zirehli kreysərinin göyərtəsinə qalxdı. Osmanın qılıncı, sülalənin dünya ağalığının simvolu muzeyə üz tutdu. Vəhdəddinin xələfi Əbdülməcrid, qətlə yetirilmiş tac varisi Yusif İzəddinin kiçik qardaşı, Peyğəmbərin əbasını xəlifə kimi çiyinə saldı.

Bu əbanı o, uzun zaman geyəsi olmadı.

Sultanlığın xəlifəlikdən ayrılması Qazinin gözlədiyi təsiri göstərmədi. Türklərin əksəriyyəti üçün sultan və xəlifə arasında heç bir fərq yox idi. Yeni hökmdarın yalnız xəlifə adlanması faktı xalqın ağına heç cür sığmırdı. Kəndli, əsgər, hətta hər mömin general üçün xəlifə həmişəki kimi imanın qoruyucusu, amir, ali sərkərdə, bir sözlə, monarx idi.

Xəlifənin sarayında işlərin gedişi monarxın sarayından heç də seçilmirdi. Xəzinədarlar və mərasim başçıları, qəbullar və görüşlər vardı. Bütün hakimiyyəti əlindən alınsa da, xəlifə əslində faktiki respublika olan dövlətin hələ də görünən başçısı idi. Bircə imkan vardı ki, bu da xəlifəni dini rütbə sahibinin adı yaşayışına endirmək idi: Pulunu əlindən almaq. Get-gedə Qazi “Allahın yer üzündəki kölgəsinə düşənləri azaltmağa başladı. Get-gedə eşik

ağaları, mərasim başçıları, xəzinədarlar yox oldular. İmperator büdcəsinin təmtərağı və bununla da hakimiyyət illuziyası qeyb oldu. Bununla belə, xəlifə hakimiyyətsiz və pulsuz da təhlükə törədirdi. Adyutantlar onun siyasi təşviqatçıları, hər məscid onun qalası idi və Millət Məclisində ehtiyatkar siyasətçilər dövlətdəki “Ali idarədən danışanda heç kəsə aydın olmurdu ki, bununla Qazimi, yoxsa xəlifəmi nəzərdə tutulur.

Gözlənilməz tərzdə Qazi bu məsələyə birmənalı aydınlıq gətirməyi qərara aldı. Xəlifə bir dəfə təzminatının artırılmasını xahiş edəndə və öz şəxsiyyətinin tam saya salınmadığından gileylənəndə Qazi cavab verdi:

“Hökumətin və rəsmi şəxslərin xəlifə ilə əlaqə qurmaq barədə xəlifənin tələbi dövlət suverenliyini aşkar pozmaq deməkdir. Xəlifə idarəsinin nə maddi anlamı, nə də mövcudluq hüququ var. Bu idarənin onun üzərinə qoyduğu heç bir öhdəlik yoxdur. Onun yaşayış xərcləri üçün hər halda respublika prezidentinə ayrılan təzminatdan aşağı olan bir məbləğ yetər. Təmtərağa və cah-cəlalə ehtiyac duyulmur”.

Əbdülməcrid bu cavabı oxuyub səsini içinə saldı. Atası Əbdüləziz və qardaşı Yusif İzəddin zorakı ölümün qurbanı olmuşdular. Onun susmağa əsası vardı.

Qazi isə susmadı, əksinə, hərəkət etdi. 1924-cü il martın 2-nə keçən gecə sadıq generalların və yüksək məmurların bir dəstəsi onun yanına məclisə yığışmışdı. Amma savaşaşlar öz aralarında söhbət edəndə, saqilər bədələri təzədən dolduranda prezident qaşqabaqlı və lal-dinməz öz yerində oturmuşdu. Birdən o, əylənənlərin toparına hayqırdı:

- Sabah cümhuriyyəti bəyan edirik. Xəlifə düşürülür.

Ertəsi gün qanun Millət Məclisinə təqdim edildi.

Bu, 3 mart 1924-cü ildə oldu. Böyük Sultan Mehmet Fateh öz döyüşçülərini xristian Bizansın divarlarına qarşı son vuruşa aparandan bu yana heç 400 il də keçməmişdi.

- Uğurlarınız üçün üç şərt var, - qüdrətli sultan söyləmişdi. - Qələbəni istəmək, məğlubiyyətdən qorxmaq və dediyimə əməl etmək.

Sonra o, yenilmiş şəhərə girəndə əvvəlcə Bizansın son qeysərinin yetimlənmiş sarayına doğru yerilmiş və qeysərin tac salonunun divarına incə fars şerini yazmışdı:

“Perdedari mikunəd bər Kassri Kaisar ankebut / Bumi nöbət misənəd bər Künbedi Efrasiab”¹.

(Pərdəçilik eyləyir hörümçək qeysər qəsrinə / Bayquş isə bəkcidir Əfrasiyab günbəzinə)².

Bundan sonra sultan şair cəsədlər qalağının üstündən keçib “Müqəddəs Müdrilik³ kilsəsinə doğru addımlamışdı. Burada o, əlini düşmənlərin qanına batırıb kilsənin divarına basmışdı. Bu ağır, cod əlin nişanəsi Osmanlı səltənətinin gerbi oldu.

1924-cü ildə də həmin əlin qızılla süslənmiş xətləri sultan sarayının mərmər sütunlarını bəzəyirdi – fəqət hörümçək və bayquş yazıları ora daha çox yaraşardı. Az miqdarada qalmış gözətçilər möhtəşəm zallarda kipkirmiş gəzişirdilər. Hardasa uzaq odaların birində ağsaç, qoca bir cənab uyuyurdu. Ona qalan saray və darvazadakı qızılı gerb, ağır, qanlı, cod əllərin sahibi böyük ulu babası haqqında xatirələr idi. Hələ də möminlərin amiri, Allahın Rəsulunun vəlisi adlanan kişiyə. Xəlifə Əbdülməcrid ibn Əbdüləziz Xan. O, uzun hökmdarlar sırasının sonuncusu idi. Onun

---

¹ Əfrasiab fars qəhrəmanlıq dastanı “Şahnamədə döyüşkən padşahın adıdır. – Yenilmiş Bizans qeysərinə kiçik bir komliment (Qeyd müəlliflərinə).

² Şerini Azərbaycan dilinə çevirməçisi həmkarım və dostum Muxtar Qiyasidir.

³ Müqəddəs Müdrilik – Aya Sofiyanın hərfi mənası.

səltənəti hələ də böyük idi. Həqiqətdə isə heç öz sarayının qulluqçuları üzərində də hökmü yoxuydu – kölgə xəlifə.

Çoxdandır daha qonaqlıq və qəbul olmurdu. Heç bir rəsmi sənəddə adı çəkilmirdi. Unudulmuş və xatırlanması arzu olunmayan birisinin ətrafına necə sükut çökürsə, onun da yörəsində eləcə sakitlik hökm sürürdü.

Martın 4-nə keçən gecə bir zabitin, Qazinin elçisinin gəlişini ona xəbər verdilər. Qətlmi? Tapşırıqlı intiharmı?

O qədər də pis olmadı. Türkiyə getdikcə avropalaşdı. Zabit bir parça kağızla Ankaradan gəlmiş kuryer idi. Xəlifə oxudu:

“Böyük Türk Millət Məclisi qərara alıb: xəlifəlik hökumət və cümhuriyyət anlamında və məfhumunda ehtiva olunduğuna görə ləğv edilir!

Xəlifə bu əsaslandırmanı tam başa düşmədi, ancaq həmin cümlənin nə demək istədiyi heç də qorxulu deyildi. Gerisini oxudu. Digər bir qanun:

“Xəlifə, Osman evinin bütün üzvləri ilə əcdadlarının zəbt etdiyi ölkədən həmişəlik çıxarılır. On günün içində o, Cümhuriyyətin ərazisini tərk etməlidir. Hökmdarın mülkiyyəti əvəzi qaytarılmadan əlindən alınır.

Adi gecə paltarında xəlifə sarayda zabitin arxasına düşüb yeriməli oldu. Bir vaxtlar babalarının bütün dünyanın sadıqlıq andını qəbul etdiyi iri, kimsəsiz taxt-tac zalında zabit ayaq saxladı. Qocanın taxta çıxmasını əmr etdi. Qulluqçular tələsə-tələsə gəldilər, işıq gətirdilər. Qazinin nümayəndəsi və qorxuya düşmüş qulluqçular qarşısında sonuncu xəlifə elçinin onun qabağına qoyduğu yazını titrək səslə oxudu:

“Mən, Əbdülməcrid ibn Əbdülziz, özüm və bütün Osman evi üçün sultanlığın və xəlifəliyin bütün hüquqlarından imtina edirəm.

Ertəsi gün o, Türk Cümhuriyyətinin ərazisini tərک etdi. İslam dünyası xəbər tutdu ki, daha yer üzündə Məhəmmədin vəlisi yoxdur. 1924-cü il martın 4-nə keçən bu gecədə bütün insanların islam qardaşlığında birliyi ideyası, Allah dövləti ideyası öldü.

***

Xəlifəni müdafiə etməyə qalxan bir qism türk Qazinin tam hiddətinə tuş gəldi. Adlı-sanlı generallardan birinə Qazi acıqlı-acıqlı cavab qaytarmışdı:

- Bir yığın şeyx, dədə, çələbi, baba və əmirin yedəyində gedən, taleyini ovsunçuya, münəccimə, falçıya, sehrbaza, baxıcıya və həmail satıcısına tapşırان xalqa sivil demək olarmı?

Yeni Türkiyənin qurucusu yeni bir mənəviyyat istəyirdi:

“Ortaəslər ruhuna qapanıb-qalan xalqlar məhvə məhkumdur. Türk, beynəlxalq sivilizasionun bir üyəsi olmalıdır. Bu zahirən də görünməlidir... Biz qaytanlı çəkmə, şalvar, pencək geyinəcək, yaxalıq və qalstuk taxacaq, qıraqlı, günlüklü şlyapa qoyacağıq”.

Bu dəyişkənliyi sürətləndirən qanunlar, sərəncam və əmrlər yağış kimi yağdı. Bütün dini qurumlar, vəqfin (“ölü əl) bütün sərvəti dövlətləşdirildi. Dini məktəblər – xristianlarınkı da daxil olmaqla – bağlandı. Türk dili bütün məktəblərin rəsmi dili oldu, dərviş ordenləri ləğv edildi, başçıları ölkədən çıxarıldı. Əvvələr şlyapa qoymaq yasaq idisə, indi fəs gəzdirmək cinayət sayılırdı. İslamın şəriəti – heç də ən pisləri yox – qüvvədən salındı. On il öncə türk qadını küçədə çadrasız görüdüyünə görə zindana atılırdısa, indi belə bir qismət üzünü kişi baxışından qalın çadra ilə gizlətmək istəyən qadına nəsib olurdu. İsveçrə mülki məcəlləsi sözbəsöz tərcümə olunub türk hüququ statusunu aldı, halbuki Kipr və Fələstində ingilis hökumətinin rəhbərliyi altında köhnə türk

hüququ hələ də qüvvədə qalırdı. Frak və silindr Cümhuriyyətin rəsmi geyimi oldu. Latın əlifbası qədim ərəb yazısının nəcib xəttatlığını sıxışdırıb çıxartdı. Avropa gömrük-mühafizə sistemi yalnız şəriət hüququnun icazə verdiyi aşağı gömrük vahidlərini sıxışdırıb Türkiyənin sənayeləşməsinə təkan verdi. Bir sözlə, Şərqi bütün rekvizitləri küllüyə atıldı. Avropa rəqsi və xristian şərabı rəsmi mərasimlərin tərkib hissəsinə çevrildi. Romantik saraylar, əzəmətli məscidlər və İstanbulun dar küçələri boşaldı və Ankaranın Qala dağının qədim məhəlləsi ətrafındakı Türkiyənin yeni paytaxtının “planlı, müasir şəhər məhəllələri salındı.

***

Təbii ki, etirazsız ötüşmədi. İngiltərənin Kamal Paşaya qarşı tam gücü ilə çıxış etməsinə müəyyən mənada yardımçı olmuş Hindistan müsəlmanları Türkiyənin yox, xəlifənin xatirinə britləri üsyanla hədələmişdilər. İndi isə xəlifəlik ləğv edilmişdi, özü də İngiltərənin günahı üzündən yox, Türkiyənin özü tərəfindən. Amma məyus olmuş hindlilər Qazini özünü xəlifə adlandırmağa təhrik etmək istədikdə o, qəddarcasına cavab verdi:

- Şəriətə görə hər müsəlman xəlifəliyə itaət etməyə borcludur. Mənim əmrlərimi yerinə yetirməyə hindlilər qadirdimi? Misirlilər, tatarlar, ərəblər?

Bununla panislamizm və yeni Türkiyə arasında ilk ayrılıq xətti çəkildi. Türk daha Avropa müstəmləkəçi dövlətlərinin müsəlmanları ilə maraqlanmadı.

Kamal Paşanı narahat edən o idi ki, yeni mənəviyyəyə qarşı Türkiyənin özündə güclü bir müqavimət artmaqda idi. 1925-ci ilin fevralında qovulmuş dərvişlərdən biri Kürdüstanda üsyana çağırırdı ki, bu da güclü hərbi qüvvələrin səfərbərliyini zəruriləşdirdi. Kürdlər xəlifəliyin bərpasını tələb edirdilər.

İstanbulun özündə paytaxtın Ankaraya köçürülməsindən narazı idilər. Gözəl və harmonik türk həyatının müasirləşdirilməsinə qarşı çıxan “əskitürk hərəkəti meydana gəldi. Hətta Paşanın köhnə dostları da etiraza qalxdılar. Telləri Qazinin savaşı arkalarına gedib-çıxan bir qəsdin üstü açıldı.

Yunanları darmadağın etdiyi enerji ilə Kamal daxildəki düşməni də məhv etdi. Üsyankar kəndlər yandırılıb kül edildi, Qazinin ən yaxın dostları amansızcasına asıldılar, yaxud zindanlara atıldılar. Müxalif qəzetlər həmişəlik yasaqlandı, baş redaktorlar ömürlük sürgün edildilər, köhnə gənctürk komitəsi məhv edildi, rəhbərləri edam olundu.

Bu ciddilik Qazinin ən gözəl sözlərindən daha çox təsirə malik oldu. Daha müxalifət, hətta müxalifət imkanı belə qalmadı. Cümhuriyyət Partiyasının nizamnaməsinə əsasən Qazi onun daimi sədri oldu, həmin partiyanın fəalları və parlament namizədlərini o özü verirdi və partiya eyni zamanda Türkiyənin yeganə partiyası idi. Parlament qarşıdurma deyil – hətta palatadakı sorğular da partiyanın qərarına əsasən verilməlidir. Hər cür islahatı, hətta ən cəsarətlini belə, keçirmək üçün Qazinin əl-qolu açılmışdı. Yeni Türkiyənin 19 milyon əhalisi onun əlində yeganə hakimiyyət yaradır. Qazi, yaxud, bugünkü adı ilə Atatürk insanın yalnız arzu edə bildiyi hər şeyə nail olub: ən dərin alçalma və bayılmadan o öz xalqını əvvəlcə üç cəbhədəki döyüş meydanında qələbəyə aparıb, sonra əndazədən çıxmış korrupt hökmdarlar soyunun yerində ona yeni, güclü hökumət verib və nəhayət onu orta əsrlərdən öz enerjisini inkişaf etdirə biləcək yeni zəmanəyə yönəldib.

Fəqət o, dar ul-islamdan, möminlər icmasından ayrılmaqla öz xalqına xidmət göstərə bilibmi? Türk insanları silindr və frakda xoşbəxtmi olacaqlar, nəinki

başlarında fəs qədimi salon arxalıqlarında? Allah barif (“Təkcə Allah bilir).

Zira: yeni Türkiyənin antiklerikallığı, antidinliyi nə qədər güclü formalaşsa da, son söz hələ deyilməmişdir. Bir sıra vacib əlamətlər göstərir ki, ateizm periodu yalnız qısa bir dövr olacaq.

Türk islamı özünün ərəb bağlarını qırmışdır, şərq səciyyəsindən əl çəkmişdir, lakin bugün xəlifə çağlarından fərqli olaraq başqa münasibətdə daha çox mütləqiyyətçidir. Bugünkü Türkiyədə yad dinlərə dözümlülük yoxdur. Nə xristian, nə də yəhudi bugün dövlət vəzifəsinə – nadir müstəsnalıqları çıxmaqla – yetişə bilər. İslam Türkiyədə çoxlarının dini olmağı dayandırır – o, yeganə dövlət dininə çevrilir.

Bununla ikinci bir tendensiya get-gedə daha böyük önəm kəsb edir: türk torpağında müsəlman cəmləşməsi tendensiyası. Mustafa Kamal 1923-1924-cü illərdə Yunanıstanın yeddiyüzlümlük türk müsəlmanını bir milyon dördyüz min yunana, erməniyə və bolqara “dəyişdirdi və bununla Türkiyəni milli azlıqsız bir dövlət etdi. Cəhd etməyə dəyərməmiş. Və beləliklə, çağdaş Türkiyə bu yaxınlarda eyni istiqamətli ikinci cəhdə addım atdı: hələ də Bolqarıstanda 800 min, Rumıniyada isə təqribən 200 min müsəlman yaşayır – bu birmilyonluq dıışı türklər də geriyyə çağırılıb şərq və qərbi Trakiyada məskunlaşdırılır ki, İstanbul ətrafındakı Avropa sərhəd zolağı əməlli türk-islam səddinə çevrilsin.

Bu iş hələ bitməyib, amma yeni durumun konturları üfəqdə artıq görünməkdədir: Dardanel və Bosfor keçmişdəki kimi yenidən möhkəmləndirilir – İstanbul əsasən xristian olan sakinlərdən getdikcə azad edilir, xalis türk şəhərinə çevrilir – Maritsa çayının hər iki sahilindəki Trakiya Bolqarıstan və Yunanıstandan gəlmiş birmilyonluq türklə gücləndirilir... bu – nə az,

nə çox – türk dövlətinin ağırlıq mərkəzinin Qızıl Buynuz istiqamətinə çəkilməsi deməkdir.

Fəqət İstanbul yenidən dirçələndə xəlifəliyin magik ovsunu yenidən baş qaldıracaq. 1936-cı ilin Türkiyəsi daha 1922-ci ilin Türkiyəsi deyil. O vaxt 15 milyondan az olmaqla 1937-ci ildə artıq o, – geriye köç və doğum artımı ilə – 19 milyona yaxındır, halbuki birlikdə İraq, Suriya, Livan bu rəqəmin heç üçdəbirini, Persiya isə yarısını belə, təşkil etmir. 1908-ci ildə başlayıb yalnız 1923-cü ildə bitmiş sonsuz uzun müharibədən dincələn Türkiyə böyük sürətlə inkişaf edir və, istəsə də, istəməsə də, yaxın illərdə yenidən islamın hökmranlığını ələ alacaq.

Türk gəncliyində, yeni nəsldə köhnə planlar, köhnə hökmranlıq xülyaları artıq təzədən baş qaldırır. Mustafa Kamal bu romantizmi dəf edib, Türkiyəni ayıq, kasıb, kiçik bir dövlətə qədər qısaldıb. Kiçik, amma azad. Onüç sülh ilində onun ölkəsi boy atıb orta bir dövlətə çevrildi və sabah Şərqdə böyük dövlət rolunu yenidən öz üzərinə götürə bilər. Bu da türk özünüdərkinə heç cür təsirsiz qalmadı ki, gənc ingilis kralı Səkkizinci Edvard 1936-cı ilin sentyabrında İstanbulla qonaq gəldi. Yeni Türkiyə boy atıb şaxələnir. Yeni nailiyyətə təzədən iştahlanır.

Və bu iştah ilə islam ruhu da təzədən diriləcək. Gəncləşmiş, yeniləşmiş formada. Ola bilər, beş il, yaxud on il, ya da biraz çox çəksin – ancaq Peyğəmbər bayrağının daşıyıcısı kimi türkün rolu hələ bitməmişdir.

***

Yaxın gələcəyə bu baxışla biz yenidən dirçələn Türkiyənin qalibiyyət nəğməsinə, Kamal Atatürkün gördüyü işləri tamamlayırıqsa, unutmayaq ki, bu dövlət xadimi və general hər yerdə uğur qazanıb – ermənilərə və yunanlara qarşı, kürdlərə və xəlifəyə qarşı,

gənc türklərə və monarxistlərə qarşı, İtaliya və Fransaya qarşı, Dardaneldə və Bosforda – hər yerdə, yalnız bircə məqamda yox: türk-kürd əyaləti Mosulu o, əldən verməməliydi. Burda o, Böyük Britaniyanın yaxın, həddən artıq qətiyyətli müqavimətinə tuş gəldi. Savaşsonu İngiltərə Mosul üçün hətta müharibəyə də hazır idi.

Və Mosul yeni ərəb dövləti İraqın varlığı ilə birbaşa bağlı olduğundan həmin məsələyə yaxından toxunmaq istəyirik.

Allah böyükdür –
neft isə daha böyük

İslam və xristianlıq arasındakı mübarizə indiyə qədər hər iki rəqibin böyük cəbhələrini yaran və onların meylləri ilə kəşişən saysız yan xətlərə varmadan böyük cizgidə Osmanlı səltənətinin tənəzzül və intibahının siyasi – iqtisadiyyatla şərtlənən yox, daha çox dünyabaxışı cəhətdən – tarixi kimi təsvir edilmişdir. Lakin istənilən problemə müxtəlif yönlərdən yanaşmaq olar. Dini və milli fanatizmin arxasında çox vaxt iqtisadi maraqlar, vətənpərvər bəyanatların dalında isə qəddar tamah gizlənir və hər ikisi vətənpərvərliyin həqiqiliyini və fanatizmin gerçəkliyini istisna etmir. Qanlı savaşıonu islam tarixinin döyüş harayı kimi islamın müqəddəs təkbiri, “Allahu Əkbəri (Allah böyükdür) var. Amma səhifələri neftlə ləkələnən və devizi: “Neftü Əkbər (Neft böyükdür) kimi səslənə bilən daha qanlı bir tarix onunla yan-yana addımlayır. Zira: Amerikadan savayı tək cə islam ölkələri axar qızıl çıxarırlar və müharibələr onun uğrunda və onunla aparılır.

Şərqi neft xəzinəsi üç yerdə təmərküzləşmişdir: cənubi Persiyada, Qafqazda, İraqda. Cənubi Persiya 19-cu yüzilin sonundan İngiltərənin təksibsiz torpağıdır; Qafqaz da ruslara məxsus idi. Beləliklə, gələcəyin neft sahəsi kimi yalnız İraq qalırdı. Və bu neft enli torpaq zolağı ilə Mosul vilayətinin şimalından keçib Xanikin üzərindən cənubi Persiyaya kimi uzanır. Bir çox xalqlar, millətlər bu ərazidə yaşayır və dolaşır. Dağlarda kürdlər məskunlaşmışlar – cənubda fars tayfaları ilə, şimalda isə nestorian “assurilər və katolik xaldeylərlə qarışıq. Düzənlilər ərəblər səpələnmişlər, şəhərlərdə türklər yaşayır. Ölkə əhalisinin əksəriyyəti köçərilərdir. Torpaq qurquru, düzənlik bombozdur. Köçəri qadınlar hərdənbir

neft dolu vedrələri quyudan çəkir və onunla mal-qaralarını yağlayırlar. Yerdən yanar qazlar püskürür. Belə yerlərdə dəmirçilər öz körüklərini qururlar, qadınlar isə həmin alovların üstündə mərcilərini və noxudlarını bişirirlər. Neft üçün maraqlılar tapılıanda burdakı ərazilər Sultan Əbdülhəmid Həzrətlərinin şəxsi mülkiyyəti sayılırdı.

Hələ Qanlı Sultan zamanında bu yerləri ələ keçirmək uğrunda ingilislər, almanlar və amerikalılar mübarizə aparırdılar.

Dünyanın üç böyük neft kompaniyasından biri olan Şell həmin vaxt özünün ən bacarıqlı agentini, erməni Qalust Sarkis Gülbekyanı İstanbula göndərdi. Gülbekyan şərq intriqası sahəsində dahi idi və onun Mosul nefti uğrunda ilk qansız döyüşü udması çox çəkmədi. 23 oktyabr 1912-ci ildə Ali Portanın mərasim zalında müqaviləyə üç tərəfdaş imza atdı: Doyçe Bank (Alman Bankı), Şell və Türk Milli Bankı. Gülbekyan ilk zəfəri bayram etdi. İngiltərə, yəni Şell Mosulda 25 faizlə iştirakçı oldu. Qalan 75 faizdən Doyçe Bank 25 faiz və Türk Milli Bankı 50 faiz aldı. Amma bu qələbə əslində qarşıdakı müharibə əməliyyatlarının ilk atışması idi. 25 faiz qüdrətli Şelli heç cür qane etmirdi. Gülbekyan növbəti uğur üçün iki il əlləşib-vuruşur. Türk nazirlərinə məsləhətlər verir, İstanbulda özünə saray tikdirir, qonaqlıqlar təşkil edir və nəhayət dünyasını çoxdan dəyişmiş baş vəzirlərdən birinin hansısa köhnə məktublarını tapır ki, onlarda da qeyri-müəyyən vədlər olur. Gülbekyan bunlardan hüquqi sənəd quraşdırır. Bir neçə milyonluq hədiyyələr paylayır və Mosul çölünün dəyərindən o vaxt yuxarı vəzifəli türklərdən heç birinin anlayışı olmadığına görə erməni yenidən öz məqsədinə nail olur. 19 mart 1914-cü ildə Türk Milli Bankı İngiltərənin xeyrinə özünün 50 faizindən imtina edir. Neft xəzinəsinin yalnız 25 faizi ingilis olmayan

yad əllərdə qalır. Lakin beş ay sonra dünya müharibəsi başlayanda İngiltərə bəyanat verdi ki, ona əsasən də Doyçe Bankın 25 faizi əvəzsiz-filansız Şellə keçdi.

Həmin andan İraq nefti barədə daha heç nə eşidilmədi. Amma baş vermiş olayları qavramaq üçün bu nefti yada salmaq lazımdır. 1916-cı ilin martında alman topları Verdö ətrafında guruldayanda İngiltərə və Fransanın nümayəndələri görüşürlər. Müsyö Jorj Piko müharibədəki qarət payından Fransanın nə gözlədiyini müəyyənləşdirməli olur. İngilis Mark Sayks Fransanı ürəkləndirmək tapşırığı almışdır – o, əliaçıqlıq edir. Xəritə sərilir, Sayks göy karandaşla Suriyanı, Kilikiyanı, şərqİ Anadolunu çevrəyə alır – sonra bir anlığa tərəddüd edib kürd dağları ilə birlikdə kiçik Mosul vilayəti ətrafına daha bir çevrə çəkir: mavi zona. Bir karandaş cizgisi ilə İngiltərə Gülbekyanın zəhmətinin bütün bəhrələrindən imtina edir. 16 may 1916-cı il tarixli bu gizli müqaviləni bağlamaq ingilislərə heç də çətin gəlməməli idi. O vaxt Mosulda almanlar və türklər oturub Mesopotamiyanı qoruyurdular: onlar məhz dörd həftə qabaq ingilisləri Kut Əl-Amara ətrafında təslim olmağa məcbur etmişdilər. Mosulu hədələyən vardsa, o da həmin vaxtlar britlər yox, artıq Rovandusda dayanan ruslar idi. Bundan başqa ingilislərin əlində hər ehtimala qarşı bir saqqa (kızır) da vardı: Mak Mahonun kral Hüseyinlə məşhur müqaviləsi.

Doğrudur, Sayksın Fransaya güzəştə getdiyi ərazini şərif Hüseyinin və oğlanlarının tutacağından 1916-cı ildə polkovnik Lorensin hələ xəbəri olmayıb. Əslində o da doğrudur ki, polkovnik Lorens Mosul neftini qanunla Fransaya güzəştə gedəndən sonra öz ərəbləri ilə həmin nefti İngiltərə üçün zəbt edəcəyindən ideal düşüncəli necib Sayksın da xəbəri olmayıb. Lakin ayrı bir ingilis, şübhəsiz ki, bu barədə məlumat alıbmiş: Misirin baş komissarı, ərəblərlə saziş bağlamış ser

Artur Mak Mahan – çünki həmin cənab sonralar əlavə vəzifə kimi Royal Dəçin və Şell Kompəninin direktoru oldu.

Müharibə qurtaran kimi, 3 noyabr 1918-ci ildə Mosula girən fransızlar yox, ingilislər oldu. Sayks-Piko bağlaşmasının yerinə yetirilməsinə fransızlar nə qədər çalışsalar da, Londonda və Mosulda buna həvəs göstərən tapılmadı.

1920-ci ildə Fransa Rurun zəbtini hazırlayırdı və bunun üçün ona ingilislərin razılığı gərək idi. İngilis hazır olduğunu bildirdi, amma şərtlər qoydu. 25 aprel 1920-ci ildə San Remonun xurma bağlarında ingilis neft trestinin nümayəndəsi ser Con Kadman və fransız neft firmalarının nümayəndəsi müsyö Filip Bertelo görüşdülər. Hər iki cənab Sayks-Piko bağlaşmasını yerli-dibli unutmada razılığa gəldi. Fransız Respublikasının Almaniya və Suriyada əl-qolu açıldı və o, Mosul neftinin 25 faizini, bir vaxtlar Doyçe Bankın payına düşmüş həmin 25 faizi aldı. İngiltərə isə – yerdə qalanını.

Lakin bu şəkildə bölünmüş dünya bölüşdürülmək istəmirdi, ən azı ona görə ki nə İngiltərə, nə də Fransa San Remo sazişi ilə tam razı idi. Beləliklə, neft siyasətinin səhnəsində döyüşkən islam, yaxud dəqiq deyilsə, onun nümayəndələri kimi türklər, ərəblər, kürdlər və müsəlman olmayan druzlar göründülər. Tipik şərq oyunu başladı: doğrudur, Suriya Fransaya tabe deyildi, onu da Fransa özü ələ keçirməliydi. Çılğın tayfalar Suriya dağlarında qiyama qalxırlar, üsyan İngiltərə tərəfindən səmimi qarşılır. Ancaq Fransa bacarıqlı general Quronu yardıma göndərir. Quro qalib gəlir. Və Fransa nə əsir düşmüş qiyamçılardan tapdığı ingilis silahlarını, nə də Mosul neftinin itirilmiş 75 faizini unudur. O, soyuq təbəssümlə intiqam alır: 1921-ci ilin oktyabrında Franklin-Buyyon Ankarada İngiltərənin düşməni Kamal Paşa ilə dostluq sazişini

imzalayıb bununla Mosul çöllərində Türkiyənin müqəddəs haqlarını əməlli-başlı tanıyır, nefti Türkiyədən almaq ümidi ilə.

Londonda yüngül şaşqınlıq. Taxta üstündəki şahmat fiqurları özləri yerlərini dəyişmişlər, bunu düzəltmək lazımdır. Beləliklə, etibarlı əmir Feysəl ingilislər tərəfindən Bağdada göndərilir və İraq kral səltənəti üzərində varisli hökmdar elan edilir. Vəziyyət isə gərgin olaraq qalır, çünki Feysəlin həqiqi gücü yoxdur. Mosulun boynu ardında yeni yaranmış və hazırda Fransanın dostu olan Türkiyənin nizələri parıldayır. Misilsiz neft qaynaqları təhlükədədir, London Siti bunu anlayır; Qalust Sarkis Gülbekyan və ser Bazil Saharof kimi köhnənin etibarlı mütəxəssisləri yenidən zümr edirlər.

Səhnənin dekorasiyası təzələnilir. Loyd Corc səlib yürüşlərinin tarixini öyrənir. Onun fikrinə görə xristianlıq islam üzərində qələbə çalmalıdır. Şərqi xristianlığın adı Yunanıstandır. Onun başçısı kral Konstantindir. Yunan Saharof hər şeyi yoluna qoyur. Kral Konstantin amansız Türkiyəyə qarşı müqəddəs savaşa atılır. Nazirlərin sakit iş odalarında bu müharibənin nə demək olduğunu dəqiq bilirlər: müharibəni xristianlıq və islam, Yunanıstan və Türkiyə aparmır. Bu, Mosul neft qaynaqları uğrunda İngiltərə və Fransa arasında gedən müharibədir.

Bu dəfə Türkiyə qalib gəlir, Fransa qalib çıxır. Mosulun sərvətləri əlçatarlıqdadır, lakin Fransa bu dəfə də özünün Şərqdəki qələbəsinin bəhrələrini əldən verir. Hamının heyrətinə və Türkiyənin böyük şaşqınlığına səbəb olsa da, Puankare bəyan edir ki, İraq kral səltənətinin Mosula iddiasını Respublika dəstəkləyir! Yalnız həftələr ötdükdən sonra xəbər tuturlar ki, bu imtinanın müqabilində İngiltərə Reyn və Rur əyalətinin zəbti üçün fransızlara tam dəstək

boyun olmuşdur. Qoy alman kömürü fransızlara Mosul neftini əvəz etsin.

Türklərin Mosul rəyası aşkarca görülüb qurtarmışdır. 22 noyabr 1922-ci ildə kral Feysəlin dəstələri Mosula daxil olur. Hələ iki il əvvəl İngiltərə İraqa qarşı özünün dövlətsəl-hüquqi mövqeyini bildirmişdi. 25 aprel 1925-ci ildə Millətlər Liqası Şurasının sədri Britaniya imperiyasını İraq üzərində mandatla səlahiyyətə tələndirmişdi. Əsaslandırması: “Onu xoşbəxtliyə və mədəniyyətə çatdırmaq üçün.

On illərdən bəri necə hərərlə müdafiə olunduqlarından doğma sakinlərinin xəbəri olmayan Mosulun ümitsiz çöllərində fəqət nə xoşbəxtlik, nə də mədəniyyət həsrəti çəkirdilər. İngiltərəsevər siyasətçilər bomba ilə hədələniirdi, üsyankar tayfalar səhralarda dolaşırdı və hətta İngiltərənin İraqdakı hakimiyyətinə illər üçün zəmin yaradan İngilis-İraq müqaviləsi də (iyun 1924) Mosul səhrasında sakitliyi bərpa edə bilmədi. Çünki türklər Mosulu tələb etməkdən əl çəkmirdilər. Maraqlıdır, iki rəqibdən heç biri “neft kəlməsini dilə gətirmədən Mosula sahib çıxmaq üçün yalnız bu arqumentlərlə mübahisə aparmalı olurdular:

Türklər vilayətin təkcə üç bölgəsi üçün hesablayırdılar:	İngilislər vilayətin dörd bölgəsi üçün hesablayırdılar:
--	---

282 000 kürd

455 000 kürd

147 000 türk

66 000 türk

43 000 ərəb

186 000 ərəb

31 000 xristian və yəhudi

79 000 xristian və yəhudi.

Hər ikisi bir məsələdə yekdil idi ki, ərəblər itməkdə olan azlıqlardır. Türklər bildirirdilər ki, kürdlər türklərə aiddir və turan kökənlidirlər. İngilislər bildirdilər ki, «Encyclopaedia Britanica»¹ kürdlərin

---

¹ **Encyclopaedia Britanica** – Britaniya Ensiklopediyası.

turan soyluğunu gösətərsə də, kürdlər aridirlər. Sanki bu, sami-ərəb hökmranlığını yıxmaq üçün bir səbəb imiş.

İngiltərə və Türkiyə axırda Mosul vilayətinin mənsubluğu barədə qərar çıxarmağı Millətlər Liqasının neytral komissiyalarından birinə tapşırmaqda razılığa gəldilər. Qəribə də olsa, Xalqlar Birliyi komissiyasının işə başlamasından düz bir həftə sonra Türkiyədə Mustafa Kamal Paşaya qarşı kürd üsyanı başladı ki, bu barədə biz ötən fəsildə məlumat verdik. Həmin üsyanın komissiyaya nə dərəcədə təsir göstərdiyini müəyyənləşdirmək olmaz – bununla belə, nəticə bəllidir: Millətlər Liqası Mosulu İraq ərəblərininki saydı. İngiltərə məqsədinə çatdı.

15 mart 1925-ci ildə Röyter Bağdaddan çıxış etdi:

“İraqın Əlahəzrət kralı Feysəl İraqda yeganə neft ixracatı hüququnu İraq-Oyl-Kompəniyə vermişdir. Konsessiyanın dəyəri bir milyard funt-sterlingdir”.

Bir milyard funt-sterling – cənab Gülbekyan öz işini görmüşdü.

***

Asiyadakı hökmranlıq uğrunda çarpışan iki dünya İngiltərə və Rusiyadır. İmperializm bolşevizmə qarşı, xristianlıq və smokinq¹ rus ateistinin köynəyinə qarşı – bir tərəfdən yanaşdıqda cəbhələr belə görünür. Digər tərəfdən: rus neft cəbhəsi ingilislərininə qarşı. Rus neft kəməri Qafqazdan başlayıb Türküstan üzərindən Çin sərhədinə qədər gedir. İngilislərininki Mosuldan başlayıb cənubi Persiya üzərindən Hindistana uzanır. Mosul vilayəti uğrunda kiçik bir baxış idi. Nəqədərki sintetik benzin və sintetik ağır neft təbii nefti sıxışdırıb-çıxarmayıb, Asiyada bu neftə

---

¹ **Smokinq** (ing. smoking) - bayram tədbirləri üçün nəzərdə tutulmuş qara rəngli kişi pencəyi.

sahib çıxan tapılacaq. İngiltərə Mosuldan Hayfaya səhra üzərindən on milyon funt-sterlinq dəyərində boru kəməri çəkəndə söhbət neft tankerlərində Ərəbistanın başına dolanıb ondördgünlük yolla cənubi Persiyadan Aralıq dənizinə çatan neftə nisbətən nefti Hayfada ucuz ala, yaxud sata bilməkdən getmirdi. Xeyr: Hayfanın neft anbarları bu şəhəri Aralıq dənizinin Sinqapuru, Suveyş kanalının girəcəyində qüdrətli ingilis donanmasının bazası edir. Hindistana gedən yol ingilis neftindən çirklənir və rus neftinin təhlükəsinə məruz qalır. Bu iki neft cəbhəsinin arasında isə bir dünya yaşayır ki, o hələ də Allaha səcdə edir, neft illahına yox.

İngiltərənin Rusiyaya, yəhudilərin ərəblərə, fransızların suriyalılara qarşı vuruşduğunu demək bəlkə də bir yanlışlıqdır. Bəlkə belə demək doğru olardı: Allah neftə qarşı vuruşur. Mosuldan Hayfaya və Qafqazdan Qara dənizə gedən nazik boru kəmərləri – onlardır islam dünyası üçün ən ağır maneələr, nəinki Avropa ruhunun və Batıstan ağalığının basqısının bütün görünən əlamətləri.

Leninin internasionalı
Allahın internasionalına
qarşı

“Siz ey Şərqi müsəlmanları, farslar və türklər, ərəblər və hindlilər, bütün o insanlar ki, illərdən bəri Avropanın acgöz quldurları onların azadlıqları və vətənləri ilə alver edirlər, bütün o insanlar ki, müharibəni başlamış soyğunçular onların ölkələrini bölüşdürmək istəyirlər! Biz bəyan edirik ki, taxtdan salınmış çarın Konstantinopolun zorla tutulması barədə gizli müqavilələri indi cırılıb məhv edilmişdir. Bəyan edirik ki, Persiyanın bölüşdürülməsi barədə müqavilə məhv edilib cırılmışdır. Bəyan edirik ki, Türkiyənin bölünməsi və Erməniyyənin qoparılması barədə müqavilə məhv edilib cırılmışdır. Vaxtı itirməyin, ey Şərqi müsəlmanları, öz ölkənizin yüzillik quldurlarını silkələyib çiyinizdən atın. İsti yurd-yuvanızı onların talamasına yol verməyin. Siz özünüz ölkənizin ağası olmalısınız. Buna haqqınız var. Taleyiniz öz əlinizdədir”.

Asiyaya kommunist müraciətinin bu patetik cümlələrinin azdırıcı gəl-gəlinə qarşı müqavimət göstərmək Şərqi müsəlmanlarına 1918-ci ildə çətin idi.

Avropa ölkələrinin Şərqi birdəfəlik bölünməsinə qət etdiyi həmin çağlarda Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı bütün şərqlilərə azadlıq bəyan edirdi! Çarın öz ağır pəncəsini üstünə qoyduğu ölkələrin hamısından o, əl çəkirdi və bu jest ona farsların, türklərin, ərəblərin və əfqanların inamını qazandırdı. Fars şahzadələri, ərəb şeyxləri, hind dinşünasları, türk paşaları birdən-birə qəlblərində kommunist duyğuları tapdılar ki, bu duyğular da Sovetlər hələlik islamın əsaslarına və Quran ayələrinə az toxunduqca səmimiləşirdi.

Kommunist inqilabı ideyası şərqilərə nə qədər uzaq olsa da, Qırmızı İttifaqın Türkiyəyə göndərdiyi silahlardan onlar tam razı qaldılar. Bu nədənə də 1919 və 1920-ci illərdə çoxları düşünürdü ki, Avropaya birgə mübarizə elan etmək üçün Leninin İnternasionalı ilə Allahın İnternasionalı birləşəcəkdir.

Hər iki internasionalın böyük qardaşlaşması Şərqin əzilən xalqlarının qurultayını 1920-ci ilin sentyabrında Sovetlər Bakıda çağıranda baş verdi.

Qurultaya dəvətin özü göstərirdi ki, İttifaq, lazım gələrsə, özünün marksist əsaslarını Qurandan iqtibaslarla və Peyğəmbərin müqqədəs hədislərinə istinadla bəzəməyi bacarır:

“Ey Persiyanın kəndli və fəhlələri! Tehranın qacarlar hakimiyyəti¹ xanlardan ibarət öz əyanları ilə sizi min illərdir soyub-talamışdır. İslamın müqəddəs şəriətinə görə hamınızın birgə mülkiyyəti olan torpaq Persiyanı ingilis kapitalistlərinə satmış Tehran lakeylərinin böyük sərvəti olmuşdur”.

Xalqlara beləcə bir-birinin ardınca müraciət olunurdu və axırda dəvət məşhur mömin kəlmələrlə bitirdi:

“Sizinlə Bakıda danışmaq arzusundayıq. İllərdən bəri siz səhralardan keçib keçmişinizə və Allahınıza səcdə etdiyiniz müqəddəs torpaqlara üz tutursunuz, indi də nökrəçiliyə necə son qoymağın yolunu birgə müzakirə etmək, azad və bərabər insanlar kimi qardaşlıq vəhdətində yaşamaq üçün çöllərdən, dağlardan, çaylardan keçib gəlin”.

Şərq xalqları Bakıya axışdı. Müəlliflərdən birinin tamaşaçı kimi iştirak etdiyi qurultay ərəb və farsların, əfqan və türklərin minnəfərlik tərkibi ilə qərribə bir mənərə yaratdı. Zinovyevin patetik nitqi zamanı qəflətən bütün nümayəndələr Ənvər Paşanın daxil

---

¹ Qacarlar müharibənin sonunda fars şah səltənətinin hakim sülaləsi idi; Xan həm qüdrətli köçəri başçıların irsi tituludur – təqribən qrafa uyğun –, həm də saray sanıdır, təqribən “ekselensə yaxın anlamda (Şərh müəllifləridir).

olduğu qarıya axışdı, diz çöküb onun əlini öpdülər. Sonradan onlar məscidlərə gedib Allaha üz tutdular. Bir dəfə də qurultayın iclasları ara verdi, çünki şiə nümayəndələr aşura günü Müqəddəs Hüseynin şərəfinə sinə vurub özlərini həlak etməli oldular. Bu cür taktiki incəliklərlə vurğulanırdı ki, Quranın müqəddəs təlimi və Marksın yeni təlimi bir-biri ilə çox gözəl çulğaşır. Bu funksiyalarına Sovetlər hələ xeyli müddət əməl etdilər: qalib dövlətlər blokadasının onların ətrafına çəkilmiş həlqəsini Asiyada islamın köməyi ilə yarıb keçməyə çalışdılar. Çarın imperialist siyasətindən imtinaları heç də onların Asiyada maraqsız olmaları demək deyildi, əksinə: xaricdən istismar əvəzinə Asiyanı içəridən zəbt etmək. Kommunistləşmiş islamın Ön və Mərkəzi Asiyada paralel qoşulması Sovetlərin dünya səltənətini Asiyada Avropa istilacı səltənətinin yerinə qoymalıydı. Bu həmfikirlik Polşa ilə Rusiya arasında sülh müqaviləsinin bağlanmasına və Sovetlərin Qərbi Avropa tərəfindən təcridən tanınmasına qədər çəkdi. Eləki Qərbi Avropa kommunistlərin şərq saqqasına hörmətlə yanaşmağa hazır olduğunu və əks-təsir kimi qırmızıların Asiyada nisbi passivliyinin müqabilində onları Avropada rahat buraxacağını göstərdi, kommunist taktikası təcridən dəyişdi. Fədakar islampərəst mövqenin yerini getdikcə və ehtiyatla çarizmin qədim imperialist metodları tutdu.

Əvvəlcə bu özünü keçmiş Rusiyanın müsəlman xalqlarına münasibətdə göstərdi. Müsəlmanların bədbəxtçiliyi idi ki, onlar neft olan bir torpaqda oturaqlaşmışdılar - Azərbaycanın gözəl düzənliyində. Rus-polyak müharibəsinin tən ortasında Sovetlər Qafqaz müsəlman respublikası Azərbaycanı tutdular, ingilislər anlaşılmaz bir korluqla ordan çəkilən kimi. Müsəlmanlar müqavimət göstərdilər. Bunun onlara az köməyi dəydi. Azərbaycanın ikinci şəhəri Gəncədə

Zinovyevin “əzilən xalqların qardaşlıq həmrəyliyi, azadlıq və bərabərliyi altında nəyi başa düşdüyü onlara nümayiş etdirildi.

Vətənpərvərlər məhv edildi. Gəncədə on min üsyankar azərbaycanlı qırmızılar tərəfindən pulemyotla yerə sərildi. Yalnız qırxsəkkiz adam, onların arasında da müəlliflərdən biri, bu qırğından salamat çıxdı. Eyni zamanda Qafqazın ikinci müsəlman respublikası Dağıstan Sovetlər tərəfindən silah gücünə zəbt edildi. 1921-ci ildə bütün Qafqaz yenidən rusların sərəncamında oldu.

Eyni ilə də Mərkəzi Asiyada və Türkünstanda. Birdən-birə şərqə islamın qədim paytaxtı Buxarada, Səmərqənddə, Xivə və Aşqabadda yerli ixtişaşlar baş qaldırdı. Təbii ki, nizam-intizam yaratmaq üçün bolşevik hərbi dəstələri yeridiləsi oldu; uzun çəkmədi və Türkünstanın müsəlman ölkələri Türkmənistan və Özbəkistan sovet respublikaları kimi Rusiyaya birləşdilər.

Savaşonü Rusiyanın sərhədləri Asiyada bu yolla yenidən bərpa edildikdən və müsəlman xalqlar – hər halda geniş dil avtonomiyası ilə – yeni Rusiyaya möhkəm-möhkəm calanandan sonra Sovetlər öz bayrağına Allahla saziş əvəzinə Allaha qarşı mübarizəni yazdılar. Çağdaş Türkiyədə Allah Kamal Paşanın əli ilə “dövlətdən ayrıldı və bu yolla rus Şərqindən sürgün edildi. Məscidlərin əksəriyyəti və dini məktəblər qapandı, yaxud fəhlə klublarına çevrildi. Çar dövründə islamın, ən azı qismən də olsa, işləyən şəriət hüququ qaldırıldı. Rusiyanın otuzmilyonluq müsəlmanına panislamçı ideya ilə hər cür bağlılığa «yox» deyildi: Sovet Rusiyasında islam ölümə məhkum edildi.

Amma bununla belə, Sovet İttifaqında elə yerlər və idarələr var ki, Peyğəmbər kəlamı dövlətin özü tərəfindən təlim edilir: bunlar Üçüncü İnternasionalın,

BSİ-nin¹ akademiyalarıdır. Orda diplomatlar, Şərq üçün təbliğatçılar hazırlanır. Uzun illərin təlimində onlar islamın qanun və ənənələri ilə ehtə yaxından tanış edilir ki, hər an Əl-Əzharın ən savadlı professoru ilə mübahisəyə girə bilsinlər. Qocaman kral Hüseynlə dostluq münasibətləri qurmaq üçün 1924-cü ildə birinci Sovet nümayəndə heyəti Ərəbistana göndəriləndə Hicazın ərəbləri islamın qanun və ənənələrini ərəblərin özündən yaxşı bilən sovet nümayəndəsi Nadir Bəy Torakolovun dini biliklərinə və mömin baxışına heyran qaldılar.

Amma: Rusiyada islam yerlə yeksan edilsə də, müsəlmanlar Sovet sınırları daxilində islamın internasionalına mənsubluqlarını itirsələr də və bu nədənlə bugün əslində daha birgə müsəlman dövlətinə aid hesab edilməsələr də, Rusiyanın yeni ağaları Allahla Lenin arasında qardaşlaşmaya can atdıqları 1919-1922-ci illər arasındakı qısa zaman kəsiyi müsəlman xalqlara böyük və daimi səmərələr gətirdi.

Bolşeviklərin nəinki icazə verdiyi, həm də təşkil edib dəstəklədiyi şey çar hakimiyyəti altında heç vaxt mümkünləşə bilməzdi, hətta demokratik Rusiyanın özü belə, buna heç vaxt yol verməzdi: üç müsəlman dövlətin – Türkiyənin, Persiyanın və Əfqanıstanın – düz otuzbeş milyon müsəlman əhalisi ilə öz dövlət müstəqilliyini yenidən qazanmasına. Təbii ki, Sovetlərin aparıcı motivi Anadolunun və İranın müsəlmanlarına fədali sevgi olmamışdı. Yəqin ki, onlar üçün əsas ilk növbədə bu üç ölkəni britan təsirindən qoparmaq idi. Bəlkə həm də umud edirdilər ki, gələcəkdə bu səltənətləri Türküstan və Qafqaz dövlətləri kimi “Sovet Respublikaları Birliyinə qoşa

---

¹ BSİ – Rus dilindəki QPU-nun (Qlavnoe Politiceskoe Upravlenie – sonrakı DTK-nın ilk adı) Azərbaycan dilindəki abreviaturudur (Baş Siyasi İdarə).

biləcəklər. Fəqət Lenin Allahla oynadığını düşünər-kən Allah qırmızı çarla oynadı.

Sovetlərin siyasi və maddi dəstəyini türklər və farslar özlərinin azadlıq mübarizəsi üçün can-başla qəbul etdilər. Amma bu üç müsəlman dövlət vuruşub azadlıqlarını qazandıqdan sonra qapılarını ustufu marksist ideyalarının üzünə bağladılar. Rus sərhədləri nə qədər yaxınlıqda yerləşirdisə, siyasi maraqlar nə qədər bir-birinə yaxın idisə, rus yardımını nə qədər çox və birbaşa edildirdisə, kommunist təbliğatının təsiri bir o qədər az olurdu. Bunlar rus yardımını ilə yaranmış milli müsəlman dövlətlər idi və ona görə də Leninin beynəlmiləl, ulusalüst xarakterinə qarşı müqavimət göstərirdilər. Rusların tovlama fəaliyyəti lap güclü olanda, 1922-ci ildə, bu ölkələrin hər birində partiyanın təşkilatlanmış üzvlərinin sayı zorla min nəfərə çatırdı! Və Komintern onların işini gücləndirməyə başlayanda, ən yaxşı təşviqatçıları qonşu dost ölkələrə göndərəndə hər üç ölkənin hökumətləri kommunist təşkilatlarını tələm-tələsik ləğv edib üzvləri həbsə atdılar və sürgünə göndərdilər. Allahın Lenindən intiqamı...

Rusiyanın xarici siyasəti acı oyunda üz-gözünü turşutmamağı tələb edir. Onun nəzərləri Uzaq Şərqiə yönəlmişdir – 450 milyon çinli daha vacibdir, nəinki Yaxın və Orta Şərqdəki 35 milyon müsəlman. Və beləcə o, həmin üç dövlətlə yola getməyində davam edir. Bugün Türkiyə əldə durmayan ərəb əyalətlərindən və geridə qalmış qabiliyyətsiz hökumətdən yaxa qurtararaq Dardanel və Bosforda yenidən istehkamlar qura biləndə, deməli, təzədən 1914-cü ilin siyasi qüdrətini təmsil edəndə Rusiyanın dostluğu daha da güclənir, türk hökumətinin içsiyasal arzularına daha etina ilə yanaşılır.

Bununla belə, rus ayısının Ön Asiyaya təzyiqi hələ də qalır. Xalis əhali-siyasal baxımdan: Sovetlərin 165

milyon əhalisi Ön Asiyanın vahid rəhbərlikdə cəmləşməyən 35 milyon əhalisinin belindən basır. Bu azman təzyiqə uzun müddət qarşı durmaq üçün Yaxın Şərq əks-təzyiq arayıb tapmağa məcburdur, müharibə qurtarandan bəri ən azı tox və razı görünməyə də, özünün Asiya planlarından heç vaxt imtina etməmiş Böyük Britaniyanın təzyiqini. Ona görə də bugün Ön Asiyada siyasət 1900-cü ildəki kimi heç birinə yaxından qoşulmadan Rusiya ilə İngiltərə arasında oynamaq deməkdir.

Daxilən isə Ön Asiya, baxmayaraq ki o, Kamalın rəhbərliyi altında şərq fikir dünyasından get-gedə qopur, hər iki tərəfdaşa və onları cana gətirən hər iki mənəvi aləmə yaddır və onları təkzib edir. Tox, zəngin burjua İngiltərəsinə münasibətdə necə – dinamik, ac, istilacı Rusiyaya da eləcə. Qırmızı hökmranlıq altında müsəlman olduğunu tədrisən unudan “Turan məmləkətlərinin 30 milyon əhalisinin taleyi müsəlman camaatını qorxuya salır. İslam inqilabının rəhbərliyi heç vaxt Leninin istədiyi kimi rus əlinə tapşırılmayacaq! Çünki Leninin mənəviyyatı Allahın mənəviyyatına ziddir. Kommunist hərəkəti Allah qədərinə, sevincli-səmimi itaətin islamı səciyyələndirən əsas prinsipinə qarşıdır. Sınıf mübarizə təlimi islamın əsas baxışı ilə ziddiyyət təşkil edir ki, həmin baxışa görə də önəmli olan varlılıq və kasıblıq yox, yalnız itaət, təsadüf və qismətdir. Önəmli olan yalnız mənəvi münasibətdir: zənginlərin rəhm-dilliliyi, kasıbların mömin razılığı və qarşılıqlı vəzifə və hüquqlarla Allah qarşısında özlərini qardaş gözündə görən hər ikisinin itaətkarlığı.

Kommunizm bu mənəvi baxışı tar-mar edir və bu mənəvi baxış islamda ən dəyərli, ən uca sayılan bir şeydir. Bu, müsəlman dilənçisinə Avropanın ikrahlı heyretinə və gizli paxıllığına səbəb olan həmin o soyuqqanlı məğrurluğu bəxş edir. Dilənpayı üçün pay

verənə yox, insan əlindən öz sədəqəsi üçün istifadə edən Allaha şükr oxuyan dilənçi – həmin dilənçi Asiyanın, hətta bəşəriyyətin həqiqi mədəniyyəti üçün daha çox önəm kəsb etmişdir, nəinki ispan xəlifələrinin tikinti ustaları və abbasilər hökmdarlarının Yunanıstanın ruhunu ərəb dilində Batıstanaya çatdıran tərcüməçiləri. İslam mədəniyyəti “Minbir Gecə əfsanəsi və fars müğənnilərinin nəğməsi deyil. Nağılvari gözəl məscid və Hindistanın moğol padşahının əzəmətli məqbərəsi də deyil. Nə yunan-fars müdrikliyidir, nə də hind-ərəb cəbri və həndəsəsi.

İslam mədəniyyəti ən kasıbın da, ən varlının da təbii vüqarıdır. Həyat tərzinə, Allahın iradəsinə təslimçilikdir insanı idarə edən. Öz Məni əldən verməklə başqasının Məni tanımaq. Sabahın olmasına əminlik və Allah istəməzsə, heç bir xeyri olmayan cəhddən və çabadan imtina. İslamın mədəniyyəti budur: xarici və daxili dinclik, ədəb və vüqar. Və Allahın rəhminə inam.

Bu mədəniyyət Moskvanın ruhunu sinirmir. Ziddiyyətlərə körpü qoymaq mümkün deyil. İslam çağdaşlaşa bilər, zahiri formanın gözəl, nəcib ənənələrindən əl çəkər. Gündə beşkərəlik namazdan və abdestdən imtina edə bilər. Şərbət əvəzinə şampan içər, müsəlmana hər an ölümünü xatırladan yeddi arşınlıq kəfənləkdən ibarət çalma əvəzinə silindr qoyar. Amma o, müsəlman olaraq qalır, nəqədərki inanır: hər bir insanın taleyini özünün iradəsi və hərəkəti yox, Allah müəyyənləşdirir. Allah istəyir, xırda bir soğulcan, “toxumun çürüməkdə olan bir damlasından əmələ gələn insan yox. Və Allah böyükdür, Marks yox, Lenin yox, Stalin yox, hansısa Palçıqoğlu yox. Amma kommunizm bu fikrə dözə bilmir. Marksistlərə görə insandır külliyyətdar, Allah yox. Və elə buradan da hər iki internasionalın – Leninin və Allahın – yolu yalnız qısa bir zamanda

yanaşı gedə bilərdi. Sonra onlar bir-birindən ayrılmalı idilər.

Artıq Üçüncü İnternasionalın Dördüncü qurultayında Yavanı¹ təmsil edən bir holland nümayəndəsi həyəcanla söylədi ki, Allah hələlik ölməmişdir, islam Marks qarşısında silahını hələlik yerə qoymamışdır.

“Panislamizm indi milli azadlıq mübarizəsinin formaları altında gizlənilir. Çünki islam müsəlmanlar üçün hər şeydir – təkə din yox, həm də dövlətdir, təsərrüfat sistemidir, qidalandırma tərzidir, bir sözlə: hər şey. Odur ki, bir də soruşuram: Bu anlamdan da biz islamı dəstəkləməliyikmi? Və burda biz hansı həddə qədər gedə bilərik?”

Buna cavabı tam aydın şəkildə Qırmızı İttifaq verdi: öz torpaqlarından Allahı didərgin saldı, uzaq xaricdə isə Onun neytrallığına çalışdı.

Dini dövlət idarəsinin Sovet İttifaqının müsəlman ərazilərindən qovulub çıxarılması bolşevizmin öz gələcək həyat tərzini uğrundakı iyirmiillik çarpışmasında az önəmli bir epizod idi. Lakin qanlı faciədən və qədim təkəbbürdən doğan bir epizod. Allahın müdafiəçisinin Türküstan çöllərində Leninin hakimiyyətinə qarşı apardığı müharibə məhz iki dünyagörüş, iki din arasında zəruri olan mübarizə kimi sərt və barışmaz idi.

Bu, illərlə gedən savaşın bir parçasından, Solonikidəki Olimpia Palac-Hotelin balkonunda gənc inqilabçı Ənvərin xalqlara söyədiyi nitqlə başlayıb. Buxarada tamamlanmış faciənin son şəkli barədəki dastandan aşağıda bəhs ediləcək.

---

¹ Yava (yaxud Dyava) – Malayya arxipelaqında ada. Böyük Zond adaları qrupundandır. İndoneziyanın əsas iqtisadi rayonu. Cənubdan Hind okeanı, şimaldan Yava dənizi ilə əhatələnir.

Ənvər Paşanın süvari ölümü

Əsrimizin başlanğıcında Buxara taxtında Əmir Seyid Olim Xan Həzrətləri, çarın vassalı otururdu. Gəncliyində Olim Xan rus sarayında paj korpusu şagirdi olmuşdu. Fəqət bu təhsil onun daxili aləmində görümlü bir iz qoymamışdı. Atasının taxtına çıxanda o, yenilikləri tətbiq etməyəcəyini, imanın əsaslarını qoruyacağını və qədimlərdən bu yana yaxşı və müqəddəs sayılan hər şeyi müdafiə edəcəyini üləmalar qarşısında and içdi. Bu anda sadıq qaldı. Buxara eyni prinsiplərlə hökmranlıq edən saysız əmirlərin rəhbərliyi altında xoşbəxt olduğuna görə heç adamın ağına da gəlmirdi ki, o, məhz Olim Xanın hakimiyyətində bədbəxt olacaq.

Lakin mömin və müqəddəs Buxaranın özündə də iyirminci yüzilin başında adamlar vardı ki, dövlətdə dəyişikliyin həsrətini çəkirdilər.

Bu insanlar “Gənc Buxara Partiyasını təmsil edirdilər. Həmin Gənçbuxaralıları əmirin çeşidli zindanlarında yerbəyer etmək üçün idarələrin işi başından aşırıdı.

Fəqət çar yıxılan kimi və ortaəsləri indiyə qədər Buxarada müdafiə edən rus süngüləri qəflətən yox olan kimi vəziyyət dəyişdi. Əmir Şərq hökmdarlarının uzun sırasının havayı yerə varisi deyildi ki, O, həmin an yeni zəmanə ilə – özünün başa düşdüyü kimi – ittifaqa girməyə çalışdı. Zindanları açıb “gənçbuxaralıları azad etdi, üləmaları toplayıb onların əli ilə hökm verdirdi ki, islamın demokratik əsasları məhz çağdaş konstitusiyanın tətbiqini tələb edir. Və buna uyğun olaraq o, 1917-ci ildə ölkəyə konstitusiya bəxş etdi. Bu anayasa düz bir ay yaşadı. Gənc azadlığı bayram etmək üçün “gənçbuxaralılar Reqistan meydanında nümayişə çıxdılar. Əllərində qırmızı bayraqlar vardı, urra-murra qışqırırdılar, murdar yəhu-

di və xristianlarla çiyin-çiyinə addımlayırdılar. Əmir öz qəsrinin pəncərələrindən izdihama baxıb qəmləndi. Budur, onun müqəddəs şəhərində yəhudilər və xristianlar müsəlmanlarla yan-yana yeriyirdilər, hətta çadrasız qadınlar da onlarla yanaşı addımlayıb Peyğəmbərin müqəddəs qanununu təhqir edirdilər.

Teymurləng irsi üçün bu, dözülməz idi. Konstitusiyaya ləğv edildi, gənçbuxaralılar isə zindana atıldılar, işkəncələrə məruz qaldılar, onlarla insan edam edildi. Lakin əmirin qəzəbindən qurtarmaq gənc üsyançılardan birinə nəşib oldu: sonralar məşhurlaşmış Feyzulla Xocayev rus Türkünstanına qaçıb rus süngülərini köməyə çağırırdı. Bu dəfə isə onlar çarın ikibaşlı qartalının təmsilçiləri kimi yox, Sovet İttifaqının qırmızı bayrağı altında gəldilər. Olim Xan ruslara qarşı Kəşmir maharacasının hədiyyəsi olan 40 fil, Əfqanıstan əmirinin armağanı olan bir o qədər pulemyot çıxartdı. Fəqət ruslar daha güclü idilər.

Hər əzası Teymurləngin bir varisi və Peyğəmbərin xələfi olan Olim Xan özünün hind kəcavələrindən birinə qalxıb dəvənin belində sərhədi aşdı və Əfqanıstan şəhəri Herata gəldi. Ulu əmirliyin şövkət və süqut tarixi bununla sona yetərdi.

Lakin əmirliyin sonu heç də belə qısa və prozaik olmadı. Sirlər sirli şəkildə bir-biri ilə çulğaşır, bir çərx digərinə ilişir və gündəlik olayda gizli bir mənə, faciəvi bir əzəmət faş olur.

Səid Olim Xan hələ rus çar sarayında paj korpusunun şagirdi olduğu günlərdə Buxara köçəri tayfası Lokayın məmləkətində İbrahim adlı bir oğlan dünyaya göz açmışdı. Lokaylar peşələri, həyata baxışları və maraqları etibarilə at oğruları idi. Nə-qədərki onlar öz işlərini sınıx xaricində görürdülər, buna icazə verilirdi və onların bu cəsür qazancına hətta vergi də qoyulurdu. Gənc İbrahim isə tayfadaşlarının başqa bir peşəsinə əl atdı, dəyirmançının

arvadını götürüb-qaçdı. Dişi bağırsağını kəsən dəyirmançı Hisarın bəyinə, hazırkı qubernatora şikayət etdi. O da atını lokayların yanına sürüb başa saldı ki, oğurluq və qadın qaçırılması ayrı-ayrı şeylərdir. Ola bilsin, bu hüquqi-fəlsəfi söhbət İbrahimə dərin təsir etdi, ola da bilsin, dəyirmançı arvadı onun ümidlərini doğrultmadı, hər halda onu peşmançılıq bürüdü. Suçunu boynuna aldı, qadını qaytarıb əvəzində ayağının altından əlli çubuq zərbəsi yeyəsi oldu. Qəribə də olsa, bu cəzanı İbrahim əmir qanunlarının müdrikliyi qarşısında dərin ehtiramla qəbul etdi.

On illərdən sonra əmirliyin dəvələri əmirlə birlikdə lokayların ərazisindən keçəndə İbrahim əmirin çadırına gəldi, onun dinsiz qırmızılara qarşı mübarizəyə çağırışını dinlədi və həyatını Buxaranın azadlığına həsr edəcəyinə and içdi. Köçərilərin Şərqi Buxara səhralarında keçirilən böyük “qurultayında o, başçı seçildi və tezliklə bütün Mərkəzi Asiyaya yayılan bir üsyan başlatdı. Məşhur basmaçıların, Türküstan və Buxarada illər uzununu sovetlərə müqavimət göstərən həmin müsəlman qiyamçıların birinci qurbaşısı (başçısı) oldu. Uzaq Əfqanıstandan əmir basmaçılara və onların romantik başçısına özünün monarx xeyir-duasını, ingilis pulemyotları və hind rupisi göndərirdi. Bütün Şərqi Buxara tezliklə üsyançı İbrahimin əlinə keçdi. Odlu yaraq və qılıncla o, allahsızları diz çökdürdü. Partiya mənsubiyyətinə məhəl qoymadan ruslar amansızcasına məhv edildi, kəndlər talandı, tarlalar viran edildi. Buxara səhrasının köçəriləri islam üçün son qəhrəmanlıq döyüşündə vuruşurdular.

Olim Xanın tarixi təkcə insanların romantik fədakarlığına görə, İbrahim bəyin qətl və qəhrəmanlıq əməllərinə görə, bolşeviklərin qırıb-tükətmə yürüşünə görə vacib deyil. Bu mübarizənin ayrı-ayrı mənzərələri nə qədər rəngbərəng olsa da, islamın

çöküşü və qalxışı tarixində onlar əslində heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Fəqət dünyanın bütün işlərini müəmmalı şəkildə bir-biri ilə düynləyən həmin magik bağlılıqda Olim Xan və İbrahim Bəy, basmaçılar və qədim Buxaranın qırmızı islahatçıları sirli bir rol oynayırlar. Zira əsrlər uzununu Şərqi silkələyən və bəlkə hətta dünya müharibəsini çəkib-gətirən, ən azı onun başlanmasını sürətləndirən və qəhrəmancasına yaşayıb cəsurluqla ölməyi bacaran nəhəng ideya burda öz sonunu tapdı. Bu, Osmanlı imperiyasının keçmiş generalisimusu, indi isə sürgün və didərgin Əhməd Ənvər Paşaya xidmət etmiş Böyük Turan ideyası idi.

Sultan Altıncı Mehmet Ənvəri, Tələti və Camalı həbs etmək üçün öz agentlərini göndərəndə Tələtin kasıb mənzili də Ənvərin təmtəraqlı konaklığı kimi kimsəsiz idi. Onların üçü də vaxtında xaricə qaçmışdı. Amma hələlik mübarizəni yerə qoymamışdılar. Xaricdə də ömrlərini həsr etdikləri iş uğrunda döyüşü davam etdirirdilər. Xəyali Turan məmləkəti üçün Osmanlı ordusunun ən yaxşı alaylarını qurban vermiş Ənvər daha qoşunu olmadığına görə indi son qalanını verdi: özünü. Turan xatirinə o, Allah və şeytanla da ittifaqa hazır idi. Xəlifə Allahın işindən əl çəkdiyinə görə ona yalnız ikinci müttəfiq yoldaş qalırdı: bolşevizm.

Sentimentallığa qapılmadan o, Qərbi Avropaya qarşı mübarizəni hələlik yerə qoymamış yeganə dövlətə aparan bu yolu əlinə aldı. 12 fevral 1920-ci ildə xarici işlər üçün vəkil Karaxanın vasitəçiliyi ilə Leninin yanına düşdü. Of, dünya tarixinin ironiyası! Erməni qətlçisi Ənvər Moskvada erməni xarici işlər naziri Karaxanla bir yerdə yaşayır, yeyir və yatırdı.

Ənvərin şəxsiyyəti Leninə heç də Karaxana olduğundan az diksintili təsir etmədi. Hər şeyi soyuq başla hesablayan rus, türk generalı tipli hər cür milli

təəssübkeşə və gələcək xülyaçılarına nifrət edirdi. Ənvəri o, yalnız bir alət kimi görürdü. O bu ərdən istifadə etmək istəmirdi, əksinə, onun hərbi şöhrəti və qəhrəmanlıq mifi üsyan məşəlini Asiyanın Avropa koloniyalarına daşımaqda bolşeviklərə yardımçı olmalıydı. Ənvər Paşa da öz növbəsində rus çarının varisi olan marksist dövlət başçısına nifrət edirdi. On-da öz planları və Turan əleyhinə bir təhlükə görürdü və onun başını piyləməyi, rus yarağının yardımı ilə öz yenilməz məqsədlərini gerçəkləşdirməyi qərara almışdı.

Sərkərdə öz planını mülki Leninə çox ətraflı şərh etdi: nə az, nə çox, Türküstanda türkmən və əfqan köçərilərinin arasından toplamaq istədiyi bircə qoşunun köməyi ilə Hindistanı tutmağı təklif etdi. 1920-ci ilin əvvəlində, Rusiya Polşada öz varlığı uğrunda müharibə aparmalı olanda Moskvada Ənvər Paşadan başqa elə bir adam tapılmazdı ki, strateji planı eyni cəsurluqla nəinki kağız üzərində çəkmək, həm də onu döyüş meydanında həyata keçirmək imkanında olmuş olsun. Fəqət Lenin “Əlahəzrət sultanın yez-nəsinin ideyalarını bölüşdürən kişilərdən deyildi. O, Hindistanın inqilabiləşdirilməsi imkanına inanmırdı. Başqa məqsəd güdürdü. Əmin idi ki, Ənvərin Türküstanda toplayacağı amansız ordalar Hindistan sərhədində ingilislər tərəfindən qəddarcasına gülləbaran ediləcək. Lakin belə bir hücumla İngiltərə Hindistandakı bütün hərbi gücünü bu yeni Babur Xandan müdafiəyə cəmləməyə məcbur olacaq! İngiltərədəki inqilab üçün, Avropadakı inqilab üçün nə qədər yüngüllük!

Beləliklə, müxtəlif məqsədli bu iki insan arasında saziş doğrudan da bağlandı. Ənvər Paşa Bakıya gedib adıçəkilən “Əzilən xalqların qurultayında Şərqin yaxınlaşan azadlığını bəyan etdi.

Dünya tarixinin ən qanlı inqilabının tən ortasında Şərqi son nağılı, Ənvər Paşanın axırı haqqında nağıl başladı.

Bakıda Ənvərə yarıtandırıl şərəfət göstərildi. Dünyaya kommunizmi bəyan etməli olan qurultayın nümayəndələri xəlifənin yeznəsini görə kimi diz çökdülər. Kiçik Təzəpir məscidində Ənvər mişardan eyni zamanda həm panislamizmdən, həm pantürkizmdən, həm də avropalıların qazılıb-atılmasından elə moizə etdi ki, ona nəzarət edən kommunistlər bu sazişdaşın kommunist qurultayını xəlifəliyin qurultayına çevirəcəyindən qorxuya düşdülər. Məğlubiyyətinə baxmayaraq Ənvər böyük hörmətə malik idi və Asiyanın nümayəndələri öz mənəvi rəhbərləri kimi Lenini yox, Ənvəri görürdülər. Bu, bolşeviklərin ürəyinə yatmadı. Reysiz adlı bir fanatik gənc, gülləsi boşa keçsə də, hətta Ənvərə atəş açdı və Ənvərə işarə vurdular ki, Buxaraya gedib yerli qırmızı ordunun təşkili ilə məşğul olsun. Tədricən öz sərkərdələrinin ətrafına yığışmış cəmi 27 türk zabiti ilə o, bolşeviklərin ayıq-sayıq gözü altında həyatında birinci dəfə öz Turanının, bütün türklərin ulu vətəninin sarımtıl qumuna ayaq basdı.

Buxara əş-Şərif, qədim, müqəddəs şəhər bir dəfə də – axırıncı kərə – iyirminci yüzilin və qırmızı güzəranın üzərindəki qələbəni bayram etdi. Asiyanın qəhrəmanı Ənvər Paşa 1920-ci ilin isti noyabr günlərindən birində türk generalının gözqamaşdıran qızılı parad geyimində şəhər qapılarından içəri girəndə qədim şövkətin günləri sanki geri qayıtmışdı.

Bazar Meydandakı alçaq evlərin yastı damları qadınlarla dolu idi. Sifətləri qalın ağ və əlvan çadralarla örtülmüşdü. Elə bil quruyub yerlərində qalmışdılar; onlar aşağıda, küçədə cuşa gəlmiş kişilər kimi qışqırırmırdı. Amma Paşa kəhərinin başını Bazar Meydana döndərəndə bütün qadınlar, sözləşmiş kimi,

çadralarını yerə atdılar: qəhrəman qarşısında üzlerini açdılar. Bu, Şərqi kişiyyə izhar edən bildiyi ən böyük şərəfdir. Buxaranın qadınları üçün Ənvər daha kişi deyildi, müqəddəs idi, Allahın elçisi idi.

Bu şərəfətin nə demək olduğunu Ənvər başa düşürdü. Yenidən hər şeyi bir daha oyuna qoymağı qərara aldı: Hindistanın zəbtindən əl çəkmək, bolşeviklərlə üzlüşmək və üsyançı basmaçıların başında Asiyanın göbəyində yeni bir səltənət qurmaq. Və şəxsiyyətinin ovsunu o qədər güclü idi ki, Buxaranın bolşeviklər tərəfindən qoyulmuş nazirləri də ona, vətənsiz, pulsuz didərginə qoşuldular. Onunla qaçmağa da hazır idilər. Bir neçə gündən sonra tənənəli bir atlı dəstəsi şəhəri tərk etdi. Ənvər, onun türk zabitlərindən ibarət kiçik ştabı və Buxara nazirləri Şirabad çölünə ova çıxdılar. Buxarada günlərlə, həftələrlə gözlədilər – fəqət nə Ənvər, nə də nazirlər geri döndü. Çölün düzündə Ənvər İbrahim Bəyə rast gəldi və bundan bir neçə gün sonra Buxara əmiri uzaq Herat şəhərində qəribə bir xəbər aldı. O vaxt məhz Hisar qalasını mühasirədə saxlayan İbrahim Bəy öz sərkərdəsinə məlumat verirdi: *“Ənvər Paşa 27 türk zabiti ilə səhrada dolaşır. İstəsən, onu əsir ala bilərəm. Amma Ənvər Paşa deyir ki, islamın yolunda vuruşmaq istəyir. Söylə, ya əmir, neyləməli onunla?”*

Əmir ağıllı adam idi. Bilirdi ki, bu geniş dünyada döyüş təcrübəsində və qəhrəmanlıqda Ənvərlə müqayisə oluna biləcək müsəlman yoxdur. Bu məqamdan istifadə etməyi qərara aldı və sonralar özünün *“Əzilən Buxaranın səsi* adlı kitabçasında (1929) sadələşməsinə təfsilatilə yazdı:

“İbrahim Bəyə yazdım ki, bütün müsəlmanların xəlifəsinin yəznəsi elə bir insandır ki, müharibəni aparmaqda onun tək cə müəyyən təcrübəsi yoxdur(!), həm də buna xüsusi istedadı var(!). Buna əsasən də İbrahim Bəydən təvəqqə etdim ki, Ənvər Paşanı ona

layiq olan izzətlə qəbul edib desin ki, əgər Bizim amalımız uğrunda vuruşmaq istəyirsə, Biz ona etibar edərdik. İbrahim Bəy bu əmri alandan sonra Ənvər Paşanı axtarıb-tapmaq üçün hər yana əsgər göndərib. Onu tam hörmət-izzətlə İbrahim Bəyin yanına gətiriblər, o da Ənvərə təvəqqə edib ki, öz niyyətini açıqlasın. Ənvər sevinc içində izhar edib ki, öz qüvvələrini müdafiə üçün müsəlmanların sərəncamına verməyə hazırdır və bundan sonra o Mənim bütün qoşunlarımın rəhbərliyinə layiq görüldü”.

Buxaranı yeni düşməndən qorumaq üçün Qırmızı İttifaq ən yaxşı hərbi dəstələrini və ən yaxşı sərkərdələrini, general Frunzeni və Budyonnunun məşhur süvari ordusunu Türkünəstana göndərəsi oldu. Buxara şəhərinin qapıları ağzında Ənvər öz köçəriləri ilə qırxsəkkiz saat döyüşdü və şəhəri xilas etmək Frunzeyə nəsb olssa da, ətraf torpaqların hamısı tezliklə Ənvərin əlinə keçdi.

Ənvərin Turan uğrundağı döyüşü üç il sürdü və onun şöhrəti çöllərdə o qədər ucaldı ki, səhra camaatı ona öyünlü Orxan Padca, türk ulusunun əfsanəvi qəhrəmanının adını verdi.

Bolşeviklərin üsyanı yatırmaq cəhdlərinin hamısı uğursuz qaldı. Basmaçılardan fanatizmi və Ənvərin strategiyası qırmızı hərbi dəstələrin gücünə qalib gəldi.

Onda Qırmızı İttifaq mübarizəyə digər, şərqəsayaqı səmtdən əl atmaqı kəsdirdi. Basmaçılar yox, Ənvər əvvəlcə məhv edilməliydi. Türkünəstan BSİ-si belə bir tapşırıq aldı və onun ən cıbrıq agentı Aqabekov Ənvərin və onun baş qərargahının yerini öyrənmək üçün yerli sakinlərin libasında yola çıxdı. Ona müyəssər oldu öyrənsin ki, Ənvər özünün türk zabitləri və yüzə yaxın basmaçı ilə Vaxş Surxat çayının Sarı Hisar vadisində pusquda dayanmışdır.

Budyonnunun üç min seçmə süvarisi əlüstü Buxara paltarı geyinib Sarı Hisara hücum üçün yola çıxdı.

4 avqust 1922-ci ildə Ənvər üfüqdə bir toz dumanı gördü. Əlini tələsik səhra binokluna atdı. Əyri şüşənin durbinin dünyasını daraldan kiçik çevrəsi rus kavaleriyasının nizamlı yerişini apaydın göstərdi.

- Ruslar, - Ənvər qışqırdı. - Rus hücumu!

Zabitlər onun yanına yüyürdülər. Buxara libasına baxmayaraq şübhə yeri qalmamışdı: düşmən hərbi dəstəsi səhra ilə Ənvərin düşərgə meydanına doğru yayılırdı. Türklər atlara sıçradılar.

- Gərək dağlara qaçaq, - həyəcanla qışqırdılar. - Bu boyda gücə qarşı döyüşə girə bilmərik!

Səhranın aydın, şəffaf havasında əfqan sərhəd dağlarının zirvələri apaydın seçilirdi. Onların arxasında xilas gizlənirdi. Ənvər yüngülcə əmirin ona bağışladığı atın yəhərinə çökdü. Yüz nəfər basmaçı hazır duruma gəldi. Vəzifələrinin nə olduğunu bildirdilər: rusların ilk hücumunu dayandırmaq ki, ilahiləşmiş Paşa dağlara çəkilə bilsin.

Otuz zabit səhra boyu dağlara doğru çapdı. Atlar ağır-ağır tövşüyürdü. Qarşıdakı dağların sivri sipəri get-gedə yaxınlaşıb böyüyürdü. Bu vaxt Ənvər qəflətən köhlənin başını çəkib saxladı, əli ilə “dur işarəsi verdi. Yuxarıda, qayaların başı üstündə kiçik, boz bir bulud göründü: pulemyot quru-quru şaqıldadı. Türklər mühasirəyə alınmışdı. Zabitlər bir-birinə baxdı. Ənvər sərt bir hərəkətlə atın başını döndərdi. Qırmızı süvarilərin uzaqda onun son basmaçılarını doğradığını gördü.

- Bitdi, cənablar, - ciddi dilləndi. – Vuruşa-vuruşa ölməliyik. Biz əsgərik. – Yəhərdə dikəldi. Baxışı zabitlərinin gözlərinə sancıldı. – Qılıncları sivirin!

Əmr etdi və ona elə gəldi ki, haçansa gənc zabit kimi öz bölüyünü düşmən üzərinə aparır, Makedoniyada, Tripolidə. Əlini cibinə saldı. Sanki hansı bir möcüzə

ilə – hələ Buxaraya girəndən – bir cüt parıltılı parad əlcəyi saxlayırdı. Ənvər onu əlinə geydi və sadıq zabıtlərinə gülümsədi:

- Sultan qvardiyası parad əlcəyində hücumə keçir.

Sonra qılıncını sıyırdı, onu başı üzərində tovlayıb hücum əmri verdi. Paşa qabaqda olmaqla otuz zabıt düşmən üzərinə yürüyüb otuz min rusa hücum çəkdi.

Generalisimus döyüşün sevincini, imperator-osmanlı qvardiyasının son süvari hücumunu bir dəfə də yaşadı. Xəyallar ölkəsi Turan üçün sonuncu kərə qan axdı. Küləyin vıyılması içindən zabıtlər qəflətən Ənvərin səsinə eşitdi. Onun dodaqlarından əvvəlcə astadan, getdikcə güclənən “Yasinin, can verənlərin başı üstündə oxunan Quran surəsinin sədalari ucaldı. Zabıtlər sədanı tutdular. Onlar həyatla vidalaşırdılar. Düşmənin enli xətti getdikcə yaxınlaşırdı.

Ənvər özünü rusların arasına vurdu. Zabıtlər də onun arxasınca. Bir-birinin ardınca onlar qan içində yerə sərilirdilər. Kərən boyda bir rus yara-yara gəlib Paşaya çatdı. Qılıncını qaldırdı. Ənvərin sifəti donuqlaşdı: budur, gəlib-çatdı, son.

Yeganə, güclü bir zərbə ilə rus, Paşanın başını və sol çiyinini üzdü. Ənvərin üstündən Quran, birinci dərəcəli Dəmir Xaç və arvadının, sultan qızının şəkli tapıldı. Hamısını Türküstana, BŞİ-yə göndərdilər. Orda onları işin içinə tikdilər. Ənvər məsələsi həll olunmuşdu.

Qəhrəmanın qana bulaşmış başını bir rus nizəyə keçirdi. Dennau vadisində bütün birinci süvari ordusu bu başa aludəçiliklə tamaşa etdi.

Əfqanıstanda, uzaq Herat şəhərində əmir Seyid Olim Xan öz gündəliyində qeyd etdi: *“Ənvər Sarı Hisarda, Balcuan əyalətində qəhrəman kimi həlak oldu. Bu, 4 avqust 1922-ci ildə baş verdi. Allah ona rəhmət eləsin. O, cəsur döyüşçü və qəhrəman idi. Mən, Olim Xan, onun yasını saxlayıram”*.

Fəqət 4 avqust 1922-ci ildə daha çox şey öldü, nəinki Ənvər Paşa və bir dəstə zabit. Ölən Bosforda doğulub öz sonunu Şərqi Buxaranın qumluğunda tapmış Turan ideyası oldu.

Ənvərin ölümündən sonra basmaçı hərəkatı tədricən dağıldı, 1930-cu ildə İbrahim Bəy sovetlər tərəfindən tutulub öldürüldü. Sovetlərin hakimiyyəti altında Türküstan nəhəng iqtisadi və sivil yüksəlişə nail oldu, islam aləmindən ayrıldı. İslamın yolu daha Buxara və Səmərqəndin yolu deyildi.

***

Bəs Sultan Altıncı Mehmetin ölümə məhkum etdiyi digər gənc türklərin axırı necə oldu? Onlardan heç biri tale “kitablarında yazılıandan qaça bilmədi. Camal Paşa 1922-ci ildə Tiflisdə gəzməyə çıxanda bir erməni tərəfindən güllələnib öldürüldü. Tələt Paşa 1921-ci ildə Berlinin Unter der Linden küçəsində yenə bir erməni tərəfindən güllələndi. Və sonuncusu, gənc türklərin “Birlik və Tərəqqi Komitəsinin baş katibi doktor Nazim Bəy 1926-cı ildə Mustafa Kamal Paşanın məhkəməsi tərəfindən vətənə xəyanət əməllərinə görə gənc türklərin sabiq maliyyə naziri Cavid Bəylə birlikdə ölümə məhkum edilib asıldı. Şərqi tarixi qanla yazılır. Dar ağacı və qılıncla.

Gümüşü şirin səltənəti

Gerblərin simvolikası hər iki müsəlman ifratçılığı arasındakı – Persiya və Türkiyə arasındakı fərqi aşkarlayır:

Sultanların gerbi – Fatehin qana bulaşmış əli; onların bayrağı – islamın ulduzu üzərində heraldika ayparasına qövsələnmiş əyri qılıncı alqırmızı bayraq.

Və Persiyanın gerbi – doğan günəş qarşısında gümüşü şir. Bu gerbin keçmişi var və həmin keçmişi fars tarixi beş əsrdir rəmlə ifadə edir.

Topal Teymurdan xeyli əvvəl Persiyanın bir hissəsinin hökmdarı olmuş səlcuq bəyi Həyasəddin Keyxosrov arvadlarından birinə, gözəl bir gürcü xanımına vurulmuşdu. Bu xoşbəxtlikdə öz təbəələrini də iştirakçı etmək üçün o, şəklini sevgilisi ilə birlikdə sikkəyə həkk etdirmək əmrini verdi. Bu əmrin səltənətin möminlərini necə həyəcanlandırıdığını düşünmək çətin deyil. Molla və üləmalar, başı alovlu, sultanın yanına gəlib etirazlarını bildirdilər: belə bir niyyət islam şəriətinə daban-dabana ziddir və yerinə yetirilə bilməz. Səlcuq hirsə gözlərini çevirib əmri təkrarladı.

Onda alimlər xilas yolu tapdılar: öz hökmdarlarının istəyini simvolik ifadə etməyi qərara aldılar. Hökmdarı pəncəsində qılınc tutan şir kimi təsvir etdilər. Arxasında isə xanımını çəktilər – şəfəq saçan qızılla qadın-günəş kimi. Sultan da razı qaldı, üləmalar da və Persiya bugünə qədər – nə az, nə çox – hərəmxananın qılınc üzərindəki ağalığını və qılıncın fars ruhaniliyi üzərindəki hökmranlığını təsvir edən həmin gerbi saxlayır. Zira bu, Türkiyədə və Persiyada siyasi olaylar arasındakı ən önəmli psixoloji fərqlərdən biridir: xalqın iradəsindən asılı bir qurum kimi xəlifəliyin demokratik prinsipi ilə sünəninin hakim kəsildiyi Türkiyədə hökmdarlarla ruhanilik daxildən

və xaricdən bir vəhdət yaradırdı. Ən ali ruhanini xəlifə təyin edirdi. Ruhanilər də məscidlərdə xəlifənin şöhrətinə və dövlətinə xütbə oxuyub ona uzun ömr diləyirdilər.

Persiyada isə şiə¹, “islamın katolik kilsəsi hökmrandır. Şiə seçkili xəlifəlik prinsipini kökündən rədd edir və yalnız sülaləli legitimliyi tanıyır. “İmamların – şiələrin dilində “xəlifə belə adlanır – qanuni tanınan sırası Məhəmmədin sevimli əmioğlu Əliyə, ondan da Əlinin törəmələrinə keçir. Şiə oniki belə imam tanıyır – sonuncu diri-diri qeybə çəkilməmişdir və Qiyamət Günü yenidən qayıdacaq. Ona qədər isə qanuna görə yalnız Əlinin nəslə şiə dindarlarının üzərindəki hakimiyyətə sahib ola bilər. Persiya üzərində rəhbərlik edən əksər sülalələr isə – səlcuqlar, monqollar, asi (sünni) əfqanlar, həmçinin sonuncu yüzildə hökmranlıq edən qacarlar – Əlinin allahlı sülaləsinin törəmələri deyillər, deməli, ruhanilərin gözündə tac oğrularıdır. Əgər xan ruhanilərə qarşı özünü loyallaşdırarsa, həddən artıq mömindirsə, bolbol hədiyyələr verirsə, onda ruhanilik onun nəcabətsiz keçmişini bağışlayır. Amma öz iradəsini dindarlara yeritməyə çalışarsa, onların məscidlərindəki xəzinəyə toxunursa, onda mollalar və hökmdarlar arasında, bir qayda olaraq, elmi və mömin təbəələrə nisbətən daha çox xanlar üçün xoşagəlməz olan bir mübarizə alovlanır.

Bu daimi ziddiyyət həmişə ölkənin inkişafına maneə olub. Sünni Türkiyə 19-cu yüzilin ortalarında irticaçı idisə və Avropadan bir əsr geri qalırdısa, şiə Persiya da Türkiyədən bir əsr geridə idi. Qısır xurafat fars ruhanilərinin misilsiz hakimiyyətinin nəticəsi idi. Dərvişlər həmayil alverçiləri kimi diyar-diyar

---

¹ “Şiə” ərəbcə “partiya, yaxud “əshabə deməkdir; o, “şiət Əli, yəni “şiənin qanuni hökmdar kimi tanıdığı xəlifə Əlinin partiyasının qısaldılmış adıdır (Şərh müəlliflərimiz).

dolaşırdılar. Qaraçılar və yəhudilər yerli həkimlərin bacara bilmədiyini xəstəlikləri ovsunla müalicə edirdilər. Küçələr cıgır kimi, ya da həddən artıq enli idi – yayda toz-duman dənizi, qışda isə lehmə. Atanın tikdirdiyi sarayı oğul uçururdu. Hər tayfa başçısı şahın valisindən güclü idi, lakin başçının münəccimi daha güclü idi¹, çünki o, ulduzların düzümünü yoxlayıb öz razılığını bildirməmiş nə bir quldurluq yürüşü edilirdi, nə bir kəndə basqı yapıları, nə evə gəlin gətirilirdi, nə də böyük xərclərə yol verilirdi.

18-ci əsrin sonlarına yaxın qacarlar taxta çıxanda Persiya bu kökdə idi. Qacarlar sülaləsinin banisi – demək kifayətdir – xacə idi, öz tayfasının başında Persiya hökmrənliyini dartıb ələ keçirmiş Ağa Məhəmməd Xan. Həmin xacənin statistikaya və dəqiq təbiət elmlərinə güclü marağı vardı. Məsələn, Tehranı zəbt edəndə bilmək istəyirdi ki, bu şəhərin sakinlərinin gözlərinin çəkisi nə qədər gələ. Buna görə də baş meydanda bir tərəzi qoydurdu, zəbt edilmiş şəhərin sakinlərinin gözlərini çıxartdırıb tərəziyə atırdı. 1798-ci ildə o, iki qulluqçu tərəfindən qətlə yetirildikdən sonra taxta qardaşı oğlu Baba Xan çıxdı ki, bu da təqribən qırx ildən çox ilk xan kimi şah titulu daşdı və özünə Fətəli Şah ləqəbini götürdü. Fətəli və ondan sonra gələn xanlar da birinci Qacar kimi qəddar, onun kimi acgöz, onun kimi xəsis idi – lakin onlar xacə deyildilər! Fətəlinin səkkizyüz arvadı və buna uyğun sayda uşaqları vardı. Həmin məhsuldar xan yurduunun xanzadələri çəyirtkə sürüsü kimi bütün Persiyaya səpələnmişdi. Yeni seltənətin idarəçiliyi də ardıcıl olduğu qədər primitiv idi: onun yeganə məqsədi qacarların azman tayfasının varlanmasıydı. Şah valilik vəzifəsini, nazir sanını, hərbi

---

¹ Şahın münəccimləri ildə dörd milyon dollar məvacib alırdılar! (İzah müəlliflərinindir).

rütbələri satırdı. Valilər və nazirlər də özlərinə tabe olan əyalət idarəçiliyinin bütün vəzifələrini satırdılar. Satmağa heç nəyi olmayan, lakin hər şeyi ödəməli olan biri vardısı, o da kəndli idi. Bəzən hətta birillik məhsulun hamısını təşkil edən vergilərin amansız zülmündən cana gəlmiş ağıllı kəndlilər isə öz torpaqlarını qoyub qaçırdılar. Çoxları türk, yaxud türkmən ərazilərinə üz tuturdu. Çoxları quldur dəstələrinə qoşulub bu yolla, şahın razılığı olmadan, nazirlərə, valilərə və generallara uğurla rəqabətlik edirdilər.

Ancaq yalnız 1905-ci ildə tədricən sülalənin xəzinəsi doldu. Qacarlar öyünürdülər ki, İranda Allahın mərhəməti sayəsində yox, qılıncın gücünə hökmranlıq edirlər. Ruhanilər də, axır ki, qacarlara göstərmək istəyirdilər ki, Allahın mərhəməti daha önəmlidir.

Bu xalis şərq inqilabının siqnalını, qəribə də olsa, rus sosialistləri verdi. 1904-cü ildə onlar çara qarşı üsyana qalxanda və imperator İkinci Nikolay karteçlə onlara atəş açdıranda o vaxt əsasən rus təsiri altında olan Persiyada da əhval-ruhiyyə dəyişdi. Hələ nəqədərki üsyana gəlib-çıxmayıb, şah camaatın gözünün odunu almağı kəsdirdi: gözünə şübhəli görünən bir neçə taciri və ruhanini həbs etdirdi. 28 noyabr 1904-cü ildə onlar Tehranın baş meydanında, tamaşaçıların gözü önündə ayaqlarından bir neçə onluq şallaq yedilər. Ruhaniliyə qarşı döyüş bununla başladı.

Ruhanilər əks-zərbə ilə cavab verdilər: iki gün sonra Peyğəmbərin iki mübarək törəməsi, Seyid Tabatabai və Seyid Babaxani, Tehran bazarının enli sırası ilə addımlayıb tacirlərə tapşırdılar ki, dükanları bağlayıb məscidlərə getsinlər və şah konstitusiyanı bəyan edənə qədər orda qalsınlar. Tacirlər əməl etdilər: Allahın adı ilə inqilab onunla başladı ki, bazarlar bağlandı və xalq məscidlərə axışdı. Şah axırda təslim

oldu. Konstitusiyaya vəd etdi. Bazarlar açıldı – sonra isə o, başçıları və digər “liberalları tutdurub zindana atdırdı.

Ruhanilər yenidən çaxnaşdılar. 14 min əyan, tacir və molla Tehrani tərək edib and içdi ki, şah konstitusiyaya təmin etməyincə geri dönməyəcəklər. Şiə ruhaniliyinin başçıları türk torpağındakı müqəddəs Nəcəf şəhərində toplaşdıb Müqəddəs Yazıya əsasən bəyan etdilər ki, liberal konstitusiyaya dini bir buyruqdur. Dekabrın 18-də hüznəndən ikiqat olmuş şah Allahın istədiyi həmin konstitusiyaya imzaladı. Lakin məğlubluğun acısına dözmə bilmədi. Məğrur qacar bir həftə sonra ürək tutmasından vəfat etdi.

Onun xələfi altıncı qacar xanı Məhəmməd Əli var gücü ilə işə girişdi. Özünün fars kazak briqadasının başında o, Tehrana yürüdü, parlamenti oda tutub inqilabçıları asdırdı və əlinə keçən mübarək Peyğəmbər törəmələrini zindana saldırdı. Persiyanın cəngavərləri, qaçaqları və köçəriləri bu məqamı indiyə qədər azdan-çoxdan etdiklərini daha böyük miqyasda etmək, yəni ölkəni çarib-talamaq üçün əsl məqam saydılar. Onlar ruhanilərdən Allahın xeyir-duasını alıb Tehrana doğru yürüş etdilər – quldur tayfası bəxtiyarilər başda olmaqla. Tehran tutuldu, şah qaçdı, konstitusiyaya yenidən bərpa edildi və imperiya taxtına yeddinci və sonuncu qacar kimi onbiryaşlı biçərə Əhmədini dartıb gətirdilər.

Persiyanın şimalında və cənubunda, şərqində və qərbində isə vətəndaş müharibəsi tüğyan edirdi. Xanzadələr və kənd zadəganları, quldurlar və inqilabçılar, dindarlar və kafirlər bir-biri ilə və bir-birinə qarşı döyüşürdülər. Hətta ölkənin paytaxtında belə, küçədə gözə insan dəymirdi. Tezliklə müstəqil xanlıqlara, köçərilər bölgələrinə və quldurlar vilayətlərinə bölünmüş ölkədə aclıq və qıtlıq hökm sürürdü.

Persiyanın gələcək taleyinin həllində birləşmək üçün İngiltərə və Rusiya məqamın indi yetişdiyini gördülər. Türkiyə “xəstə kişi sayılırdısa, 20-ci yüzilin başlanğıcında Persiya çürüməkdə olan cəmdək idi.

Hər iki böyük dövlət başlarını açıb Kir, Kserkes və Dara irsini bölüşdürdülər: 18 avqust 1907-ci ildə müqavilə bağladılar. Təbriz və Tehran da daxil olmaqla ölkənin şimalı rus təsir zonası oldu, cənub isə ingilis; mərkəzi yerli qaçaqlara buraxdılar. Ruslar həmin an qoşun yeridib Təbrizi və şimal əyalətlərini tutdular. Persiya müstəqil ölkələrin siyahısından artıq silinə bilərdi.

Qacarların sonu

“Avropasal hər şey çöldən gözəldir – asiasal hər şey içəridən. Saya yundan paltar ipəklə astarlanır. Vədişləri yada sal: bahalı paltarın üstündən ucuz bir örtük atırlar. Qoy insanlar düşünsün: libasın örtüyü bədən həmin libasdan çox-çox gözəldir, bədənin içində gizlənən qəlb isə gözəldən də gözəlidir. Düşün: Asiyada ev necə tikilir? Bayırdan rəngsiz palçıq, içəridən isə çoxlu boya və zəngin incəsənət. Avropa özünə ev tikir ki, fasadını heyrlənən küçəyə göstərsin. İçində yatdığı otaq isə evindəki otaqların ən cılızıdır. Avropa haqqında düşünəndə bunu yada sal!”

Çağdaş Buxara şairi Əmir Sərgican Şərq ilə Qərb arasındakı fərqi bu iddialı kəlamlarla açıqlamağa çalışır. Avropa Şərqi “mədəniləşməmiş sayıb nifrət edir və düşünür ki, o, mədəniyyətin çatışmazlığından məhv olacaq. Bunun əksi düzdür. Şərq mədəniyyəti böyükdür, incəlik və duyğu ilə doludur, Şərq mədəniyyətsizlikdən yox, mədəniyyət bolluğundan məhvə gedir.

Məhəmməd Peyğəmbər bu inkişafdan səhra insanının instinktiv sadələşməyi ilə qorxmışdı. Şairlər və sənətçilərdən xoşlanmamışdı. Gənc imanın qəddar gücünə incələmiş mədəniyyətin ruhunu hopduran hər kəsə kin bəsləmişdi.

Və düz eləmişdi. Onun xələfi Ömər, yalnız onun qılıncını və Qurani tanıyan Ömər islamın dünya səltənətini qurdu. Lakin sonrakı nəsillər Aristoteli tərcümə edəndə, şer yazanda və iradə azadlığı barədə düşüncələrə dalanda dinin qılıncı əllərindən düşdü. İlk barbarlıqlarında hamını lərzəyə salan sərt və güclü köçərilər yeni dövlətlər qurdular – Osmanlı xilafətini, fars səltənətini, Əfqanıstan və Türkünstan sultanatlarını.

Qəddar barbar tərəfindən zəbtin, incəzövqlü, yaxud eyş-işrət həsrətli mədəniyyət daşıyıcıları tərəfindən tənəzzülün həmişə təkrarlanan getgəlinin azman nümunəsini Persiya verir. Fars zirvə mədəniyyətinin ən parlaq çiçəklənməsi Səfəvilər sülaləsinin adı ilə bağlıdır ki, onun da ən məşhur hökmdarı Şah Abbas (1628-ci ildə vəfat etmişdir) Persiya mədəniyyəti üçün, Günəş Kral¹ Fransa mədəniyyəti üçün hansı önemi kəsb edirdisə, həmin əhəmiyyəti daşıyırdı. Lakin incəsənətlə islam yola getmədiklərinə görə səltənət onun xələfləri dövründə dağıldı; Əfqanıstandan olan türk köçərilər Persiyaya axışdı və əslinəcabəti olmayan Nadir Şah Hindistanın xeyli hissəsini və Bağdadı tutdu. Türkləri əzib səltənəti birləşdirdi.

Eləcə də Persiyanın son sülaləsi qacarlar saray mədəniyyətini söyməyə bir nümunədir. Qacarların banisi cılığın xacə Ağa Məhəmməd quru yerdə yatardı, qoşunun içində olardı, aclığı-susuzluğu onlarla birgə bölüşərdi və hərbi düşərgəni özünün paytaxtı edərdi. Ən fəqir əsgər kimi qara çörək yeyib qatıq içməyi özünə şərəf sayardı, lakin xələfi büllur çarpayıda yatıb bir cild incə şer yazdı və hər gün bir neçə saatını saqqalının qulluğuna ayırdı.

Fəqət 19-cu yüzildə amansız köçərilərin yumşalmış hökmdarı devirə bilmək zəmanəsi arxada qalmışdı. Tatarlar və türkmənlərin əvəzində indi Persiya sərhədlərində ingilislər və ruslar göründülər və ədəbiyyatı, arxitekturası və incəsənəti bütün Asiyanın fəxri sayılan ölkəni öz aralarında kirmişcə bölməyə başladılar. Cahan savaşı açılanda Persiya tələm-tələsik neytrallığını bildirdi, amma bu onun dağılışını daha da tezləşdirdi. Müharibə apararlardan heç biri bu bildirini vecinə almadı. Türklər Girmanşaha və

---

¹ **Günəş Kral** – Fransa hökmdarı Ondördüncü Ludovikin ləqəbidir.

Həmədana doğru yeridilər, ingilislər və ruslar cənubdan və şimaldan hücumla keçdilər, cəsur konsul Vasmus kimi alman və Avstriya agentləri Kürdüstan və bəxtiyar tayfalarını onların hər ikisinə qarşı qızıq-dırdılar. Hər kəsə aydın idi ki, bu döyüşdə Persiya qalibin payına düşəcək.

1917-ci ilin rus inqilabı bu durumu müvəqqəti dəyişdirdi. Doğrudur, Rusiya fars torpağını boşaltdı, ancaq bu onunla nəticələndi ki, fars xarabalığı bundan sonra yalnız bircə qalibin, İngiltərənin öhdəsində qaldı. Amma bu xarabalıqda yalnız sarayla məhdudlaşmayan mənən tərtemiz bir mədəniyyət çiçəklənirdi. Ən xırda polis idarəsini belə, idarə etməyə qadir olmayan sadə fars əyalət məmuru boş vaxtlarında klassik şairləri oxuyur və onları əzbər söyləyirdi. Axşamlar əyalətlərdə məmurlar, zadəganlar, zəngin tacirlər qaranlıq çayxanada, yaxud valinin yanında toplaşırdılar və əzbərçi, Hafizin sevgi nalələrini, ya da müdrik riyaziyyatçı Ömər Xəyyamın bədbin rubailərini səsləndirəndə yekə-yekə kişiler həyəcanla göz yaş axıdırdılar. Torpaqşünaslıq, yaxud küçəsalma problemlərinin qarşısında isə bu adamlar aciz idilər. Klassik incəsənət barədə bilgilər nə qədər artırdısa, əyalətlərdəki əmin-amanlıq bir o qədər azalırdı.

Paytaxtın özündə də gerçək həyata baxanda yaşayış dünyaya yad mədəniyyətin və pəndəm etinasızlığın qəribə bir qarışığı idi. Fars hökumətinin qanunları lirik axara bənzəyirdi. Son qacarların baxışına görə qanun ilk öncə qulağı oxşamalıydı. Məsələn, fars konstitusiyasının 35-ci paragrafı belə səslənirdi: “Səltənət, üstündə Allahın mərhəməti olan hökmdara xalqın hədiyyəsidir və konstitusiya bu poetik cümlə ilə bitirdi: “Yaxşı və müdrikdir bu qanunlar, Əlahəzrətimiz onlara dəqiq əməl etmək istəyir, əgər Allah bunu istəsə. Bizim varislərimiz və xələflərimiz

də, Allah onlara nəşib etsə, bu müqəddəs prinsipləri qorusunlar.

Sərmayə uğrunda daimi cəfaları, dəbdəbəli sanların bölüşdürülməsini çıxmaqla son qacarların dövlət zəkası tükənmişdi. “Şah Səltənətinin Şiri, “Ədalətin Sütunu, “Padşahlığın Xoşbəxtliyi sanları ilə fars məmurları vardı. Amma bu sançılar iclasa toplaşanda dəyərsiz, hətta gülünc məsələlərə baxırdılar. Məsələn, dünya müharibəsindən azca sonra nazirlər şurası bir dəfə toplaşmışdı, çünki gənc, subay fars qızı fars elçiliyində katibə kimi xaricə getmək istəyirdi. Nazirlər şurası qızın xahişini rədd etdi, çünki “fars qadınının ləyaqətinə dünyada bununla xətər yetirilə bilər.

Lakin həmin nazirlər qədim xalçanın və ya incə miniatür rəsmlərin gözəlliyi haqqında yüksək peşə biliyi ilə saatlarla danışa bilirdilər. Həmişə söhbətlərini yalnız vergi, güzəştlər, bank və küçəsalma üzərində quran avropalılar onlara yüksək dəyərlərdən başı çıxmayan cahil kimi görünürdü. Amma bu avropalıların əsgərləri, həmin əsgərlərin də silahları olduğuna görə əksər fars dövlət adamları özləri yüksək mədəniyyətin ağışında xumarlana bilmək xatirinə dövlətin qorunmasını yad əllərə tapşırmağa hazır idilər. Çünki Persiyanın özünün əsgəri yox idi və azdan-çoxdan yaratmağa nə imkanı, nə də niyyəti vardı.

Fars iqtidarının incə köklənmiş daşıyıcıları üçün əsgər peşəsi həqarətli və alçaq idi. İran qoşunlarının qələbələri keçmişə aid idi və fars qəhrəmanlıq dastanı “Şahnamədə təsvir olunan hansısa Rüstəmin, yaxud Söhrabın, ya da başqa dastanlardakı digər qəhrəmanların əməlləri barədə epik şəriyyəyə nə qədər dərinədən varırdısa, onun silaha sarılmağa bir o qədər az həvəsi olurdu. Saraylarındakı adiləşmiş parazit həyatı qoruyub saxlamaq naminə öz ölkəsini

pula satmış, ona xəyanət etmiş, talayıb viranə qoymuş şahzadələr və dövlət adamları özlərinin yüksək mədəniyyət şüurunda ölkəni dünya müharibəsinin sonunda bu cür idarə edirdi.

Mənəvi mədəniyyət bitkin korrupsiya ilə cütləşən kimidir.

1919-cu il ərəfəsində – Rusiyanın və Türkiyənin dağılmasından sonra – Persiya başsız idi və Hindistana gedən quru yolun təhlükəsizliyi üçün Britaniya dövləti bu başsız sərvəti mənimsəməli oldu. Lord Kerzonun tapşırığı ilə ser Persi Koks Tehrana gəlib fars hökumətinə onu sərhədlərin qorunması, qoşunun təşkili, maliyyə, ictimai əsəyiş qaydalarından həmişəlik azad edəcək bir müqavilə təklif etdi.

Etiraf olunmalıdır ki, məhz ictimai əsəyiş daha çox səy tələb edirdi. Briqada generalı ser Persi Sayks bildirir ki, müharibənin başlanmasından azca əvvəl ingilis əsgərləri bir quldur dəstəsini Şərqi Persiyanın mərkəzinə yaxın yerdə, Məşhəddə karvan çapanda tutublar. General-qubernator ingilisin yanına gəlib və üzr istəyib – quldur dəstəsinin sahibi general-qubernatorun yüngülləşdirici hal təkiri irəli sürdüyü kimi – bu yolla qədim adətlərdən birinə əməl edən əyalət valisi imiş. 1917-ci ilin sentyabrında İsfahan valisi hər quldur dəstəsinə paytaxta gedən yolun birini gündəlik icarəyə vermişdi; razılaşıdırılmış bu məbləğdən başqa o, qarət edilmiş malın satışından da ortaqlıq faizi formasında yüksək pay alırdı.

İngiltərə bu biabırçılıqların hamısını aradan qaldırmağa – zabit, silah, sursat verməyə, dəmir yolları çəkməyə, “müvafiq səlahiyyətlərlə müşavirlər təqdim etməyə, vergi tarifini islahatlaşdırmağa, hətta (o vaxt yüksək olmayan) yeddi faiz sələmlə iki milyon funtsterlinq kredit buraxmağa – hazır idi. Persiyanın baş naziri Vasuğ Əd Davleh öz ölkəsinin sonrakı taleyini İngiltərənin etibarlı əllərinə tapşırmağın əleyhinə de-

yildi. Ancaq müxtəlif fars deputatları hər halda iddia edirdilər ki, britan xariciyyəsi ocağkı kabinetin üç nazirinə 131 min funt-sterlinq həcmində yüngül bir rüşvət vermişdir. Pisi hələ bu deyilmiş: farsların dediyinə görə ingilislər o qədər xəsis olublar ki, həmin rüşvətin məbləğini o ikimilyonluq kreditin içinə salıblar və fars xalqından yeddi faiz sələm götürmək istəyiblər.

Bu suçlandırma özlərini haqlı sayan bütün farslarda görünməmiş narazılıq yaratdı. Korrupsiya və rüşvətxorluq kimi qədim fars rüsvayçılığına son qoymağı qət etmiş gənc nəsl yetişmişdi. Həmin situasiyanın təsviri üçün sözü özünün “Persia (səh. 174) əsərində brit baxışını təmsil edən Sayksa, İngiltərənin aparıcı fars siyasətçisinə verək:

“Dünya, öncə də Amerika və Fransa, haqsız düşünür ki, biz Persiyanı özəl monopoliyaya çevirmək istəyirik. Həqiqətdə isə biz gördük ki, Persiya yiyəsiz bir dövlətdir ki, onunla bizi üçyüzlük əməkdaşlıq əsasında qoyulmuş güclü rəğbət telləri və onun parlaq keçmişinə bizim ehtiramımız bağlayır. Biz bu ölkənin indiki və gələcək kasıbçılığı üzərində – onun nefti istisna olmaqla – özümüzə az illuziya yaratdıq və ya heç yaratmadıq. Lakin bu qonşu ölkəni xilas edə biləcək yardımı və rəhbərliyi ona göstərməyi özümüza borc bildik. Və doğrudan da: müqavilə qəbul edilsəydi və qarşılıqlı inam ruhunda yerinə yetirilsəydi, o, Persiyanı xilas etmiş olardı.

Fəqət bu cür geri qalmış bir ölkədə hansı tədbiri isə axıra çatdırmaq çox çətindir.

Farslar tərəfdaş kimi işləməyə qadir deyillər. Onlar həmişə destruktiv tənqiddə hazırdırlar, lakin qurub-yarada bilmirlər... Farslar həddən artıq lovğadırlar. Özlərinin viranə, barsız ölkələri haqqında elə yüksək fikirdədirlər ki, sazişin məhz bu özəl məqsədə yönəlmiş bir vasitə olduğunu təsəvvür edə bilmirlər... Bir səbəb də o oldu ki, Persiyanın nazirliyinin ömrü qısa olur və

danışqlar doqquz ay çəkdiyinə görə əvvəlcədən inanılası deyildi ki, həmin danışqları başlamış nazirlər müqaviləni ratifikasiya edəcəklər”.

Bununla belə, danışqların aparılmasına başlandı: ingilis maliyyə müşaviri peyda oldu, ingilis “Ali Hərbi Müşaviri o vaxt 8 min kazakdan (ağqvardiyaçı rus zabitlərinin rəhbərliyi altında), 8 400 jandarmandan (İsveç zabitlərinin rəhbərliyi altında) və 6 min “cənubi fars qorçularından (yüksək rütbəli ingilis zabitlərinin rəhbərliyi altında) ibarət qoşunu yenidən qurmalı oldu. Şübhəsiz ki, millətçilərin hər cür etirazına baxmayaraq müqavilə yerinə yetirilərdi, amma araya nəzərdə tutulmayan bir vəziyyət girdi: iprəmiş, həddən artıq mədəniləşmiş Persiyada da islam at belinə qalxdı. Persiya da qılınca əl atdı.

Bu dönüş artıq 1918-ci ildə hazırlandı. Ölkənin şimalında Mirzə Kuçuk Xan adlı qaçağın başçılığı altında özünə “İttihad əl-İslam (imanlıların birliyi) adını qoymuş bir qardaşlıq yarandı. Bu Kuçuk Xanın kimliyini, onun hardan gəlib nə istədiyini heç kim bilmirdi. Günlərin birində ayaqyalın, dilənçi paltarında şimali Persiya şəhərlərinin bazarlarında zühr etmiş, qaxaca dönmüş əlini irəli uzadıb hədə ilə demişdi:

- Mən Günəşin Qərbdən doğduğunu görürəm!

Dünyanın indiyəqədərki düzəninə dəyişməsindən xəbər verən bu çağırış coşqun və ehtiraslı nitqlərə yol açdı. Müəlliflərdən birinə müyəssər olmuşdu ki, bu sözlərin millətin alt qatını yerindən necə oynatdığını öz gözləri ilə görsün. Yalnız möcüzə yaratmayan, həm də yer üzünün sərvətlərinin ədalətlə bölünməsinə həll edən bu yeni “peyğəmbərin tezliklə saysız ardıcılıqları tapıldı. Bu “peyğəmbər “imanlıların həmin dini birliyi ilə yanaşı müharibə məqsədilə öz ustadlarının ətrafına yığışan ikinci bir qardaşlıq da yaratdı: “cəngəlilər (“meşə qardaşları) İranın

müqəddəs torpağından axırını kafir çıxarılmayana qədər saçlarını qırxdırmayacaqlarına və dırnaqlarını tutmayacaqlarına and içdilər. Bu qəbildən olan dini-inqilabi qardaşlıqlar Persiyada nadir hal deyildi və Tehran hökuməti, güman ki, bu yeni hərəkata bədbəxt səltənəti həmin dövrdə çapıb-talayan digər quldur dəstələrindən çox diqqət yetirməzdi. Amma Kuçuk Xan daha iddialı idi: Tehrana yürüş edib hökuməti yıxmaq istəyirdi. İngilis generalı Danstervil təhlükəni duyub yeni “peyğəmbərin meşə qardaşlarını darımağa” etdi. Xan isə təkcə müqəddəs şəxs deyildi, həm də siyasətçiydi. Görürdü ki, ingilisləri qovub çıxarmaqdan ötrü qardaşlığının tutulmayan dırnaqları yetərli olmayacaq və buna görə də növbəti il yardım üçün bolşeviklərə üz çevirdi.

Bolşeviklər üçün bu xahiş Persiyanın iç işlərinə qarışmağa bir bəhanə oldu. Dünya inqilabı planından ötrü şimali Persiyanın düyü plantasiyaları Anadolu çöllərindən heç də az önəmsiz deyildi. İşə qarışmaq bəhanəsi tezliklə tapıldı: 1920-ci ilin yazında ağqvardiyaçıların əksinqilabçı donanmasının 15 gəmisi farsların Xəzər sahilindəki Ənzəli limanına qaçdı. İngilislər onları dərhal yaraqsızlaşdırıb ölkədən çıxartdılar, ancaq bolşeviklər qırmızı general Roskolnikovun rəhbərliyi altında bu əlverişli məqamı asanlıqla əldən vermədilər. Ənzəlini bombalayıb gəmiləri tutdular və Gilan əyalətinin paytaxtı yaxınlığındakı Rəştə doğru yeridilər ki, burda da “müvəqqəti hökumət qurdular. Həmin hökumətin başına da möcüzə törədicisi Mirzə Kuçuk Xanı qoydular. Yaraqlı-yasaqlı rus ordusu onun sərəncamına verildi.

Tehrandə panika hökm sürürdü. Fars nazirləri tam haqlı olaraq bolşeviklərin gəlişində öz ingilis protektorlarını, yaxud “müşavirlərini suçlandırırdılar. Müttəfiqlik müqaviləsinin mənası da ondaydı ki, İngiltərə ölkənin sərhəd toxunulmazlığını düşmən

müdaxiləsindən qorusun. Onlara irad tutuldu ki, elə həmin an qoşunu “qırmızılar əleyhinə atmadılar. Özlərinin ağqvardiyaçı zabitlərinin komandanlığı altında bolşeviklərə qarşı yeriyən “fars kazak divizionuna məqsəd güdmədən məvacib verməkdən (Sayks) başqa, savaşı yorğunluğunu İngiltərənin əlindən heç nə gəlmədi.

Rəşti geri alandan sonra həmin diviziya Gilanda, “Ağ Çay Zefirdudun qumlu sahilindəki üçgünlük döyüşdə qırmızılardan və meşə qardaşlarının birləşmiş qüvvələri tərəfindən məğlub edildi. Yalnız üç min kazak canını qurtarıb Tehran və Rəştin tam ortasında yerləşən Qəzvinə qaçdı. Meşə qardaşları da çapıb-talaya-talaya, qətlə yetirə-yetirə bütün şimali Persiyaya axışdı.

İngilislər bunda kazak diviziyasının rus zabitlərini günahlandırdılar. Bu zabitlər ingilis-fars sazişinə düşmən mövqedən yanaşırdılar, onları işdən götürmək üçün indi məğlubiyyət bir bəhanə vermişdi. Fars hökuməti əməl etdi, rusları qovub Qəzvindəki üç min nəfərin komandanlığını yerli zabitlərə tapşırırdı. Və məsələ bununla hələlik həll olundu. Dördü başından aşan hökumət öz əsgərlərini yerli-dibli elə “unutdu ki, onlara nə məvacib göndərirdi, nə də ərzaqla təmin etdi. Və bu üç min kazakın səsi-səmiri çıxmadığına görə İngiltərə tərəfindən qorunduğunu bir an belə unutmayan hökumət Persiyanın hərbi qüvvələrinin hamısının itkisinin ağrısına dözdü. Lakin günlərin birində, 1921-ci ilin fevralında Tehrandə qəflətən qəribə, qorxulu şayələr dolaşdı. Camaat çaxnaşma içində Toplar meydanının və nazirlər kabinetinin qabağında donub qalmışdı. Polislər idarələrin girişlərini qoruyurdu. Hərdən çaparların xırıltılı çağırışları eşidilirdi: “Xəbər-dan – Xəbər-dan! (“Diqqət! Diqqət!) deyər bağırırdılar və arxalarınca bərbəzəkli faytonlar, gözəl arabalar Tehranın dar, əyri-üyrü küçələri ilə di-

yirlənirdi. Camaat hamar pəncərə şüşəsindən ağ, titrəyən əllər, narahat gözlər, qacar xanzadələrinin və onların nazirlərinin yatımlı qartal burunlarını görürdü. Saray şəhərdən qaçırdı.

Başlarında Peyğəmbər xələflərinin yaşıl çalması olan ruhanilər ətəyi yellənən qara libaslarda çayxana və bazarları dolaşib ütələk-ütələk pıçıldaırdılar: “Başınıza çarə qılın, inqilabçı Seyid Ziyəddin qanlarından qorxmaz başkəsənlər bandasına başçılıq edir. İyirmi min adam, otuz min adam, Allah bilir, nə qədər gücləri var! Bu qoşuna Rzaqulu Xan adlı birisi rəhbərlik edir. Yəqin ki şəhər talan olunacaq. Qan dəryasına batırılacaq. Xanzadələr və əyanlar qaçırlar. Heç kim bizi qoruya bilməz. Başınıza çarə qılın!

Bəs həqiqətdə nə baş verdi? İndi Persiyada da sözün hərfi mənasında islam döyüşçüsü at belinə qalxmışdı, hakimiyyəti aristokratların və üləmələrin əlindən qoparmağı kəsdirmişdi. Bu islam döyüşçüsünün adı Rzaqulu Xan idi.

Rza Xan

Bu insan öz sanını şahın mərhəməti sayəsində almamışdı. Fars kazak briqadasının rus zabitlərinin sərt məktəbini keçmişdi. Əslən dağ əyaləti Mazandardan idi. Orda ata-anasının kiçik bir mülkü vardı, burdan hərbiyə getmişdi və adi əsgərdən polkovnik rütbəsinə ucalmışdı. O vaxt Tehranda haqqında çox az məlumat vardı: tək-cə onu bilirdilər ki, cüssəli, güclü, zorsevər bir insandır, yaxşı süvaridir, həm də çox yaxşı atıcıdır və ümumiyyətlə poetik istedadı yoxdur. Kazakların Gilandakı məğlubiyətindən sonra hər ondan biri həlak olmuş, ruhdan düşmüş, hökumətin darda qoyduğu batalyonların rəhbərliyini öz üzərinə götürməyə hazır olan yeganə şəxs idi. Tehrandan xəbər tutdu ki, bu sonuncu fars hərbi korpusunun buraxılmasından ingilislər bir o qədər də narazı qalmamışlar. İşsiz müxalif jurnalist Ziyəddin Rzanın yanına tələsib başa saldı ki, onun üç min əsgəri ölkəni müstəqilliyin tam itirilməsindən qurtara bilən son farslardır. Rza zabitlərini yanına çağıraraq onların şərtsiz etibarına əminlik hasil etdi. Bundan azca sonra dəstələrini Tehranın üstünə apardı. 21 fevral 1921-ci ildə Rza Xan və Ziyəddin paytaxtın bərq vuran göy darvazalarının qarşısında dayandılar.

Yalnız bir neçə polis nəfərinin “qoruduğu qorxuya düşmüş nazirlərin nümayəndə heyəti bu ümidlə şəhərdən çıxdı ki, bəlkə müvafiq yüksək bacula mühasirəçilərdən xilas ola bildilər. Lakin onlar üçün hey-rətli də olsa, bandit əvəzinə nizami əsgərlər, onların başında qarətçi əvəzinə aydın, apaydın siyasi tələblər irəli sürən zabit gördülər. Rza Xan hökumətin istefasını, İngiltərə ilə bağlanmış, amma parlament tərəfindən paraflanmamış müqavilənin ləğvini, eləcə də siyahısını onun özünün şahə təqdim edəcəyi nazirlər kabinetinin bəyanını tələb etdi. Bunun əvəzində söz

verdi ki, nə qətlə, nə talana, nə də yangına yol verəcək.

Üç min süvari çox deyil. Amma rəqibin iyirmi-otuz polisi, ədəbiyyat düşkünü bir qoşun məmuru varsa, onda üç min süvari ilə hesablaşmaq gərəkdir. Fars hökumətinin yardıma bel bağladığı ingilis hərbi dəstələri cənubda məskunlaşmışdı. Və indi yeni iqtidar hətta şahzadələrin saraylarına da toxunmayacağına söz verdiyinə görə qacarlar şəhəri və səltənəti ona tapşırıldı: cibində bir qəpiyi olmayan polkovnik üç min süvari ilə Almaniyadan üçqat böyük bir məmləkəti zəbt etdi.

21 fevral 1921-ci ildə, gecə saat birdə kazak briqadası paytaxta daxil oldu. Günəş çıxanda işsiz baş redaktor Ziyəddinin və əlahəzrət şahın kazaklar zabiti Rzanın qoşunları gənc hökmdar Əhməd Şahın hüzurunda dayandılar. Şahənşah gülümsəyib Ziyəddini baş nazir, Rza Xan da şah generalı rütbəsi ilə savaşa naziri təyin etdi. Yeni epoxa başladı.

Eşitməklə Rudakinin bir beytini Dakikinin beytindən ayıra bilən, lakin fars suverenliyi ilə ingilis protektorluğu arasındakı fərqdən baş çıxarmayan nazirlərin hamısı kabinetdən qovuldu. Ziyəddinin ilk hökumət işlərindən birincisi ingilis-fars bağlaşmasını pozmaq oldu. Ölkənin müdafiəsinin məsuliyyəti indi general Rzanın çiyinə düşürdü. Boğazlı süvari çəkmələrində, həmişə bir əlində matraq o, nazirlər şurasının iclaslarında iştirak edib hər məqamda nümayiş etdirirdi ki, arxasında briqadanın üçtilli nizələri dayanır. Onun hökmünə tabe ola-ola Persiya bürokratiyası keçmiş zamanların uyuşdurucu ləngliyini unudurdu. Sərəncam sərəncam dalınca gəlirdi. Bir gecənin içində parlament buraxıldı, şahzadələr və saray əyanları həbs edildi, xəzinə zindanlardan çıxmaq xatirinə əyanların can-başla ödədiyi pulla doldu, qoşun yaradıldı. Uzun müddət şər düşkünü

mandarinlərin¹ əlində olmuş dövlət indi əlli ildən bəri birinci kərə Şərqi tələb etdiyi bir insan tərəfindən idarə olunurdu: əsgər tərəfindən.

Rzanın ömür yolu müqayisəyə gəlməzdir. Hətta lap qonşuluqdakı Mustafa Kamal Paşanın nümunəsinə də müraciət etmək olmaz. Təbii ki, Kamal Paşanın üzərinə düşən hərbi öhdəlik daha ağır idi – təqribən 20 min pis silahlanmış əsgərlə o, dörd cəbhədə döyüşməli, eyni zamanda öz ölkəsində mənəvi və siyasi inqilabı zorla həyata keçirməliydi. Fəqət bunun üçün Kamalın imkanları vardı, Rzada isə bu imkanlar yox idi. Kamal Avropa çaplı, yüksək bilikli general idi, Avropada, Asiyada və Afrikada müharibəni yaşamışdı, döyüşkən bir xalqa arxalanırdı. Arxasında Rusiyanın mənəvi dəstəyi və bütün islam aləminin rəğbəti vardı. Bütün bunların hamısı Rzada bambaşqa idi. Kamal yüksək bilikli idisə, Rza yalnız iti aqlının, təbii müşahidə qabiliyyətinin və öz briqadasındakı qışla xidmətinin öyrətdiyi şeyləri bilirdi. Və onun arxalana biləcəyi sərt, döyüşlərdə bişmiş türk xalqı yox idi, əksinə, elə bir millət vardı ki, o, çinlilər kimi, əsgərə bivec, yaramaz bir varlıq tək baxırdı. Rza öz mübarizəsini xalqsız, dövlətsiz, qoşunsuz, az qala ideologiyasız başladı.

Artıq Tehrana girişindən üç ay sonra o, şimala yürüş edir, meşə qardaşlarını əzib axırına çıxır, qələbəindən bir həftə sonra ingilislərin müqabilində Persiyanın rəğbətini qazanmaq məqsədilə fantastik güzəştlər edən Rusiya ilə dostluq müqaviləsi ərsəyə gəlir.

Rus-fars müqaviləsi (Moskva, fevral 1921) öncə Persiyanın Rusiyaya olan azman borclarını ləğv edir, bununla da yeni dövləti maliyyə yükündən qurtarır. Bundan əlavə, Rusiya özünün bütün konsessiyalarından təmənnəsiz əl çəkir: Xəzər sahili

---

¹ **Mandarin** – Çində ən ali məmur.

limanları, rus sınırlarından Təbrizə və Urmiya gölüne qədər olan fars dəmir yolu Persiyaya hədiyyə edilir. İngiltərə ilə danışıqlar savaşı yorğunluğunu dövlətin fars protektorluğundan imtinasına gətirib çıxarır. Seyid Ziyəddin İngiltərəyə qarşı yetərli kəskinlik göstərmədiyinə görə Rza onu da devirib mütləqiyyətçi olur. Sərdari-sipeh (baş komandan) kimi qoşunun başında o, təqribən 40 min nəfərlə, 1922-ci ildə şimali Persiyaya yürüş edir, müstəqilləşmiş feodalları diz çökdürür, Talış, Maku və Bucnurdun, eləcə də qüdrətli şahsevənlərin köçəri tayfasının bəylərinin itaətinə nail olur.

Bir ay sonra o, amerikalı Milspauqu Tehrana çağırır, fars maliyyəsinin sahmanlaşmasını ona tapşırır. Yənə bir il sonra şərqi yürüş edir. Bu vaxta qədər o, əvvəlki hərbi birliklərin hamısını, kazakları, jandarmeriyanı və müxtəlif adlarla doluşanların hamısını öz əlinə toplayıb hazırda Persiyanın cənubunu təslim etmək üçün yetərli gücə malik bir ordu yaratmışdı. Heç vaxt boyun əyməyən bəxtiyariləri, qaşqay tayfalarını əzib özünə tabe edir, Mohammeranı, cənubi fars neft kəmərinin son nöqtəsini, İngiltərənin ən yaxşı dostu Mohammera şeyxinin iqamətgahını zəbt edir. Bu zəbtlə o, bir çox onilliklər ərzində yalnız adı Persiyanın tabeliyində olmuş ən varlı əyaləti yenidən öz səltənətinə qatır. Qərbə yürüş edib kürdləri və qurilər¹ diz çökdürür, türkmənləri məğlub etməklə şərqi qayda-qanun yaradır.

Bir-iki ildən sonra Persiya birləşmişdi.

Üçillik hökmranlıqdan sonra Rza qüdrətli idi. Məhz Kamal Paşa kimi onun da – ən azı adına görə – asılı olmaqdan, nifrət bəslədiyi və onu başa düşməyən bir şahzadənin təbəəsi olmaqdan zəhləsi gedir. 1924-cü

---

¹ Qurilər – Suri nəslindən Qur sultanlarının qalıqları. 12-13-cü əsrlərdə qurilər müstəqil dövlət quruluşuna malik olmuşlar (indiki Əfqanıstan ərazisindəki Qur vilayətində).

ildə öz nazirlərinin bir neçəsindən narazı qalıb onları qovarkən Əlahəzrətə bu barədə məlumat verdiyi audensiyadan istifadə edib şaha məsləhət gördü ki, səyahətə çıxıb bu geniş dünyanı görsün. Persiyadakı bu dövlət çevrilişi eyni ildə Türkiyədə xəlifənin taxtdan salınmasında müşahidə olunan mənəvi sarsıntıdan, dramatiklikdən tam fərqli şəkildə baş verir. Əhməd şah çamadanını qabqarır, avtomobilə oturub sərhədə yollanır. Və Rza ölkədə qalır – diktator və hökmrən.

Fars şairlərindən biri onu belə tərənnüm edir:

Dörd ilə Persiya dəyişdi. Qocanın qurumuş əlindən cavanın düyünlənmiş yumruğu yarandı.

Dörd ilin içində fars səltənəti çöldən azadlıq və müstəqilliyi, içəridən isə özünə inamı geri qaytardı. Fars süvarisi öz qılıncını ləyaqətlə daşdı.

Belə bir sual qoyulur: Fars süvarisidəmi islamın döyüşçüsü idi?

Deyildi.

Şərqi böyük hökmdarlarına xas olan bütün bacarıqları özündə cəmləşdirmiş dahi Rza Xan Avropaya qarşı mübarizə aparanda da onun buxovunda idi, özünə nümunə seçdiyi Kamal Paşa kimi. Onun təkisi o da dərk edirdi ki, həddən artıq qüdrətli Avropaya qarşı Persiyanın müstəqilliyini yalnız Avropa silahı ilə Avropaya müqavimət göstərməklə qoruya bilər. Başqa sözlə: Persiya ilə Türkiyə Yaponiyanın onlardan öncə tutduğu yolu getdilər. Asiyanın oyanışı həqiqətdə Asiyanın kapitulasiyası idi. Asiya özünə xas olan yaşayış tərzini on illər ərzində saxlamağa çalışmışdı, ona barbar görünən, allahsız, texnikanın hökmrənlik etdiyi Batıstan mentalitetini yaxına buraxmamağa on illər uzununu cəhd etmişdi. “Oyanan asiyalılar birdən-birə öz mentalitetlərinin qorunub saxlanılmasından, öz mədəniyyətlərinin gözlənilməsindən imtina etdilər. Xalis Avropa nümunəsi ilə onlar iqtisadi və dövlətsəl-siyasi

tələbləri ön plana çəkdlər; Türkiyəni İngiltərə, Fransa və Yunanıstandan xilas etmək üçün Kamal Paşa, Persiyanı İngiltərə və Rusiyanın pəncəsindən qurtarmaq üçün Rza Xan Avropa mədəniyyətini götürdülər. İndi ümumilikdə Avropa yox, ayrı-ayrı avropalı düşmən dövlətlərə kin bəslənilib nifrət edilirdi. Persiya, Türkiyə Batıstanın mənəvi müstəmləkəsi olmuşdu.

Bu inkişaf ən xırda zahiriliklərə varırdı: Qərbin sakkosu Doğustanın hava mühitinə uyğunlaşmış füsunkar, sağlam libasını əvəz edirdi. Hafizin ölməz nəğmələrinin yerində gənc farslar avropalı kriminal romanlara aludə olmuşdular. Quran, islam, hind-fars incəsənətinin nəcib çiçəklənməsini dünyaya bəxş etmiş həmin mənəvi harmoniya deqradasiyaya uğramışdı. Yeni Persiyanın ayrı qayğıları, ayrı məqsədləri, ayrı ehtirasları vardı.

***

Qacarların sonuncusu gənc Əhməd Şah, Rza Xanın məsləhəti ilə Parisə köçəndə heç kim onun xiffətini çəkmədi. Hər yerdə respublika arzusu səslənəndə onun karvanı ölkənin sınırlarını yenicə tərk etmişdi. Millətçi zabitlərin başçılığı ilə hər yanda komitələr yaranır, Rzaya teleqramlar göndərilir və ondan fars respublikasının prezidenti vəzifəsini öz üzərinə götürmək tələb olunurdu.

Bu antisülalə təbliğatının başında Rzanın özü dururdu. Nəzərdə tutulan çevrilişin günü artıq müəyyən edilmişdi. Martın 21-də, yeni ilin ilk günündə parlamentin qərarı ilə respublika elan olunmalıydı.

Bu çevriliş baş tutmadı: üst-üstə ordudan və ictimai fikirdən güclü olan bir qüvvə avropalaşmağa doğru bu son addımın yoluna çıxdı, magik bir güclə Persiyanı Türkiyənin yolundan dönməyə məcbur etdi. Bu güc ruhanilik oldu.

Bütün Persiyanın siyasi düşüncəyə malik əhalisi Rzanın rəhbərliyi altında respublika ideyasını gerçəkləşdirməyə hazır idi, fəqət dünya üzərində həqiqi hökmdarın adından, gizlənilib gözəgörünməz olmuş “İmam Əz-Zamanın, bir neçə əsr qabaq müəmmalı şəkildə yoxa çıxmış və o vaxtdan şiələr ölkəsinə hökmranlıq edən ölümsüz və görünməz onikinci xələfin adından, bu əbədi hökmdarın adından ruhanilik özünü diktatora qarşı qoydu, ağlagəlməz çağlardan bəri Persiyanın taleyini müəyyənləşdirən həmin bircə kəlamı söylədi: Haram! (Yasaq!).

Siyasi təbliğatın inanılmaz başarısını göstərmək qısa zaman içində şiə mollalarına müyəssər oldu. Onlar dərk edirdilər ki, bütün yeniliklərin ən dəhşətliyi respublikadır. Ona görə də məscidlərdə və müqəddəs üləmaların məqbərələrində peyda olub xalqı topladılar, əllərini göyə qaldırdılar, respublikanı gətirib müqəddəs inamı məhv etmək istəyən hər kafirə cəhənnəm əzabı dilədilər. İlk şiə şəhidlərinin işkəncələrini yaddaşlarda təzələmək üçün özlərinə vurduqları qanlı, irinli yaraları dərvişlər açıb xalqa göstərdilər. Ən tanınmış moizəçilər kütləvi yığıncıqlara gəlib cənnət sevinclərinin və cəhənnəm əzablarının mənzərəsini yaratdılar və respublika xül-yalarını xalqın başından çıxartdılar. Cuşa gəlmiş dindarlıq dalğası camaatı bürümüşdü. Gözəgörünməz imamın işığı altında Rzanın gənc döyüş şöhrəti solğunlaşmışdı. Tehran camaatı diktatoru təqib edirdi. Hətta bir dəfə ona nəcis və daş da atmışdılar. Respublikanı yaratmalı olan parlament seçkiləri öldürücü bir sonucla bitdi: 117 deputatdan yalnız 32-si respublikaçı oldu, vətənin xilaskarı ruhanilərlə hesablaşmağa razı qaldı. 1924-cü ilin sonuna yaxın sərkərdə Kərbala və Nəcəfdəki müqəddəs qəbrlərə müti bir zəvvarlıq səfərinə çıxdı. Zabit eskortu əvəzinə onu mollalar və axundlar müşayət etdi. Şiə şəhidlərinin qəbri önündə

səcdə edəndə Rza Xan Persiyada respublika qurmaq ideyasından vaz keçdi.

İmam Əz-Zaman qalib gəlmişdi.

Rza Xan dəyişən duruma uyğunlaşdı. Ruhanilər şah istəyirdilərsə, onda həmin şah onun özü ola bilərdi. O, ölkənin sükənini burdu və dövlət gəmisinə – ən azı qısa bir zaman üçün – sağa doğru yeni bir kurs verdi. Artıq Avropa nümunəsinə yaxınlaşdırılmağa başlanmış qanunlar yenidən din və ənənə ilə acınacaqlı dəqiqliklə səsləşdirildi. Qadın haqları mübarizlərinə qarşı polis əjdaha amansızlığı ilə çıxdı. Bir vaxtlar olduğu kimi kişi ilə qadın daha küçədə yanaşı görünə bilməzdilər, daha bir arabada gedə bilməzdilər, baxmayaraq bir müddət bu istiqamətdə kifayət qədər hürkək pozuntulara cəsarət edilmişdi. Həmin dəyişiklik öz bəhrəsini verdi: 12 dekabr 1925-ci ildə Milli Yığıncaq Rza Xanı İrənin şahənşahı elan etdi və özünə həmişə Kamal Paşanı nümunə götürən, hələ də daha çox respublika prezidenti olmaq istəyən o, parlamentin tribunasında əlini Qurana qoyub and içdi:

“Qadir Allahı özümə şahid tuturam. Qurana və bütün müqəddəslərə and içirəm ki, dinimizin yayılmasına dəstək verəcəm. Bilirəm ki, Allah şahidimdir və mənim bütün əməl və tədbirlərimdən xəbərdardır... İrana xidmətim üçün qadir Allahın və islamın başçılarının köməyini diləyirəm”.

İslamın qələbəsi tamlaşdı. Yeni şahın bütün qanun və sərəncamlarının din və ənənə ilə səsleşməsinə nəzarət üçün beş “din başçısı təyin edildi. Mollaların sevinci yerə-göyə sığmırdı.

Lakin islamın bu qələbəsi yalnız elüzəri qələbə idi – geriçəkilmə döyüşündə uğur. Avropa nümunəsinin əlçatırlığının asan olmadığını şah nə qədər aydın dərk edirdisə, o, bir o qədər cazibəli olurdu. Lakin Rza öz məğlubiyyətindən bir şeyi öyrənmişdi: başa düşürdü

ki, Persiya yazılmamış vərəqdir və o, islahatlarını addım-addım həyata keçirə bilər.

Rza ruhanilərə qarşı mübarizəsini Kamal Paşanın başladığı məqamdan başladı – baş geyimindən. 1925-ci ilə kimi hər bir fars özünün züllə kəlləsinə, xoşuna nə gəlirdisə, onu qoyurdu. Ən çox qara fəs dəbdə idi. Ölkənin şimal-qərbində türklər başlarına qara qotazlı qırmızı fəs qoyurdular. Cənub köçəriləri sarı quzu dərisindən papaq geyirdilər. Kürdlər arşın enində bəzəkli çalmalar. Farslar fəslərinə yaşıl parça, yəhudilər qara çalma dolayırdılar, bir sözlə, İranlının yalnız başına baxsaydın, onun nəcabətindən, sanından və milliyətindən xəbər tutardın.

Rza Şah hesab edirdi ki, bütün yamanlıqların kökü bu bəzəkli rənglərdir: çalma milli geyimdir, milli geyim millətləri yaradır və papaqlarda başlayan yumruqlarda qurtarır. Deməli, o, Kamal Paşa kimi Avropa papağını yeritmək istədi. Ümumi, yəni fars dövlət milləti üçün yeni ümumi baş geyimi tapdı; Rzanın götürmə adı Pəhləviyə görə bugün həmin baş geyiminə pəhləviyə deyilir və o, çətirli poçtalyon papağına oxşayır. Əsgərinki – xaki, burjuaziyanınkı – boz-mavi-yaşıl, proletarınkı – ağalarının köhnəsi. Amma bütün Persiya bugün mövcud baş geyimlərinin hamısından yəndəmsiz bu papağı qoyur, başda da şah olmaqla. Mollalar gəlib etirazlarını bildirir: şapqanın günlüyü var axı?! Günlük qabaq tərəfdədirsə, alnı yerə necə toxundurmaq olar? Onda şah bu qıcıqlandırıcı dini məsələni belə həll etdi: əsl mömin namazda şapqanı elə çevirir ki, günlük arxaya düşsün. Və mollalar razılışıb mürəxxəs olurlar.

Şah indi də islahatın ikinci fəslinə keçir. Qadın məsələsi ilə məşğul olmağa girişir və qadın modasının islahatına başlayır.

Hətta 1925-ci ilə qədər öz evlərində ən gözəl fransız tualetlərindən istifadə edən qadınlar da camaat içinə

dizə qədər sallanan qara torbada, bu paltonun altından topuqlara çatan şalvarda, qalın, ağ corablarda və buna uyğun sürütmələrdə çıxırdılar. Başlarına və üzlərinə qara çadra örtüdürlər, onu da əlləri ilə “çadorun altından bərk-bərk tutub saxlayırdılar ki, çadranı üzdən bir az aralı saxlayan göz günlüyünün altından gözləri və burunlarının ucu görsənsin. Rza Xanın rəhbərliyi altında gerçəkləşdirilməz olan şey indi Rza Şahın başçılığı ilə həyata keçirildi.

Qadın daha çox hüquq qazandı. Onlar çəkinib-pəsinmədən açıq maşında öz ərləri ilə küçədə görünə bilərdilər. Və sevgi yolunu azmış zinakar qadınlar həmişəki kimi kisəyə salınıb bazarın ortasında həmin kisənin içində çılpaq kürəklərindən sözün hərfi mənasında ölüncəyə qədər beşyüz kötək yeyirdilərsə, tamaşaçı kütlə başa düşürdü ki, xalqın bu sevimli adəti dinin həmin o beş qoruyucusuna bir güzəstdir.

Zira Rza Şah hətta öz arvadına da Avropa paltarları geyməyə icazə vermişdi. Şah arvadı camaatın içinə nazik vualda, ağ yun corab geyinmədən fransız dəbində çıxırdı. Hətta bu geyimdə o, maşına oturub Qumun müqəddəs “Qızılı Məscidinə, Persiyanın fanatik axundlarının ən fanatiklərinin iqamətgahına gedirdi.

Onun möminliyinə bu da çoxluq edirdi! Mollalardan biri uyğarsız geyimli şah xanımının müqəddəs ocağa girməsinə həyəcan içində mane oldu. Bu vaxt ülyahəzrət ondan da bərk həyəcanlanıb telefona gedir, şah ərini istəyir, özünə qarşı edilən rüsvayçılığı ona danışır. Şah matrağını götürür, maşına sıçrayıb Quma olan altmış kilometr məsafəni şütüyür, məscidə cumub özünəxas əzəməti və ayı gücü ilə adət düşkünü molların leşini qoyur.

Bu, Rza Şahın etdiyi ən böyük risk idi. Lap yaxın keçmişdə həmin o Qumda amerikan hərbi attaşesi şəkil çəkdiyinə görə camaatın gözü qabağında qətlə

yetirilmişdi. Buna baxmayaraq şallaq mərasiminin xeyri oldu. Hər cür siyasi danışıqlardan da çox. Mollalar anladılar ki, Rza Şah özünü yəhərdə arxayın hiss edir və onlar addım-addım geri çəkildilər. Hər yerdə qızlar məktəbi açıldı; ölkəyə Avropa müəllimələri çağırıldı; çadranın ləğvi, hətta qadın idmanının tətbiqi barədə söz-söhbət gəzdi.

Amma bu vaxt, 1930-cu ilin oktyabrında zəlzələ oldu. Tehranın şərqindən əlli kilometr aralı, təqribən 6000 metr hündürlüyündə başıqarlı bir vulkan mavi fars səmasına yüksəlirdi: Dəməvənd. Və bu vulkan azca püskürməyə başladı. Evlər uçdu, ölənlər oldu. Şahlıq paytaxtında divar bir balaca titrədi. Dəməvənd bir də oynadı və Tehran bir də titrədi. Yerli sakinlər qorxuya düşdülər və bazarda xosunlaşma dolaşdı: Bu, şahın günahlarının və islahatlarının cavabında Allahın cəzasıdır!

Əsl bacarıqlı hökmdara xas bir həssaslıqla Rza Şah xalqın səsini eşitdi. İkinci titrəyişdən iyirmidörd saat sonra polis rəisi şahın əmrini aldı və polislər küçədə kişilərin yanınca gedən qadınlara yaxınlaşıb dedilər: “Acığın tutmasın, ey Şirazın qızıl gülündən gözəl Tehran bülbülü, sən ərinlə gəzəndə, Allah qoy onu sənə qıymasın, mən səni dindirirəmsə. Amma Siz indicə küçənin o üzünə keçməsəniz, ərinizlə camaat içində yan-yana görünməyə son qoymasanız, Siz də, abırsız yoldaşınız da zindana atılacaqsınız. Bu, Allahın nurlandırdığı şahın əmridir.

Ondörd gün sonra Dəməvənd püskürməyə ara verəndə Tehranın qadınları da ərləri ilə yenidən küçədə görünə bildilər. İslahatlar davam etdirildi.

Lakin bu islahatlar həmin andan etibarən get-gedə elə bir istiqamət aldı ki, ona nə müsəlman, nə də avropalı yön demək olardı. Kamal Atatürkün götürdüyü istiqamətdən daha az avropalı və qərbli. Yeni istiqamətin adı “İran oldu.

İran, bu, Rza Şahın Persiyanın indən belə xaricdə yenidən işlək hala gətirdiyi adıdır, adı, eyni zamanda hökumətinin proqramıdır. Yalnız islamı qəbul etdikdən sonra tarixi xalq olmuş türklərdən və ərəblərdən fərqli, farslar ərəb istilasından qabaq min-beşyüzlük bir tarixə malik idilər. Onlar arxada misilsiz bir mədəniyyət qoymuşdular. Xristianlıqdan qabaq və sonra əsrlər boyu Persiya Asiyanın mənəvi rəhbəri, Aralıq dənizi hövzəsində dünya dövləti olmuşdu. Persiya xristianlığa da dərin təsir göstərmiş ən əzəmətli dinlərdən birini dünyaya bəxş etmişdir: parsizmi. Müqəddəs peyğəmbər Zərdüştü, xeyir allahı Hörmüzdün və zülmətin şər ruhu Əhrimanın xatirəsi fars qəlbinə hopub qalmış və hətta şiəliyin iman təliminə, onun gizli sektalarına yerimişdir. Qədim İran mədəniyyəti ərəb istilasını tərəfindən məhv edilə bilmədi; Kserkes və Daradan tutmuş parlaq Sasanilər səltənətinə qədər böyük fars şahlarının xatirəsi ölmədi. Yerli farslar islam istilasına məruz qaldığı halda fars alimləri, fars məmurları, fars dili və fars ruhu xəlifə saraylarını zəbt etmişdi.

İslamın yeni ruhu İranın qədim ruhu ilə barışanda islam mədəniyyətinin çiçəklənmə dövrü, Ömər Xəyyamın, Səədinin, Hafizin, Firdovsinin zamanı başladı. Və İranın bu tərəqqi dövrünün xatirəsi 20-ci yüzildə də hələ ölməmişdi. Hər bir fars öz ölkəsinin keçmiş əzəmətinin xülyası ilə yaşayırdı.

Rza Şah bu xülyalardan istifadə etdi. O, dövlətini daha Avropanı yamsılamaqla yox, qədim İran milli vüqarının gücü ilə islahatlaşdırmaq istəyirdi.

Artıq özünə seçdiyi götürmə ad həmin istiqamətdən xəbər verirdi. Özündən əvvəlki digər hökmdarlar kimi o, “Kainatın Nuru kimi tənənəli ad götürmədi, özünü “Pəhləvi adlandırdı, Sasanilər dövrünün qədim fars dili və Persiyanın həmin tərəqqi çağının, yəni islamın hökmranlığından əvvəlki epoxa üçün hər bir mü-

səlmanın dilində əzbər olan həmin “zülmət çağının mədəniyyəti məcazi mənada belə adlanır. Rza və onun şeyirdləri üçün isə bu ad bir zamanlar Asiyanı özünə tabe etdirmiş qədim irqin yenidən oyanan gücü kimi simvolik mənə daşıyırdı.

Qədim İrənin adət və vərdişləri, hətta onun mədəniyyəti və tikinti üslubu fars ziyalılarının gənc təbəqəsi arasından birdən-birə heyrançıl tərəfdarlar tapdı. İslamın hökmləri hələlik yalnız məcburiyyətdən yerinə yetirilirdi. Doğrudur, o, saray dini kimi qalırdı, şah həmişəki kimi hər həftə məscidə namaza gedirdi, lakin ruhanilər tezliklə yalnız elə bir rola malik oldular ki, həmin rola savaşıonu Avropanın mütərəqqi, amma mühafizəkar sarayı sahib idi. Onlara hörmətlə yanaşırdılar, fəqət daha onlarla hesablaşmırdılar.

Əvvəllər ictimai və şəxsi həyatın bütün sahələrini əhatə edən, dövlət idarəçiliyindən və vergi tariflərindən başlamış yeməyə və qəhvə içməyə, uşaq doğuşuna və varislik hüququna, su kəmərinin çəkilişinə və müharibənin aparılmasına qədər hər şeyi əlində cəmləşdirən islam get-gedə dövlət həyatından təcrid edildi, çağdaş anlamda “din oldu; yəni hər kəsin fərdi işi, bununla da əhəmiyyətsiz. İslamın mühafizəkarlığına Rza Şah elə bir mənəviyyəti qarşı qoydu ki, o, yarıqərb və İrənin yüksək səviyyəsinin qədim ruhunun yarisı oldu, amma daha heç vəchlə müsəlman yox.

Yeni fars özünün dini özümlülüyünü vurğulamağı xoşlayır. O, daha nə müsəlmandır, nə xristiandır, nə də bəhai, İrənin vətəndaşıdır. 18-ci yüzilin maarifçilərinin fikri 20-ci əsrin diktaturası və Məhəmməddən öncəki böyük padşahların xatirəsi ilə birləşir. İslamönu İrənin qəhrəmanlarını tərənnüm etmiş şair Firdovsinin şərəfinə Rza Şah pəhləvi üslubunda əzəmətli bir heykəl qoydurdu. Bu heykələ

müasir bir avtomobil yolu gedir və hər ikisi – araba yolu da, qədim İran heykəli də – yeni ruh üçün bir rəmzdır.

Hələlik bu inkişaf qapanmayıb. Hələlik Persiya islamdan qopmayıb. Rza Şah onbeş ildir hökmranlıq edir və bu onbeş ildə o, bir dünyanı dəyişdirib, yeni bir dünya qurub. Fəqət Rza Şahdan min üçyüz il əvvəl İranla islam arasında birlik olub və bu birlik təkcə bugünkü Persiyanın şəklinə yox, həm də onun bəhrələndirdiyi və zənginləşdirdiyi bugünkü islamın ruhuna təsir edib.

Bu bütöv inkişaf izsiz yox ola bilməz və olmayacaq.

Baxmayaraq hər ikisi müsəlman süvarisi idi, amma nə Kamal, nə də Rza “islamın süvariləri deyildilər. Nə Kamal, nə də Rza qılıncla Quranı eyni anda iş salmağın yolunu bilmədilər. Qılıncı daha yaxşı oynatmaq üçün onlar Qurandan imtina etdilər.

Tarixçi bu nəticəni ayıqlıqla dərk etməlidir: Persiya və Türkiyə bugün suverenliyinə yad dövlətin daha əli çatmadığı iki böyük müsəlman dövlətləridir. Hər iki dövlətdə də Batistanın ruhu islamın ruhu üzərində zəfər çalmışdır – hələlik.

Dünyanın damı ... Əfqanıstan

Nə qədər islamın şərfinə doğru uzaqlaşırısan, müsəlman din xadiminin təsiri bir o qədər güclənir, qərb ruhunun təsiri bir o qədər azalır. Avropa-amerikan düşüncəsini və davranışını Türkiyədə yeritmək Kamal Atatürkə müyəssər oldu. Persiyada Rza yarıyolda dayanıb İran millətçiliyinin intibahı ilə kifayətlənəsi oldu. Qərbdən şərqə üçüncü islam ölkəsi Əfqanıstanda avropalaşmanın ilk sadə cəhdi baş tutmadı.

Bu amansız, keçilməz, nəhəng məmləkət indinin özündə də çoxlarına bəlli deyil. Gah uca dağlardan, gah da çöllərdən ibarətdir. Orda çılğın tayfalar yaşayırlar – taciklər, beluclar, puştular və bir çox başqa qəbilələr, irqlərinə və soylarına, dillərinə və məskunluqlarına görə bir-birindən fərqli. Yalnız sakinlərinin yarıdan çoxu sözün dar mənasında əfqan tayfasını, sami irqi əlamətli və ari (fars) dilli xalqı təşkil edir. Yerdə qalanlar türklər, monqollar, təmiz irqli iranlılardır, xalqlar Babilidir¹ ki, bu səbəbdən də üç-dörd il öncə mərkəzi hökumətə könüllü tabeçilik kimi ümumi millət məfhumu da onlara yad idi. Əfqanıstan əmirini bir neçə on il öncə öz təbələri “Kəbulun əmiri kimi tanıyırdılar; onunla yanaşı Heratda, Bəlxədə, Kandaharda başqa əmirilər və xanlar da vardı.

Amma bütün bu tayfalarda bir ortaq cəhət də mövcud idi: Kəfirlərə qarşı nifrət. Bu antipatiyanı simvolik ifadə etmək üçün tayfalar ölkənin sərhədində kəsilmiş insan kəllələrindən ehramlar ucaldırdılar. Sonralar azca mədəniləşəndə və ingiliscə öyrənəndə onlar

---

¹ **Xalqlar Babil** (Völkerbabel) – Termin kimi ilk dəfə işlədilir və heç bir lüğətdə qeydə alınmamışdır. Bibliyadakı Babilə, həmin şəhərdəki hərçi-mərciliyə işarə kimi yekdil fikirdə olmayan “millətlər yığını” anlamındadır.

yeni qazandıqları dil bilgilərindən istifadə edib dövlət sərhədinə lövhələr vurdular ki, onu da biz müharibənin sonunda öz gözlərimizlə görmüşük:

It is absolutely forbidden to cross the border into Afghan territory.

“Əfqanıstan ərazisinə girmək qəti qadağandır.

Bu lövhənin arxasında xanlar və qaçaqlar hökmranlıq edirdilər və hər ikisinin arasında elə bir ayrıntı yox idi. Qaçaqqlar da imkan düşən kimi xan rütbəsinə yüksəlirdilər və onda Kabulun əmirini əmioğlu kimi dindirirdilər, onun qızını alırdılar və axırda da başları üzülürdü, ya da “sərdar (general) adını qazanırdılar. Qaçaq ləyaqəti – və bu, təkcə Əfqanıstana yox, bütün qoca Şərqə xas idi – irsən keçirdi, ya da şəxsi xidmətlərlə əldə edilirdi. Əgər qaçaqlar nizamlı təsərrüfatla məşğul olsaydılar, öz qapılarının ağzına yazırdılar: “Qaçaq Həbibullah. Əfqanıstan qaçaqları isə nizamlı təsərrüfatla məşğul olmurdu, tərsinə, hərdən başlarının adamı ilə paytaxt Kabula gedər, xərac toplayar və, imkan düşərsə, əmiri devirərdilər. Bu, zəif qaçaqbaşlarının xəracını artırır və güclülərə bac ödətdirərdi. Qaçaqın özünün hərəmxanası və tayfası, bir qayda olaraq çoxlu oğul-uşağı olardı ki, onlar da ən gec ataları başını yerə qoyan kimi çəkinmədən bir-birinə hücum edərdi və bir-birini doğrayardı. Bu sistemdə təbəələrin tamamilə məhvə getməməsi əslində dövlətin feodal dağınıqlığının nəticəsi idi, çünki hər köçəri, hər kəndli bir ağanın, yaxud xərac verdiyi müddətdə onu qoruyan bir qaçağın himayəsində olurdu. Tayfa başçısı nə qədər güclü idisə, onun təbəələrinin həyatı da bir o qədər təhlükəsiz olurdu.

Özündənrazı bu feodal anarxiya islamın sərt qanunu ilə zahiri bir vəhdətdə birləşirdi. Zira feodal hərəkiliyin ən murdar hədd aşmasının qarşısını almaq üçün islam hüququnun normaları ilə vaxtında müdaxilə edən dərviş və molla köçəridən, qaçaq və əmirdən daha

qüdrətli idi. Din bununla Əfqanıstanda mövcud olmayan polisin funksiyasını yerinə yetirirdi. Ölkədəki qayda-qanun, əgər o ümumiyyətlə vardısı, xanlara, kəndlilərə, köçəri və əmirlərə eyni cür şamil olan dini normaların nəticəsi idi. Kim bu qanunu pozsaydı, çıxarı edilirdi, çünki hətta Əfqanıstan ərazisinin səthi dövlət birliyi də yalnız müsəlman şəriətinin mənəvi simasının tələb etdiyi həmin dini birlik ideallarının gözlənilməsi yolu ilə saxlanıla bilərdi. Avropa düşüncəsi, təsəvvür və duyumları cahan savaşının sonuna qədər bu ölkəyə ayaq açma bilmədi. Bəli, əfqanlar hətta ona qarşı da uğurla mübarizə aparırdılar ki, əcənbilər lap rəsmi missiya ilə də – elçi kimi – yabançı ölkələrin torpaqlarına ayaq basmasınlar.

Lakin dağları altı min metrə qədər ucalan bu amansız ölkə eyni zamanda – Pamir yaylasının kiçik bir parçasını sözün dar anlamında əzizləyə-əzizləyə adlandırdıqları kimi – “dünyanın damıdır. Bu əfqan səltənəti üst-üstə götürüldükdə Almaniya, Avstriya, Belçika, Hollandiya və İsveçrədən böyükdür. Onun altı milyon döyüşkən təbəəsi və islam tarixinin ən şərəfli səhifələrini təşkil edən bir tarixi var. İlk növbədə də müharibə tarixi. Dar, qorxulu uçurumlar və qarlı gədiklərlə bu ölkədən əfqan savaşı qoşunları ardı-arası kəsilmədən Hindistana yürüşlər etmiş və dünyanın bu zəngin ölkəsinə doluşmuşlar, necəki qədim və orta dövrün germanları İtaliyaya doluşurdular. Birinci dəfə Mahmud Qəznəvinin, yeni eranın 1000-ci ilində qoşunlarını Hindistana yeridən, şəhərləri tutan, qalaları tarmar edən, məbədgahları dağıdan, bütçüləri qılıncdan keçirib Məhəmmədin dinini bəyan edən “İllahlar Dağıdıcısının rəhbərliyi altında. Həmin vaxtdan etibarən Əfqanıstan düz beş əsr Hindistana göz verib işıq vermədi. 1526-cı ildə Babur Türk əfqan döyüşçüləri ilə Dehlidə böyük moğollar

səltənətini quranda yorğun düşüb heysizləşmiş Hindistana tərtəzə kişi qanının axar qolunu gətirdi. *“Bunlar Asiyanın gücdə və kişilikdə Avropa normanları ilə müqayisə edilə bilən yaraşıqlı savaş irqi idi”*, əfqanların Hindistanın 350 milyonluq əhalisinə təsirini Holdernes belə təsvir edir (“Peoples and problems of India”)¹.

İslamı Hindistanda yenidən möhkəmləndirən əfqanlar olmuşlar. Çünki böyük moğollar zəifləyəndə, “illahsevər hindular yenidən onların müsəlman ağalığına qarşı baş qaldıranda və maharacaların (fürstlərin) başçılığı altında Hindistanı islamdan qoparmaqla hədələyəndə qarət etmək, amma eyni zamanda dinin hökmranlığını qorumaq üçün əfqanlar yenidən meydana atıldılar. Əvvəlcə özlərinin Persiya sərkərdəsi Nadir Şahın əshabələri kimi, onun ölümündən sonra isə əfqan xanı Əhməd Şahın başçılığı ilə. 1761-ci ildə əfqanlar bütpərəst maharacaların hakimiyyətini devirdilər, onları Dekan yarımadasına² qovdular və klassik dillə deyilsə, “özlərinə bugünə qədər böyük və qorxunc bir ad qazandırdılar.

1761-ci il döyüşündən bəri Hindistanın bütün hökmdarlarının gözü Əfqanıstandan Hindistana gedən Xeybər keçidinə qorxu ilə dikilmişdir. Mahmud Qəznəvinin dövründən bu yana, hətta Böyük İskəndərin savaş yürüşündən bəri Kabuldan Hindistana gedən bu gədiyə həmişə qəsbkar qoşunlar axmışdı. Ona görə də Əfqanıstanın paytaxtı Kabulun əmiri Buxaranın mömin əmiri kimi əldəölən bir xan deyildi, tərsinə, o, siyasət şahmatının taxtasında vacib daşlardan biri idi. Əfqanıstan əmiri ilə yaxın dost olan

---

¹ “Hindistanın xalqları və problemləri.

² **Dekan yarımadası** – Müəlliflər Hindistan yarımadasındakı “Dekan yaylasının adı ilə, güman ki, həmin yarımadaı nəzərdə tuturlar

kəs Hindistanda rahat yata, ya da Hindistana asanlıqla hədə-qorxu gələ bilər.

Buna görə də İngiltərə iki yol ayrıcında idi: ya Əfqanıstan zorla tabe etdirilməliydi, ya da xoşluqla ittifaq bağlanmalıydı. Böyük dövlət İngiltərə ilə altı milyonluq xalqın “ittifaqı başqa ölkələrdə protektorat formasında ola bilərdi. Döyüşkən Əfqanıstana gəldikdə isə bu ittifaq daha çox, taleyə boyun əymə idi. Digər yol da vardı: Əfqanıstanın istilasası. Hər iki yola müxtəlif zamanlarda cəhd olunmuşdu. Rusların təsiri Kabulda güclü olanda ingilislər zora əl atırdılar. Əmirilər rus əleyhdarları olanda xoşluğa cəhd edilirdi. Bugünün özündə də həmin fəsil hələ qapanmamışdır. Əfqanıstanı güclə rəm etməyin ilk cəhdini 1838-ci ildə general-qubernator Lord Aukland etdi. O, Əfqanıstanı tutdu, əmir Dost Məhəmmədi əsir aldı, lakin Məhəmmədin oğlu Əkbər ingilis məmurlarının gözü önündə heyrətamiz bir qəsd təşkil etdi. 2 noyabr 1841-ci ildə bütün ölkə ayağa qalxdı. 8 min ingilis əsgəri, Kabuldakı britan səfiri, ingilis baş komissarı qətlə yetirildilər. İngilislər qaçmağa üz qoydular və yolüstü Xeybər keçidində kütləvi doğrandılar. 16 min insan öldürüldü, yaxud onlar şiş dağın qış şaxtasında donub qaldılar. Bircə nəfər ingilis hərbi həkim ölümdən qurtula bilib Hiob xəbərini¹ Pişəvərdəki dövlət idarələrinə çatdırdı.

Təbii ki, ingilislər bu məğlubiyyətin qisasını aldılar. Əkbərin dəstələrini darmadağın edib Kabulu tuttular, ancaq bu zəbtlə neyləmək lazım gəldiyini bilmədilər. Beləliklə, onlar Əfqanıstanı boşaldıb hətta əsir Dost Məhəmmədi də azad etdilər. Birinci əfqan müharibəsini əfqanlar uddular.

İndi də İngiltərə xoşluğa əl atdı: Dost Məhəmmədi Əfqanıstan əmiri kimi təsdiqləyib onunla dəstək sazişi

---

¹ **Hiob xəbəri** – Tövratda bədbəxtlik rəmzi olan Hiobun adı ilə bağlı olub “nəs, bəd xəbər anlamındadır.

və bac müqaviləsi (1855) bağladı, hətta farslara qarşı ona kömək də etdi (1863).

Məhəmmədin ardıcılı Şirəlinin zamanında Rusiya Əfqanıstanla maraqlanmağa başladı. 1864-cü ildə ruslar Daşkənd üzərindən əfqan sərhədinə soxuldular və Şirəlini öz tərəflərinə çəkmək onlara müyəssər oldu. 1878-ci ildə, rus-türk müharibəsinin sonuna yaxın Kabulda rus missiyası təntənəli şəkildə qəbul edildi, baxmayaraq ki məhz o vaxt rus kafirləri İstanbul xəlifəsini divara qısnamışdılar. Lakin bir neçə ay sonra ingilislər də Kabula missiya göndərmək istədikdə Əlahəzrətin nümayəndələri belə bir lövhə ilə rastlaşdılar: It is absolutely forbidden to cross the border, missiya Xeybər keçidindən geri dönməsi oldu. Davamçısı və oğlu Əmir Yaqub irəliləyən 41 min ingilis əsgərinə 144 odlu silahla müqavimət göstərmək üçün heç bir imkan görmədi. Təslim oldu, İngiltərə ilə sərhəd əyalətləri güzəştə getdi və daimi ingilis missiyasının Kabulda qalmasına razılıq verdi, İngiltərə də öz qoşunlarını geri çəkdi. Missiya Kabula daxil oldu və ilk imkan düşən kimi qətlə yetirildi (3 sentyabr 1879). Sonralar dünya şöhrəti qazanmış general Roberts cəza ekspedisiyasına başçılıq etdi, Kabulu tutdu, üsyançıları əzib cəzalandırdı, əmir Yaqubu əsir alıb Hindistana göndərdi. Sonra isə ingilislər Əfqanıstanla neyləmək lazım olduğunu yenidən bilmədilər. İkinci əfqan müharibəsini ingilislər uddular. Bəs sonra?

Bir neçə alayı silahla təmin edib Əfqanıstanın əmiri olmaq xatirinə ayaqlar altında qurban kəsməyə hazır olan tayfa xanı Əbdürrəhman Bəlxədə peyda olanda general Robertsın sevincinin hüdudu yox idi. Onun bu təqdirəlayiq niyyətini dəstəkləmək üçün general Roberts xanın istədiklərini boyun oldu. İngiltərə Kabuldakı daimi missiyasından imtina etdi, bütün Əfqanıstanı boşaldacağına söz verdi, Əbdürrəhmanın

sələfi Əmir Yaqubun sərhədyanı güzəştlərindən əl çəkdi, hətta Əbdürrəhmana illik kəsmət verməyi, qarət edilmiş silahları və tüfəngləri ona bağışlamağı boynuna çəkdi.

Bu şərtlər altında Əbdürrəhman Əfqanıstanın tacını itaətlə qəbul etdi və ingilislər nəhayət 1881-ci ildə rahatca Hindistana yol aldılar.

***

Birinci və ikinci müharibələrin nəticələrini geniş şərh etməyə ehtiyac duyuldu ki, bu da onların keçici əhəmiyyətinə haqq qazandırır: Zira həmin nəticələr İngiltərənin Əfqanıstanı silah gücünə boyunduruğa salmaq cəhdlərinin ümitsizliyini göstərir. Əfqanıstan asanlıqla zəbt edilə, hətta yenilə bilər, ancaq ona ağalığ etmək qənimətin dəyərindən qat-qat artıq pul və insan gücü tələb edir.

İngiltərə bu “amansız sərhəd ölkəsinin böyük bir parçasını qoparıb götürdü, ondan özünə “şimal-qərb sərhəd əyalətini yaratdı. Lakin onun əli heç vaxt həqiqi Əfqanıstana çatmadı. Əbdürrəhman öləndə və oğlu Həbibulla onun yerini tutanda atasının bağladığı hər iki müttəfiqlik sazişi təzələndi (1905): Əfqanıstan xarici məsələlərin hamısında İngiltərənin məsləhəti ilə oturub-duracağını, İngiltərə isə Əfqanıstanı xarici düşmənlərdən qoruyacağını və bu dövlətin daxili işlərinə daha qarışmayacağını öz öhdəsinə götürdü.

Yeni əmir Həbibulla sələfi kimi tam irticaçı deyildi. O, öz ölkəsinə telefon və teleqraf çəkirdi, avropalı reportyorun yazdığı kimi “batısal qurğulara meyli ilə qatı dindarları cinləndirdi. Bəli, bəla bəla üstündən; Sərdar Mahmud Bəy adlı bir əfqana qəzet təsis etməyə də icazə verdi ki, “Sirac əl-Əkbər adlı bu qəzetə də çılğın dağavar ölkənin panislamist ideyaları yol tapdı.

“Bütün sancmaları Əmirə mədhlərlə ört-basdır edərək Əfqanıstanın geriliyini fars dilinin incəlikləri ilə qamçılayırdılar. Mahmud Bəy öz qəzetində minnətdarlıq və həzzlə udulan acı kinəni şəkərə batırılmış həblərdə verirdi...”

Doktor Əbdülqəni özünün “Review of the Political Situation in Central Asiasında¹ belə yazır. Lakin panislamçı ideyaları ölkəyə gətirən qəzet həmçinin gəncəfqan hərəkatını, eyni zamanda ölkənin islahatlaşdırılması üçün gizli ittifaqlar yaratdı.

Hətta “Dünyanın Damı üstündə də müdrik Cəmaləddinin ruhunu islamın bütün məmləkətlərinə əsdirən yeni küləyi duyurdu. Əfqanlar öz əmirlərini də birbaşa tənqid etməyə başladılar. Onların fikrincə əmir kef-damağı çox sevirdi. İmzasız məktublar saraya axın aldı, onu xəbərdar edib hədələdi. Əmir gülür və belə şeyləri qulaqardına vururdu.

Bu zaman dünya müharibəsi alovlandı. Xəlifə müqəddəs savaşı elan etdi, İngiltərə Hindistandan Batıstan qoşun dalınca qoşun göndərdi. Əfqanların keçmiş savaşı şöhrətini təzələmək, yenidən Hindistana enmək, çarib-talamaq və qətlə yetirmək, bununla da islamı qılınc gücünə yaymaq üçün heç vaxt belə gözəl imkan ələ düşməmişdi. Əfqanıstanda müharibə əhval-ruhiyyəsi gündən-günə artırdı. Bir alman-türk misisiyası gəlib cihad əmrinə əməl etməyi, Hindistana hücum çəkməyi əmirdən tələb etdi. Müqəddəs savaşı elan etməyi. Kim bilir, dünya müharibəsi necə qurtarardı, əgər Həbibulla İngiltərəyə qarşı xeyli ehtiyatla, xeyli loyalla hərəkat etməsəydi? Lakin Əfqanıstan neytral qaldı. Əmir heç ona da dözmədi ki, sərhəddəki qaçaq tayfalar Hindistanın vitsekrallına qarşı özbaşına müharibə aparsınlar.

Bu siyasət onun özü üçün pis nəticələndi. 20 fevral 1919-cu ildə dağa çıxanda öz çadırında güllələndi.

---

¹ “Mərkəzi Asiyada Siyasi Vəziyyətin Xülasəsi.

Ölümünün sümüyünə damması onun son saatlarını qüssəyə batırmışdı. Qətlindən bir gün qabaq dağ çayında tutduğu balığı qarmaqdan çıxaranda fikirli-fikirli demişdi: “Ölümün pəncəsi insanı həyat sularından dartıb çıxaranda o da beləcə qəfildən dünyasını dəyişir.

Ertəsi gün onun ölüsünü tapmışdılar. “Əzrail çıxıb getmiş və dəhşətli sükut içində öz yatağında uyuyan Əmirin cəsədindən başqa heç bir iz qoymamışdı (Dr. Əbdülqəni).

Əlahəzrət Əmənulla –
baş redaktor

Həbibullanın qətlindən sonra Əfqanıstanda adi tac çəkişmələri başladı. Çəkişməni qətlə yetirilənin oğlu, gəncəfqan dairələrinin dəstəyinə arxalanan Əmənulla uddu. Onların xoşuna gəlmək üçün öz hökumətinin məqsədi kimi o, “Məhəmməd qanunundan çıxmaqla bütün təbələrə tam azadlıq, ilk növbədə isə Əfqanıstanın həm də xarici məsələlərdə tam müstəqilliyini bəyan etdi. Buna uyğun olaraq o, tələsik İngiltərə ilə müttəfiqlik sazişi bağladı.

Siyasi durum əlverişli idi. Çünki 1919-cu ilin məhz bu ilk aylarında – dünya müharibəsi əsəbləri tarıma çəkəndən sonra – Hindistanda ciddi inqilabi ab-hava yaranmışdı ki, bu da panislamçı “xilafət hərəkatı ilə türk sultanının müdafiəsi xatirinə daha da kəskinləşmişdi. “Fətva başçıları sentyabrın əvvəlində Kəlkətədə üç gün sürən böyük bir xalq məclisi çağırıldı. Saysız-hesabsız intibahnamələrdə müxtəlif yerlərdə Peyğəmbərin və islamın təhqir olunması barədə məlumat verildi. Vaxtdır hökumətə deyəsən ki, su bəndi-bərəni aşmaq üzrədir və səbr kasası dolub. Bu açıq təbliğatla yanaşı Kəlkətinin müsəlman fəhlələrinə yönəlmiş daha təhlükəli, gizli bir təbliğat da gedirdi. Deyingən camaat arasında yaxşılıqdan xəbər verməyən bir söz tezliklə ağızlarda dolaşdı: Cihad! Müqəddəs savaş! Dəstələşmələr yarandı, qoşunlar atəş açdı; hər halda axırda dinclik yenidən bərpa olundu. Amma Kəlkətə çaxnaşması bir başlanğıc oldu.

Hindistanın qərbində, müsəlman Pəncabında (Beşçay torpağında)¹ qıvcırma başlamışdı. Bombeydə və digər

---

¹ Müəlliflər alman oxucularına bəlli olan Fünfstromland (hər fən: “Beşçay Torpağı) terminini Pəncabla yanaşı izahat kimi işlətmişlər.

sənayə mərkəzlərində böyük tətillər gedirdi. Şayə gəzirdi ki, əfqanlar Hindistandakı din qardaşlarının hayına yetmək üçün güclü bir ordu ilə hazır dayanıblar. Sonralar adı dillər əzbəri olan ingilis generalı Odvayer yeganə adam idi ki, bu durumun ciddiliyini qəbul edirdi. O, qəddar bir ciddiyyətlə hərəkət etdi, bir ovuc əsgərlə tətılçiləri dağıtdı və ilk nəticələrdən sonra elə bir durumla üzləşdi ki, “Indian Year-Bookun¹ illər ötəndən sonra arxaya nəzər salıb yazdığı kimi onu “1857-ci ilin böyük hind qiyamından başqa heç nə ilə müqayisə etmək olmazdı. General Odvayer dəmiryollarına basqı, relslərin sökülməsi, teleqraf xətlərinin sıradan çıxarılması və buna bənzər üsullarla hökuməti laxlatmağa çalışan üsyankarların hücum iradəsini əks-terrorla sındırmaq qərarına gəldi. Və uğur qazandı. Bir-iki həftənin içində Pəncabda sakitlik yenidən bərpa olundu, lakin narazılıqlar, “Amritsar Qangölü, hind kral dövlətinin sərhəd əyalətlərində fəvqəladə vəziyyətin elan olunması barədə xəbərlər müsəlman başçılarının məktubları vasitəsilə o saat Əfqanıstana çatırdı.

Həbibullanın dünya müharibəsi ərəfəsində qaçırdığı fürsətin yerini doldurmaq imkanı – müqəddəs savaşı Hindistana keçirmək – indi, deyəsən, yenidən əfqanların əlinə düşmüşdü. Şah sarayında Əmənulla acı göz yaşı tökə-tökə Hindistandan gələn məktubları camaata oxuyub qışqırdı: “Budur, siz zərbələri altında hind qardaşlarımızın zarıdığı yumruğu görürsünüz. Eyni zorakılıq Bağdadda və Müqəddəs Məkanlarda da hökm sürür. Ona görə də sizdən soruşuram: müharibəyə hazırsınızmı? Hazırsınızsə, kəmərlərinizi qurşayın, çünki vaxt yetişmişdir.

Bundan azca sonra Kabulun Hadda-Molla Məscidində iman savaşının bəyənnaməsi oxundu. Çaparlar ayrı-

---

¹ “İllik Hindistan Məcmuəsi.

ayrı tayfalara tələsdilər. Üçüncü əfqan müharibəsi başladı, 1919-cu ilin mayında.

Bir neçə həftə gecikmişdi. Pəncab üsyanı artıq boğulmuşdu və hindlilər tərpənmədilər. İngilis uçaqları əfqan dəstələrini darmadağın etdi, ingilis qumbaraları hücum keçənlərin dağ mövqelərini yerlə yeksan etdi və üçhəftəlik döyüşdən sonra Əmənulla aman dilədi. Əfqanıstan Xeybər keçidindən və rus missiyasını və konsulluğunu Əfqanıstanda yerləşdirməkdən əl çəkdi, əfqan-rus dostluq müqaviləsindən imtina edib əvəzində tam müstəqillik qazandı. Bununla Əfqanıstan Türkiyədən də, Persiyadan da qabaq ilk tam suveren müsəlman ölkəsi oldu və onun hökmdarı daha “əmir yox, “şah kimi çağdaş islamın ümidlərindən birinə çevrildi.

Taxta çıxmasından azca əvvəl müəlliflərdən biri onunla Səmərqənddə görüşəndə Əmənulla ona həm peyğəmbər, həm də kütləvi qatil ola biləcək sütül həvəskar təsirini bağışlamışdı. Əmənulla dünyanı gəzib-dolaşmışdı, Beyrutda, Hindistanda, Rusiyada olmuşdu, Avropa mədəniyyətinə, Qərbin sevinc dolu coşqun dünyasına maraq göstərirdi.

İngilislər üzərindəki “qələbədən sonra o, bu dünyanı öz dövlətinin içinə yeritməyi qərara aldı. Birinci öz sarayından başladı. Ata-babasından fərqli olaraq bircə qadınla, avropalaşmış ərəb xanımı ilə kifayətləndi. Ölkəsinə parlament bəxş etdi, xəstəxanalar tikdirib yollar çəkirdi, küçələrdəki kimsəsiz, yetim uşaqları toplatdırıb onları öz hesabına xaricə oxumağa göndərdi. Və Həbibulla özünün baş redaktoru Mahmud Bəylə acı təcrübə əldə etdiyinə görə ölkəsinin “Amani Əfqan adlı yeganə iri jurnalının rəhbərliyini naşir və baş redaktor kimi öz üzərinə götürdü. Baş məqalələri şah özü yazır, nazirləri isə milli tərəqqinin çağdaş ruhu ilə dolu lirik şeirlər çap etdirirdilər.

1921-ci ildə biz “Amani Əfqanda aşığıdakı sənət əsərini oxuyurduq:

*“Məktəbdə keçirdiyin axşam gündüz kimi işıqlıdır /
Məktəb ən gözəl qızıl güllər bitirən bir bağıdır / O sən
öz taleyinin kimyagərinə çevirir / Sən məktəbi
bitirəndə hətta zərgərin özü də heyrtlənəcək /
Məktəbin yeraltı yatağından götürdüüyün yaqut və daş-
qaşların çoxluğuna”.*

Bu şerdə təhsilə sadələvh hörmət nəfəsi var. Başqa birisi isə artıq özünüdərkini tumurcuqlarından xəbər verir:

*“Çox yağımız vardı bizim, ancaq indi dostlarımız da
var! / Türklər və farslar Əfqanıstana qardaş oldular /
Tam müdrikliklə biz Rusiya ilə barış bağladığımız /
Amerika dostumuzdur bizim, elə Almaniya da / İtaliya,
Fransa və Yaponiya bizim dövləti tanıyır / Ey Vətən!
Biz sənin işığının pərvanəsiyik / Sənin uğrunda ölməyə
hazırıq, can Əfqanıstan!”*

İngiltərənin unudulduğu bu misaralarda indiyə qədər Əfqanıstanda mövcud olmayan vətənpərvərlik səslənir. Bu hər iki şer miyanədirsə, üçüncüsü Türkiyə və Persiyanın nümunəsində ehtiyatlı davranmağa öyrədilmiş ruhanilərdə şübhə oyatdı:

*“Məşuq yox, vətəndir həyatım mənim! / Vətəndir mənə
bayram, o olmasa, ölümdür / Vətən, sənsən Kəəbəm
mənim! / Sən mənə Quranın ilk Surəsi qədər
müqəddəssən!”*

Bu şerin müəllifi əlahəzrət xariciyyə nazirinin özü idi. Vətənin Quranın ilk Surəsi, yaxud Kəəbənin Müqəddəs Daşı ilə müqayisə edilməsi hər möminə ən yüksək çapda şübhəli gəlməliydi.

Nəqədərki şahın islahatları məktəb və xəstəxanaların tikilməsi ilə məhdudlaşdı, dözmək olardı. Hətta müasir ordunun yaradılması da bağışlana bilərdi. Amma Əmənulla 1927-ci ilin sonunda özünün məşhur Avropa gəzisinə çıxanda həddən artıq qayğılı

xəbərələr alındı. Artıq Misirdə şah camaatın qarşısına Avropa silindrində və sürtüyündə çıxdı. Əfqanıstan mollalarından ötrü bu silindr ilk sübut idi ki, şah dinin düz yolundan çıxmışdır. Sonrakı sübutlar da gəldi: şahın gözəl və nəcib xanımı Sürəyya Avropanın böyük şəhərlərində çadrasız və kürəyiyarıq paltarda göründü. Məscidlər əvəzinə fabriklərə yollandı. Gənc islahatçının ən ağır səhvi isə onda oldu ki, öz vətəninə Moskvadan döndü. SSRİ ona əsl şah qəbulu hazırladı: paradlar, tostlar və gizli danışıqlar bir-birini əvəz etdi və bu gizlin müzakirələrin arxasından Hindistana qarşı sovet-əfqan ittifaqının kabusu meydan oxuya-oxuya baş qaldırdı. Doğrudur, Əmənulla rus təkliflərini axırda rədd etdi, amma zahiri görünüş bunun əksini deyirdi. Silindr, üstəlik Kremldəki qəbul – bu həddən artıq çox idi! O geri qayıdıb öz islahatlarını davam etdirmək istədikdə yolunu azmamış qanlı, qoca Şərq ona qarşı çıxdı. İslamın səhra döyüşçüsü bir daha şimal dağlarından özünü yetirdi! Bu dəfə o, Baça-Sakaonun, “Suçuoğlunun sözü ilə oturub-durdu. Müftilər, xacələr, müftəxorlar, zadəganlar, sarvanlar və qullar onun arxasınca getdilər. İqtibas gətirilən vətənpərvər şerin müəllifi xariciyyə naziri tiyanda yağ içində qaynadıldı – həddən artıq mübaliğəli ədəbi tənqid! Dağlardan və çöllərdən, uzaq köylərdən və dağ qalalarından çılğın tayfalar axışıb gəldilər; agentlər onlara söyləmişdi ki, Əmənulla Şah Quranın yasaqladığı “haram işlər tutur. Kabula hücum edildi. Şah qaçdı, təbəələri ondan qalan qəniməti saydılar. 1928-ci ilin sonunda Əmənulla yenidən hind sərhədini keçdi, amma bu dəfə qoşunsuz, filsiz. Kabula isə quldur Baça-Sakao yiyələndi, özünü Həbibulla “Allahın sevimlisi adlandırıb nazirləri təyin etdi, günahlı Avropanın pərəstişkarlarını asdırdı, qazanda qaynatdı və ayaq üstə diri-diri basdırdı.

Çox şeyə baxmayaraq “Suçuoğlunun hər halda həddən artıq ağıllı hökumət proqramı vardı. O, feodalizmi aradan qaldırmaq, xanların hakimiyyətini sındırmaq və torpaq islahatı əsasında xalq monarxiyası qurmaq istəyirdi. Şəriət qanunlarına görə torpaq onu faktiki becərənlərə paylanmalı, su qanunu dəyişdirilməli, su təminatı pulsuz olmalıydı. Bu kəndli müharibəsi, qəribə də olsa, həm bolşeviklərin, həm də ingilislərin canına böyük bir vəlvələ saldı. Ola bilsin, Kabulla teleqraf əlaqəsinin pozulması bütün mümkün şeylərə yol açdı, ola da bilsin, çoxdan sınaqdan çıxmış təcrübələr Əfqanıstanda həqiqətən spontan, həm də qalibiyyətli inqilaba inanmağı böyük dövlətlərə yasaq edirdi, amma fakt bu idi ki, onların hər biri digərindən qorxurdu.

İngilislər torpaq islahatının arxasındakı qələbədə, təbii ki, kommunist intriqası, ruslar da öz növbəsində Baça-Sakaoda “ingilis kapitalının muzzdlu nökerini görürdü: Və beləliklə, sovetlər kəndli qiyamçılara qarşı Əmənulla Şahı dəstəkləyirdilər.

Bu arada İngiltərə də Suçuoğlunun əleyhinə mübarizə aparır və ona qarşı qoyduğu Şah Nadir Xanı, Əmənullanın indiyə qədər Parisdə səfir olmuş, indi isə sınıanmış köhnə feodal ağalığını yenidən dirçəltməkdən ötrü ingilis ərazisi üzərindən vətənə qayıtmış əmisi oğlunu dəstəkləyirdi. Bütün dürrani tayfası, 1881-ci ildən bu yana Əfqanıstanı idarə edən bu soy ona qoşuldu. Suçu yenilib əsir alındı və 2 noyabr 1929-cu ildə on nazirlə birlikdə tənənə ilə edam edildi. Onun yerini özünə şah titulu götürən, bütün Avropa islahatlarından üz döndərdiyinə görə dövləti salimliklə idarə edib onu oğluna buraxan Nadir Xan tutdu.

İrtica Əfqanıstanda qalib gəldi. Lakin zəfər çalan islam yox, onun fanatizmlə, nadanlıqla, korusş şəxsi mənfəətlə dolu ortaəsr karikaturası idi. Bu islam öz

qonşularına səmərəli təsir göstərə bilməzdi, bu qələbə sovet hökumranlığı altında olan müsəlmanlara, rus planlı təsərrüfatının ən müasir nailiyyətləri ilə inandırılmış müsəlmanlara, İngiltərə tərəfindən konstitusiyalı liberalizm yoluna çıxarılan Hindistanın müsəlmanlarına mənəvi arxa ola bilməzdi.

Əfqanıstandakı islam qələbə çaldı, amma bu, Pirr qələbəsi¹ idi.

---

¹ **Pirr qələbəsi** – böyük itkilər bahasına qələbə. E. ə. 319-272-ci illərdə yaşamış, qərbi yunanları böyük Ellen dövlətində birləşdirməyə çalışmış, Roma ilə müharibə aparmış, Herakl (280) və Auskulum çağlarında (279) qələbə çalmış Epir qeysəri Pirrin adı ilə bağlıdır. Auskulum dövründəki son qələbə böyük itkilər bahasına başa gəldiyinə görə bu cür qələbələr tarixdə “Pirr qələbəsi” adlanır.

Bəs Hindistan?

75 milyonluq müsəlmana, Heydərabadlı Nazim kimi dünyanın ən zəngin insanları sırasına daxil olan müsəlman bəyzadələrinə malik Hindistan? Bundan əlavə, Malayya dövlətlərinin, Holland arxipelaqı adalarının milyonlarla mömin müsəlmanlarına mədəni cəhətdən öz möhürünü basmış Hindistan? İslamın çağdaş olaylarında bu azman qitə hansı rolu oynayır? Persiya və Əfqanıstandakı, Türkiyə və Rusiyadakı inqilabi hadisələr bu onmilyonlar üzərində hansı təsirə malikdir?.. Demək olar, heç bir.

Xalis müsəlman ölkələrinin sakinlərindən fərqli olaraq bu 75 milyonun ayrı problemləri, ayrı dərdləri və ayrı tarixi vəzifələri vardı. Hindistanda, eləcə də Malayya dövlətlərində və Holland adalarında islamın missioner mübarizəsi əslində hələ də davam edir, çoxdandır həll olunmayıb. Elə həmişə oxuyur və eşidirsən: burda müsəlmanlar “müqəddəs inəyi kəsiblər, orda hindular məscidə donuz, murdar heyvan atıblar: hər ikisi də qanlı vətəndaş müharibələrinə daimi yanlış bəhanə. Hindular və müsəlmanlar arasındakı müharibələr nə qədər çox yerli səciyyə daşısa da, onlar Hindistanın müsəlmanları üçün həddən artıq böyük əhəmiyyət kəsb edir, nəinki Kamal Paşa ilə Yunanıstan, yaxud İbn Səudla kral Hüseyn arasındakı müharibələr.

Zira: bunun əsasında da hind islamının əlaməti durur – Ön Asiya ölkələrində bitmiş missioner müharibəsi Hindistanda hələ davam edir. Hind islam camaatının cüzi üst qatı – əksərən də savadsızları – mənəvi və maddi baxımdan imkanlıdır ki, bağımsız müsəlman ölkələri Avropa savaşına ciddi şəkildə müdaxilə edə bilsin. Bu üst qatdan da böyük əksəriyyət panislamçı tendensiyalardan daha çox, başqa şeylərlə maraqlanır. O, başlıca olaraq, hind milli yönümlüdür, bu nədənlə

də hindli başçılarla birlikdə ingilislərdən “Bütün Hindistanın milli müstəqilliyini qoparmağa can atır. Ona görə də məhz bu müsəlman rəhbərlər özlərinin diniyönümlü qardaşlarına arxadan zərbə endirir, fanatizmi irtica sayır və onların missioner çabalarını rədd edirlər.

Mömin və savadsız kütlələrə söykənən üstün diniyönümlü başçılar bu hind millətçilərinin tendensiyalarına qarşı vuruşur. Lakin elə onlar üçün də qarşıda duran problem budur: 250 milyonluq hindlilərin üstün gücü müqabilində biz müsəlmanlar öz mövqeyimizi və nüfuzumuzu necə qazanaq? Çeşidli, qismən də nəhəng planlar ortaya atılır. On milyonlarla “əldəyməzləri, hinduizmə qatmaq üçün Qandinin əlləşib-vuruşduğu pariaları¹ islama çəkmək və bununla aparıcı hindu mövqeyini dəfn etmək cəhdi bu planlardan biridir, baxmayaraq ki xristian kilsələri ilə yarışda islam buna qismən nail olur. İngiltərə ilə dostluq – hindu başçılar məhz onunla düşmənçilik aparırlar – digər ana sütunlardan biridir. Belə planların hər birinin həyata keçirilməsində isə hind islamı öz partiyalarının çeşidli siyasi məktəblərinin acı mübarizəsinə məruz qalır.

Bu baxımdan da hind islamı tarixinin təsviri əslində həmin partiya mübarizələrinin təhlilini verməliydi və belə olduqda o, mübahisəli məsələləri deyil, mühakimələri təsvir etmək istəyən bu kitabı öz xəttindən çıxarmış olardı.

Daxili parçalanmalara baxmayaraq Hind yarımadasından kənar da öz sözünü müsəlman siyasət tərzisinin gözüne atmaqda hind islamı harda imkan tapırdısa – türk xilafəti uğrundakı mübarizədə, Məkkə və Qüds qurultaylarına nümayəndə göndərməkdə və s. – onun zaman-zaman adı tutulurdu.

---

¹ **Paria** – hind cəmiyyətində hüquqsuz aşağı təbəqə.

Lakin tam və bütün halda hind islamı yatmış əjdahadır. Hələlik yatmış.